

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ALİ EL-FAHRİ'NİN "TELHİSÜ'L-BEYAN"INDA İSLAM
MEZHEPLERİ VE MÜRCİE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NEŞE TURŞAK
21534040023

DANIŞMAN
DOÇ. DR. RAMAZAN TARİK

ŞUBAT 2025
BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ALİ EL-FAHRİ'NİN "TELHİSÜ'L-BEYAN"INDA İSLAM
MEZHEPLERİ VE MÜRCİE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NEŞE TURŞAK
ORCID: 0000-0001-9409-3241

DANIŞMAN
DOÇ. DR. RAMAZAN TARİK

ŞUBAT 2025
BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ETİK BEYANI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum “**Ali el-Fahri'nin “Telhisü'l-Beyan”ında İslam Mezhepleri ve Mürcie**” başlıklı tezde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 05/02/2025

İmza

Neşe TURŞAK

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ YAZIM KILAVUZU UYGUNLUK BEYANI

“Ali el-Fahri’nin “Telhisü’l-Beyan”ında İslam Mezhepleri ve Mürcie”
başlıklı yüksek lisans tezi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım
Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır./...../2025

Tezi Hazırlayan:

İmza

Neşe TURŞAK

Danışman:

İmza

Doç. Dr. Ramazan TARİK

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı:

İmza

Prof. Dr. İsa YÜCEER

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAY SAYFASI

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı öğrencisi Neşe TURŞAK tarafından hazırlanan “**Ali el-Fahri’nin “Telhisü’l-Beyan”ında İslam Mezhepleri ve Mürcie**” adlı Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 05/02/2025 tarihinde yapılmış ve tezin oy birliği/oy çokluğu ile kabul/red edilmesine karar verilmiştir.

JÜRİ:

Danışman: Doç. Dr. Ramazan TARİK
Bitlis Eren Üniversitesi

Üye: Prof. Dr. İsa YÜCEER
Bitlis Eren Üniversitesi

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Ali DURMUŞ
Bartın Üniversitesi

İMZA

.....

.....

.....

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulununtarih ve sayılı kararıyla jüri tarafından kabul edilmiş bu çalışmanın yüksek lisans tezi olarak kabulü onaylanmıştır.

...../...../2025

Prof. Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL
Enstitü Müdürü

T.C.

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

ALİ EL-FAHRİ’NİN “TELHİSÜ’L-BEYAN”INDA İSLAM

MEZHEPLERİ VE MÜRÇİE

Yüksek Lisans Tezi

Neşe TURŞAK

Danışman: Doç. Dr. Ramazan TARİK

Şubat 2025

ÖZET

Mezhepler tarihi ile ilgili yapılan araştırmalar, incelemeler ve analizler, insan yaşamında önemli ölçüde değer arz eden bir durumdur. İslâm Mezhepleri Tarihi ile ilgili araştırmalar, insanların itikâdî ve amelî yönlerini belirleyerek hayata dair derin anlamlar kazandırmaktadır. Öyle ki insanlar gerek itikadi gerek amelî mezhepler vasıtasıyla var oluşlarına farklı bir anlam yüklemekte ve bu mezheplerin kendilerine kattığı ideoloji üzere hayatlarını idame ettirmektedirler. Bu anlamda mezheplerin tarihi, içerikleri, hayata baktıkları pencere, inananlar için önemli bir değer atfetmektedir.

İslâm dininde olduğu gibi Yahudilik, Hristiyanlık gibi dinlerde de mezhepsel ayrılıklar vuku bulmuştur. Mezheplerin, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi diğer dinlerdeki varyasyonlarıyla birlikte incelenmesi, bu konuda eserlerin artmasına yol açmış ve milel-nihal türü eserlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu alanda kaleme alınan eserlerin sayısı oldukça fazladır. İlk dönem İslâm mezhepleri eserlerine bakıldığında zaman bunların sübjektif eserler olduğu görülmektedir. Ancak ilerleyen zamanlarda objektif eserler verilebilmiştir. İlk dönem eserlerinde, mensubu bulunan mezhebin yanlılığı yapılmak suretiyle bahislerde bulunulmuş ve karşıtı olunan mezhebe/mezheplere karşı ağır ithamlarda bulunulmuştur.

Ali el-Fahri’nin ele aldığımız *Telhisü’l-Beyan fi zikr-i fırak-i ehl-i’l-edyân* adlı eseri de sübjektif metotla yazılmış eserler kategorisine girmektedir. Çalışmamızda bu eserde ele alınan mezhepleri tanıtacak, nasıl ele alındığının analizini yapacak ve bu eserin alanımıza yapacağı katkıları sunmaya gayret göstereceğiz. Çalışma, açıklayıcı bir yaklaşımla yazarın görüşlerini olduğu gibi yansıtmaya odaklanmıştır. Sonuç bölümünde ise mezheplerin tarihsel ve toplumsal bağlamda taşıdığı önemi ve özelde ise ele aldığımız

eserin akademik literatürde sahip olduğu önemi değerdendiren kapsamlı bir inceleme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Fırka, Mürcie, Ali el-Fahri, Telhisü'l-Beyan.

Republic of Türkiye
Bitlis Eren University Graduate School
Department of Basic Islamic Sciences
THE ISLAMIC SECTS AND THE MURJI'AH IN ALI AL-FAHRI'S
WORK "TALKHIS AL-BAYAN"

Master's Thesis

Neşe TURŞAK

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ramazan TARİK

Şubat 2025

ABSTRACT

Research, analysis and analysis regarding the history of sects are of great value in human life. Research on the History of Islamic Sects provides deep meaning to life by determining people's faith and practice. So much so that people attach a different meaning to their existence through sects, both religious and practical, and they continue their lives according to the ideology that these sects add to them. In this sense, the history of the sects, their content, and the window from which they look at life have a significant value for believers.

As in Islam, sectarian differences have occurred in religions such as Judaism and Christianity. Examining sects together with their variations in other religions such as Judaism and Christianity has led to an increase in works on this subject and paved the way for works such as milel-nihal. The number of works in this field is quite high. When we look at the works of the early Islamic sects, we see that these are subjective works. However, objective works were produced later on. In his early works, claims were made about the bias of the sect he was a member of, and heavy accusations were made against the sect(s) he was against.

Ali el-Fahri's work titled *Talkhis al-Bayan Dhikr Firqah Ahl al-Adyan*, which we have discussed, also falls into the category of subjective works. In our study, we will introduce the sects discussed in this work, analyze how they are discussed, and try to present the contributions of this work to our field. The study focuses on reflecting the author's views as they are, with an explanatory approach. In the conclusion section, a comprehensive review was made to evaluate the importance of sects in the historical and

social context and, in particular, the importance of the work we discussed in the academic literature.

Keywords: History of Islamic Sects, Sect, Murji'ah, Ali el-Fahri, Talkhis al-Bayan.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	IX
KISALTMALAR LİSTESİ	XII
GİRİŞ	XII

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ EL-FAHRİ’NİN HAYATI VE “TELHİSÜ’L-BEYAN”

1.1. Ali el-Fahri’nin Hayatı	6
1.2. Yaşadığı Dönem	6
1.3. Ali el-Fahri’nin Eserleri ve Telhisü’l-Beyan	16
1.3.1. Telhisü’l-Beyan	17
1.3.1.1. Eserin Muhtevası.....	19
1.3.1.2. Eserin Metodolojisi	21
1.4. Müellifin Eserinde Faydalandığı Kaynaklar	22
1.5. “Telhisü’l-Beyan”da İslâm Mezhepleri	23
1.5.1. Fırka-i Nâciye.....	23
1.5.2. Hâricîler.....	27
1.5.2.1. Ezârîka	33
1.5.2.2. İbâdiyye	36
1.5.2.3. Sufriyye	37
1.5.2.4. Beyhesiyye	38
1.5.2.5. Acrediyye	39
1.5.2.6. Mufaddaliyye	41
1.5.2.7. Necedât	41
1.5.2.8. ‘Avniyye	42
1.5.2.9. Matbahiyye	43
1.5.2.10. Ahnesiyye	44
1.5.2.11. Şimrâhiyye	45
1.5.2.12. Bekkâriyye	45
1.5.2.13. Bekriyye	45
1.5.2.14. Ma’lûmiyye	46
1.5.2.15. Yezîdiyye	46

1.5.2.16. ‘Abdeliyye	47
1.5.2.17. Mûte‘âliyye	47
1.5.2.18. Saltiyye	48
1.5.3. Mu‘tezile	49
1.5.3.1. Cübbâiyye	56
1.5.3.2. Dırâriyye	57
1.5.3.3. Bişriyye	58
1.5.3.4. Hüzeyliyye	59
1.5.3.5. Nazzâmiyye	61
1.5.3.6. ‘Attâriyye	63
1.5.3.7. Hâşimiyye	63
1.5.3.8. Fuvatiyye	65
1.5.3.9. Kaddâbiyye	65
1.5.3.10. Gifâriyye	66
1.5.3.11. Hâbitiyye	66
1.5.3.12. Ru‘ayniyye	66
1.5.3.13. Merriyye	67
1.5.3.14. Bey‘cûriyye	67
1.5.3.15. Abbâdiyye	68
1.5.3.16. Mu‘ammeriyye	69
1.5.3.17. İskâfiyye	69
1.5.3.18. Mebtûre	70
1.5.4. Şîa	70
1.5.4.1. Zeydiyye	75
1.5.4.1.1. Cârûdiyye	77
1.5.4.1.2. Muhtari‘a	79
1.5.4.1.3. Mutarrafiyye	79
1.5.4.1.4. Sâlihiyye	80
1.5.4.1.5. Süleymâniyye	81
1.5.4.1.6. Ya‘kûbiyye	82
1.5.4.2. Gâliyye	82
1.5.4.2.1. Hattâbiyye	83
1.5.4.2.2. Beyâniyye	85
1.5.4.2.3. Mufavvadiyye	86

1.5.4.2.4. Mugîriyye	88
1.5.4.2.5. Mansûriyye	89
1.5.4.2.6. Sebâ'iyye	89
1.5.4.3. Bâtniyye	90
1.5.4.3.1. Keysâniyye	95
1.5.4.3.2. Cerîriyye	97
1.5.4.3.3. Tarîfiyye	97
1.5.4.3.4. Nusayriyye ve İshâkiyye	98
1.5.4.3.5. İmâmiyye	98
1.5.4.3.6. İsmâiliyye	101
1.5.5. Mürcie	113

İKİNCİ BÖLÜM

TELHİSÜ'L-BEYAN'DA MÜRCİE

2.1. İslâm Düşünce Tarihinde Mürcie	115
2.2. Telhisü'l-Beyan'da Mürcie	119
2.2.1. Cehmiyye	123
2.2.2. Kerrâmiyye	123
2.2.3. Merîsiyye	124
2.2.4. Küllâbiyye.....	125
2.2.5. Gaylâniyye	126
2.2.6. Neccâriyye	126
2.2.7. İlhâmiyye	127
2.2.8. Mukâtiliyye	128
2.2.9. Yûnusiyye	128
2.2.10. Ca'diyye	129
2.2.11. Şibîbiyye	130
2.2.12. Sevbâniyye.....	130
2.2.13. Muhâciriyye	131
2.2.14. Sûfistâ'iyye.....	131
2.2.15. Lafziyye	132
2.2.16. Şemmeriyye	132
2.2.17. Sâlihiyye	132
2.2.18. Haşviyye	132
2.3. Telhisü'l-Beyan'a Göre Mürcî Fırkaların Görüşleri	134

SONUÇ	137
KAYNAKÇA	141
EKLER	147

ÖNSÖZ

Mezhep sözcüğü “ذهب” kökünden türemiş olup sözlükte “izlenilen yol, düşünce, prensip, ilke, ideoloji, düşünce tarzı, ayrılma, akide, politika” gibi anlamlara gelmektedir. Literatürde ise mezhep, bir dinin çeşitli görüş ayrılıkları nedeniyle ortaya çıkan kollarından her birine verilen isimdir. Mezhepler tarihinin doğuşunu hazırlayan etkenleri İslâm toplumlarının kendi dinamiklerinden kaynaklanan iç etkenler ve İslâm’ın dışındaki din ve kültürlerden kaynaklanan dış etkenler olmak üzere iki ayrı sınıfta incelemek mümkündür. Birincisi daha ziyade İslâm fırkalarını inceleyen *İlm-i Makalati'l-Fırak (Mezhepler Tarihi Bilimi)* adlı müstakil bir bilimin doğmasına, ikincisi ise bu bilim alanının genişleyerek bütün dinleri, mezhepleri ve felsefi okulları inceleyen *Milel ve Nihal (Mezhepler ve Dinler Tarihi)* geleneğine dönüşmesine sebep olmuştur.¹

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vefatından sonra ortaya çıkan birtakım siyasî, itikadî, içtimaî, hukukî ve benzeri olaylar hakkında muhtelif şahıslar kendi görüşlerini açıklamaya başlamışlar ve bu faaliyetler, zamanla, “zümreleşme” şeklinde sonuçlanmıştır.² Hz. Peygamber’in vefatıyla başlayan içtimaî ve siyasî olaylar neticesinde ilk ayrılıkların başladığı İslâm toplumunda, mezhepleşmeye kâh iyi kâh kötü yönleriyle bakmak mümkündür. Peygamberimizin vefatının hemen akabinde başlayan hilafet tartışmaları neticesinde Müslümanlar arasında küçük ayrışmalar başlamıştır. Hz. Osman’ın öldürülmesi ve Hz. Ali’nin halife olmasından sonra meydana gelen siyasî ve toplumsal bunalım, çeşitli mezheplerin teşekkülüne sebep olmuştur.³ Başlangıçta Müslüman mezheplerin tek taraflı veya karşılıklı tartışmalarını içeren metinler kaleme alındı ve *Makale/Reddiye Dönemi* başlamış oldu. Bu döneme ait en önemli eserler arasında Nâşî el-Ekber’in (ö. 293/906) *Mesâilu'l-imâme*’si, Nevbâhtî’nin (ö. 310/922) *Fıraku’ş-şâ’a*’sı, Kâ’bî’nin (ö. 319/931) *Makâlât*’ı ve İmâm Eş‘arî’nin (ö. 324/935-36) *Makâlât*’ı örnek olarak verilebilir. *Tedvin ve Tasnif Dönemi* ise herhangi bir konuda farklı mezheplerin görüşlerinin sıralandığı eserlerin verilmeye başlandığı dönem olmuştur. Olgunluk döneminde yazılan eserler, 73 fırka rivâyeti esaslı eserlerdi. Bu eserlere verilebilecek en büyük örnek, Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-nihal* adlı eseridir.⁴ Bu noktada

¹ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, ed. Necdet Subaşı vd. (İstanbul: DEM, Değerler Eğitimi Merkezi, 2013), 66.

² Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyât Vakfı Yayınları, 2011), 15.

³ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 67.

⁴ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 69-80.

73 fırka hadisinden bahsetmek doğru olacaktır. Farklı rivâyetleri bulunmakla birlikte bu hadisin İbn Mâce'den (ö. 273/887) gelen rivâyeti şu şekildedir:

“Ebû Hureyre'den rivâyet edildiğine göre; Resulullah şöyle buyurdu, demiştir: Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldı. Benim ümmetim de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır.”⁵

Mezkûr hadis-i şerif, mezheplerin teşekkül etmeye başlamasından sonra, daha çok mensubu olunan mezhebin ve benimsenen düşüncelerin yüceltilmesi, meşrulaştırılması imkânını; karşıtı olunan mezheplerin ve düşüncelerin ise inkârını bir delile dayandırma imkânını gündeme getirmektedir. Bu minvalde yazılan sübjektif mezhepler tarihi eserleri incelendiğinde bu durum oldukça göze çarpmaktadır. Mezhepler tarihi yazıcılığının ilk dönemlerinde ortaya çıkan eserlerin daha çok sübjektif eserler olduğu malumdur. Bu dönem eserlerinde 73 fırka hadisinin benimsendiği, fırkalaşmaların iyice belirginleştiği ve reddiyelerin kendini iyice gösterdiği görülmektedir.

Fırkalaşmaların ortaya çıkmasının gerek halife seçimi, Hz. Osman'ın katli, imâmet gibi sosyo-politik ve gerekse insan tabiatı, nasların tabiatı, farklı din ve kültürlerle olan etkileşimler gibi psiko-sosyal birçok sebebi vardır. Tüm bunları objektif bir şekilde ele alan bilim dalına mezhepler tarihi denmektedir. Her grup mensubunun kendi görüşlerini savunması, diğer grup ve düşünceleri eleştirmesi anlamına gelen “makâlât geleneği” mezhepler tarihi yazıcılığının başlaması olarak kabul edilir. Bu noktada en hatırı sayılır eserlerin başında İmâm Eş'arî'nin *Makâlâtu'l-islâmiyyîn* adlı eseri zikredilmelidir.

Mezhepler tarihi yazıcılığı ilk dönemlerden günümüze kadar oldukça farklı evrelerden geçmiştir. Başlarda kendi mezhebini merkeze alan reddiye ağırlıklı eserler (makâlât) baş gösterirken zamanla mezheplerin objektif bir şekilde ele alındığı eserler verilmeye başlanmıştır. Ali el-Fahri'nin ele alacağımız, -tam ismiyle- *Telhisü'l-Beyan fi zikr-i fırak-i ehli'l-edyân* adlı eseri de mezhepleri ve dinleri tahlil edici nitelikte bir eserdir. Çalışmamızı yaparken izleyeceğimiz yol, çalışmamızı temelde iki bölüme ayırarak ilk bölümde müellifin hayatını, eserin muhtevasını incelemek ve İslâm mezheplerinin ele alınış şeklini, ikinci bölümde ise Mürcie'yi bahse konu etmek şeklinde olacaktır.

Eserin bugüne dek herhangi bir Türkçe çevirisi yapılmamış olup, bu sınırlılığın üstesinden kendi çabalarımızla gelmeye çalıştık ve eseri tercüme ettikten sonra

⁵ İbn Mâce, *Fiten*, böl. 17.

incelemesini yaptık. Yaptığımız çalışmanın muhtevası, çalışmanın başlığından da anlaşılacağı üzere müellifin mezhepleri ele alış biçimi, kendilerinden bahsederken nelere değindiği, düşüncelerinin detayları üzerine bir tahlili içermektedir. Eser hakkında herhangi bir şerh ve çeviri yapılmadığından ötürü kullanılan kaynaklar sınırlıdır. Reşid el-Bender'in tahkikine ulaşamadığından mütevellit, çalışmamızı Reşid el-Hayyûn'un tahkiki üzerinden yürüttük. Bu bağlamda diyebiliriz ki Reşid el-Hayyûn'un bu esere yaptığı tahkik, kendi çabalarımızla yapmaya çalıştığımız tercüme, konuyla ilgili bildirimler, alanımızla ilgili tezler ve genel anlamda mezhepler tarihi kaynaklarından faydalandık. Faydalanılan kaynaklarda klasik kaynaklara da elden geldikçe yer vermeye çalışarak bilgilerin ilk dönem verileri olması noktasında özen göstermeye çalıştık.

Bu süreçte desteğini benden hiç esirgemeyen başta danışmanım Ramazan TARİK hocama, Bartın Üniversitesi'nden jüri üyesi olarak katılan Ali DURMUŞ hocama, Arapça metnin tercümesini yaparken yılmadan benimle beraber çalışan sevgili babam Musa TURŞAK ve dedem Mustafa TURŞAK'a, çalışmalarımın sekteye uğramaması adına elinden geldiğince uygun bir ortam hazırlamaya çalışan ve bunu en güzel şekilde gerçekleştiren canım annem Safa Merve TURŞAK'a teşekkürü, varlıkları için Rabbime şükürü borç bilirim.

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s.	: Aleyhisselam
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle celaluhu
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
h.	: Hicri
m.	: Miladi
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radiyallahu anha/anhu/anhum/anhuma
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDV DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslâm Ansiklopedisi
t.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Ve saire

GİRİŞ

Çalışmamızın Konusu ve Önemi

Çalışmamızın Konusu

Ali el-Fahri'nin (ö. ?)⁶ *Telhisü'l-Beyan fi zikr-i fırak-i ehl-i'l-edyân* adlı eserinde mezheplerin ve dinlerin ele alınış biçiminin analizi, bu çalışmanın esas konusunu teşkil etmektedir. İkinci aşamada ise bu eserde Mürcie mezhebinin incelenmesi gelmektedir. Bu sebepten ötürü, başlığımızda Mürcie mezhebinin ismine spesifik olarak yer vermiş bulunmaktayız. Bu çalışma ile bilim dünyasında henüz yer edinmemiş klasik bir kaynağın ulaşılabilir kılınması sağlanmıştır. Çalışmamızda, mezkûr eserde geçen çeşitli dinlere, mezheplere, mezheplerin alt fırkalarına, mezhep ve fırkaların kurucularına ve düşüncelerine yer verilerek geniş yelpazede bir inceleme yapılmıştır. Bu eserin bir mezhepler tarihi eseri olmasının yanı sıra dinler tarihine de yer vermiş olması böyle bir çalışma yapma düşünmemizdeki en büyük etkenlerden biri olmuştur.

Çalışmamızın Önemi

Milel-nihal türü eserler, yazıldığı dönem, yazılma gerekçeleri, kaleme alınış metodu ve üslubu gibi pek çok etken açısından oldukça büyük bir önem arz etmektedir. Bilhassa 73 fırka hadis-i şerifine göre kaleme alınmış eserler ilgi odağı olmuş durumdadır. İslâm topluluğunun 73 fırkaya ayrılacağını bildiren bu hadisin, kesin bir sayı göstermekten ziyade çokluğu ifade ettiğini ileri süren epeyce âlim vardır. Makdisî (ö. 600/1203), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Celâleddîn ed-Devvânî (ö. 908/1502) ve Şâtübî (ö. 672/1274) gibi âlimler bu sayının gerçek anlamda kullanılmadığını ileri sürmektedirler. Bunlara göre hadiste geçen “seb‘ûn” (yetmiş) rakamı kesin bir sayıyı değil çokluğu ifade etmektedir. Nitekim hem Kur‘ân‘da hem de Arap edebiyatında 7, 70, 700 gibi rakamların çoğu defa mübalağa ifadesi olarak kullanıldığı bilinmektedir. İşte fırkaların ayrılışlarına dair hadiste sözü edilen 70 kelimesi

⁶ Ali el-Fahri'nin ölüm tarihi belli olmamakla birlikte, müellifin *Telhisü'l-Beyan* adlı eserinin muhakkiki Reşid el-Hayyûn tarafından, Fahri'nin Resûlî Devleti sultanlarından Melik Zâhir döneminde yaşadığı belirtilmektedir. Ayrıca Hayyûn'un tahkikte belirttiği üzere Carl Brockelmann da Fahri'nin IX./XIV. yüzyılda yaşadığını belirtmiştir. TDV İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan bilgiye göre Melik Zâhir h. 831/m. 1428 yılında hüküm sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali b. Muhammed el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehl-i'l-Edyân*, thk. Reşid el-Hayyûn (Kûm: Mektebetu Nil ve Fırat, 2011), 26. Cengiz Tomar, “Resûliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/1-2.

de Müslümanların fırkalarını 73 sayısı ile sınırlandırmayı değil, fırkaların çokluğunu göstermeyi amaçlamaktadır.⁷

Mezhepler tarihi, dinlerin evriminde, inanç sistemlerinin dönüşümünde ve toplumsal yapının şekillenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. İslâm Mezhepleri Tarihi üzerine yapılan araştırmalar hem dinî hem de toplumsal düzeyde anlamlı bir derinlik sunmaktadır. Daha çok Ortadoğu’da çeşitlilik arz eden İslâm mezhepleri ve fırkaları, üzerinde durulması elzem olan konulardandır. Günümüze gelen mezhep ve fırkalar olduğu gibi artık mensubunun olmadığı mezhep ve fırkalar da bulunmaktadır. Bu noktada diyebiliriz ki yaptığımız çalışma, bir analiz niteliğinde olmasından mütevellit bu konuda oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Eserin müellifi Ali el-Fahri, Resûlî Devleti’nin meliklerinden ez-Zâhir döneminde yaşamış⁸, Melik Zâhir ile olan hukukunun ileri düzeyde olması hasebiyle kendisinin özel isteği üzerine *Telhisü’l-Beyan* adlı eserini kaleme almış, sarayda rağbet edilen bir kişiliğe sahip olmuş Sünnî bir âlimdir. Bunca saygınlığına rağmen farklı bir eseri olduğuna dair herhangi bir tespitle bulunulamamakla beraber isminin hiçbir biyografi türü kaynaktan zikredilmemiş olması da oldukça ilginçtir. Zira Fahri’nin mezkûr eseri, gerek kapsam ve ele alındığı dönem, gerekse içerik bakımından dikkatleri celbedecek nitelikte bir eserdir. Zira bu eser, yalnızca bir mezhepler ve dinler tarihi kitabı olmaktan ziyade, aynı zamanda dönemin iktidarının dinî bakış açısını yansıtmaya noktasında da nazar-ı itibara alınacak bir eserdir. Tüm bunlara rağmen eser hakkında yeterince çalışmanın yapılmamış ve eserin üzerinde gerektiği gibi durulmamış olması, eserin hak ettiği ilgiyi görmediği anlamına gelmektedir. Aynı şekilde Mürcie mezhebi hakkında yapılan çalışmaların az sayıda olması, bizleri bu noktada bir araştırma yapmaya yönelten bir sebep olmuştur. Bu araştırmayı yaparak, üzerinde yeterli çalışmalarda bulunulmamış klasik bir kaynağı ulaşılabilir kılmaya çalıştık. Mîlel-nihal türü eserlerden bir yenisini daha literatüre eklenmiş ve bu noktada başvurulacak bilgiler artmıştır. Bu durum, bu konuda yapılacak sonraki çalışmalara da kapı aralamıştır.

⁷ Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 89.

⁸ Melik Zâhir’in ölüm tarihi bilinmemekle birlikte, kaynaklarda h. 831-842/m. 1428-1439 yılları arasında hüküm sürdüğü belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tomar, “Resûliler”, 35/1-2.

Çalışmamızın Amacı, Yöntemi ve Kapsamı

Çalışmamızın Amacı

Bu çalışmayı ortaya koymak istememizdeki temel amaç, Fahri'nin *Telhisü'l-Beyan*'ında mezheplere karşı bakış açısının ve buna ek olarak özellikle de Mürcie mezhebinin analizidir. Bahsi geçecek olan tüm mezhepler arasından Mürcie mezhebini özel olarak ele almaktaki amacımız, Mürcie mezhebi üzerinde daha ayrıntılı bilgiler vermeye çalışmak ve bu konuda yapılan ayrıntılı çalışmalara bir yenisini daha eklemek olmuştur. Bu çalışmada, Yemen'de Resûlîler dönemine tekabül eden XIII. ve XV. asırlar arasında mezheplere olan Sünnî bakış açısı ele alınarak o dönemde ortaya konan milel-nihal eserlerinin nitelikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Öncelikli hedefimiz, müellifin mezhepleri tahlil edişini ve bu çerçevede ortaya koyduğu betimlemeleri analiz etmek olmuştur. Böylelikle hem müellif hem de eseri, İslâmî-gayri İslâmî mezhepler noktasında başvurulacak kaynaklar olarak yerini alabilecektir.

Malum olduğu üzere tezimizin başlığında “Telhisü'l-Beyan'da İslâm Mezhepleri ve Mürcie” şeklinde bir beyanda bulunmak suretiyle Mürcie mezhebini müstakil olarak incelemeyi amaçladığımızı belirtmeye çalıştık. Genel anlamda mezheplere değinildikten sonra özelde Mürcie mezhebini mevzu bahis etmek suretiyle, Mürcie'yi de elimizden geldiğince bir araştırma bahsi olarak ön plana çıkarmak, ikinci hedefimiz olmuştur.

Çalışmamızın Yöntemi

İslâm Mezhepleri Tarihi bilminde, bir mezhebin ortaya çıktığı tarih, ortam, koşullar, ilmi durum; mezhebin oluşum gösterdiği bölge, bahsi geçen mezhebe karşı o ortamda bulunan karşıt görüşlü oluşumlar, bölge insanların ilmî durumları, mezhebin kurucusu, hayatı, bu kişinin ilmî durumu, mezhebin öğretileri ve benzeri durumların objektif bir nazarla aktarılması gerekmektedir. Zira bir araştırmanın bilimsel, objektif ve ilk elden bilgilere dayalı olması, o çalışmanın kalitesini ve güvenilirliğini artıran en önemli etkenlerdendir. Bu durum da çalışmanın başvurusu bir kaynak olma niteliğini artırmaktadır.

Bilimsel araştırma yöntemini kendine rehber edinen İslâm Mezhepleri Tarihi bilim dalı, “Betimleyici/Deskriptif Metodu” araştırmalarında esas almaktadır. Önyargılardan uzak bir şekilde tarafsız olmaya çalışmak, anlamaya ve tanımaya gayret etmek ve bilimsel bir bakış ortaya koymak, bu bilim dalının metodunu oluşturmaktadır. Bu metodun hedefi, İslâm düşüncesi tarihinde ortaya çıkan fikirlerin ne zaman, hangi

şartlarda, nerede ortaya çıktıklarını ve kimler tarafından hangi amaca yönelik benimsenip kullanıldığını tarafsız bir bakış açısıyla ortaya koymaktır.⁹

İslâm Mezhepleri Tarihi'nde, tarihsel-sosyolojik, tarihsel-betimleyici, işlevselci, yapısalcı, diyalektik, analitik, zihniyet çözümleyici yöntemlerin yanında kronolojik sıralamaya, zaman-mekân ve fikir-hadise bağlamına, sebep-sonuç ilişkisine riâyet edilmesi, yapılacak çalışmanın nitelikli bir çalışma olması bakımından elzemdir. Aksi takdirde orijinal, objektif ve sağlam temellere dayalı bir eser ortaya çıkmama ihtimali ile karşı karşıya olunacaktır. Bunlara ek olarak İslâm Mezhepleri Tarihi biliminin diğer bilim dallarıyla ilişkisi de oldukça önem arz etmektedir. Konu, amaç, kaynaklar ve metot bakımından İslâm Mezhepleri Tarihi bilim dalının diğer bilimlerle ilişkisi vardır. Tüm bunların yanı sıra klasik kaynaklardan faydalanmak, çalışılan konu hakkında birincil kaynakları kullanmak, araştırmacı için gerekli hususlardan bazılarıdır. Tüm bu yol ve yöntemleri izlediğimiz çalışmamızda, analizini yaptığımız fırkaların *Telhisü'l-Beyan*'da hangi sayfa aralıklarında yer aldığı da metin içinde paragraf sonlarında dipnot verilme suretiyle aktarılmıştır.

Çalışmamızın Kapsamı

Çalışmamızın kapsamı, Fahri'nin *Telhis*'inde genel çerçevede mezhepler, özel çerçevede ise Mürcie bahsinin analizidir. Eserde geçen tüm İslâm mezheplerinin ve gayri İslâmî oluşumların başından sonuna kadarki tarihini tafsilatıyla ele almak, çalışmamızın kapsamını aşmaktadır. Ancak yine de eserdeki tüm İslâmî mezheplere ve gayri İslâmî oluşumlara yer vermek suretiyle eserin analizini yapmaya çalıştık.

Çalışmanın Kaynakları

Tüm bilim dallarında olduğu gibi İslâm Mezhepleri Tarihi'nde de birincil kaynakların yeri oldukça önemlidir. Zira birincil kaynaklar, bir çalışmanın en temel dayanağı konumunda olup, bu kaynakların kullanılması yapılan çalışmanın kalitesini artırmakta ve daha sağlam bilgilere ulaşma imkânını vermektedir. Bu noktada *Telhisü'l-Beyan* adlı eser üzerinde yeterince çalışma yapılmamış olup iki yazma nüshasının mevcut olduğunu belirtmek gerekmektedir. Eserin nüshalarından biri Moskova'da diğeri ise Hollanda-Leiden Kütüphanesi'ndedir. Bir nüsha OR145 Katalog Numarası ve AR145 Sıra No ile Leiden Kütüphanesi'ndedir. Leiden Kütüphanesi'ndeki katalogda, nüshanın yazım tarihi 1036 olarak kaydedilmiştir. Moskova nüshası ise 629B Katalog Numarası ve

⁹ Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 32.

1808 Sıra No ile Institute of Oriental Manuscripts'te (Институт восточных рукописей) (Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü) bulunmaktadır. Katalogda, Moskova'daki bu nüshanın yazım tarihi 1127/1715 olarak yazılmıştır. Buna göre Leiden nüshası 1036/1626 tarihinde; Moskova nüshası ise 1127/1715 tarihinde istinsah edilmiştir. Ayrıca Leiden nüshasının tarihine dair bir kayıt yok iken Moskova nüshasının, 1809 yılında Suriye'nin Halep şehrinde olduğuna dair bir kayıt mevcut olup Fransa'nın Halep konsolosunun mülkiyetinde olduğu, üzerinde konsolosun hem şahsi mührü hem de konsolosluk mührünün yer aldığı bilinmektedir.¹⁰

Hayyûn'un belirttiği üzere eserin el yazması nüshaları mevcut olmadığından ötürü¹¹ çalışmamızda, Moskova ve Leiden kütüphanelerinde yer alan eserin, ulaşmak isteyen herkesin rahatça başvurabildiği, Reşid el-Hayyûn tarafından yapılan tahkikli neşrinden faydalandık. Bununla beraber, firkaları ele alırken Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseri, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037) *el-Fark beyne'l-Firak* adlı eseri, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Fasl* adlı eseri gibi klasik eserlerden istifade ettik.

İkincil kaynaklar olarak TDV İslâm Ansiklopedisi'nden, Alman oryantalist Carl Brockelmann'ın (ö. 1956) *History of Arabic Literature* (GAL) adlı eserinden, A. Kinzelbach'ın *The Coinage of the Rasulid Dynasty of the Yemen* adlı eserinden, Ahmed Assiri'nin *Knowledge and Superstitions in Medieval Yemen* adlı eserinden, ülkemizde İslâm Mezhepleri Tarihi alanında otorite kabul edilen Prof. Dr. Şerafeddin Gölcük, Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı, Prof. Dr. Sönmez Kutlu, Prof. Dr. Mustafa Öz, Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut'un eserlerinden istifade ettik. Ayrıca Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz tarafından 2015 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi'nde hazırlanan *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri* başlıklı doktora tezi ile bu alanda yazılan tebliğ, bildiri, yerli ve yabancı dilde makaleler vb. bilimsel çalışmalardan faydalandık. Bunun yanı sıra Fahri'nin yaşadığı dönemi ele alırken Cengiz Tomar'ın çalışmalarından istifade ettik.

¹⁰ Ramazan Tarık, "Ali El-Fahri'nin 'Telhisü'l-Beyan Fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân' Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri" (Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2020), 461-462.

¹¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 8.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ EL-FAHRİ’NİN HAYATI VE “TELHİSÜ’L-BEYAN”

Bu bölümde; eser, müellifi, eserde zikredilen mezheplerin ve bunların alt fırkaları ele alınacaktır. Mezkûr konularla ilgili temel başvuru kaynağımız, yine müellifin kendi kitabı olacaktır. Zira tekrar söylemekte fayda olduğu üzere bu esere ışık tutan tafsilatlı kaynakların mevcut olmadığı bir gerçektir. Öyle ki bu durum, daha önce zikredildiği üzere mezkûr eser üzerinde yapılmış çalışmaların azlığından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda çalışmamız, konuyla ilgili bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.

1.1. Ali el-Fahri’nin Hayatı

Tam adı Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Fahri olan müellif hakkında kayda değer malumat bulunmamaktadır. Ölüm tarihi bilinmemekle birlikte IX./XV. asırda yaşamını sürdürdüğü bilinmektedir. Yaptığımız araştırmalarda müellifin hayatının zikredildiği herhangi bir biyografi eserine rastlanmamıştır. Alman oryantalist Carl Brockelmann’ın (ö. 1956) *History of Arabic Literature* (GAL) adlı kitabından alıntı yapılarak, müellifin yalnızca adı ve el yazması zikredilmektedir. Muhakkik Reşid el-Hayyûn, Brockelmann’ın, müellifle ilgili olarak onun hicrî IX. / mîlâdî XV. yüzyılda yaşamış kelimcilerden biri olduğunu, “*Telhisü’l-Beyan fî zikr-i fırak-i ehl-i’l-edyân’ın yazarı*” sözleriyle belirttiğini ifade etmektedir.¹² Müellifin hayatıyla ilgili pek fazla malumat olmadığı gibi, mezkûr eseri dışında kendisine atfedilen herhangi bir eser de bulunmamaktadır.¹³

Mezkûr eserde, müellifin Yemen’de, Resûlî meliki ez-Zâhir döneminde sarayın önemli fakih ve aydınlarından biri olduğu, melikin nezdinde önemli bir konuma sahip olduğu, onu bu eserini yazmakla görevlendirdiği geçmekte fakat isminin Yemenli âlimlerin eserlerinde yer almadığı belirtilmektedir. “Fahri” lakabının ise, Yemen’de hâkim olan etimolojiye binaen verildiği ifade olunmaktadır.¹⁴

1.2. Yaşadığı Dönem

Resûlîler, 626-858/1229-1454 yılları arasında Yemen topraklarında hüküm sürmüştür. Resûlî ailesi, aslen Türkmen olup Eyyûbîler döneminde Yemen’e gelmiş ve

¹² el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 7.

¹³ el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 7. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Tarik, “Ali El-Fahri’nin ‘Telhisü’l-Beyan Fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân’ Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri” (Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2020), 429.

¹⁴ el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 26.

bölgedeki Eyyübî hâkimiyetinin ortadan kalkmasını müteakip bir devlet kurmuşlardır.¹⁵ Resûlîler, adını hanedanın kurucusu olan el-Melikü'l-Mansûr Nureddin Ömer'in¹⁶ dedesi Muhammed b. Harun b. Ebi'l-Feth el-Gassani el-Menciki et-Türkmanî'den (Resûl) alır.¹⁷ Üçüncü Resûlî sultanı el-Melikü'l-Eşref II. Ömer'in *Turfetü'l-ashâb* adlı eserine dayanan muahhar kaynakların büyük bir kısmı, Muhammed b. Harun'un nesebini Kahtânîlerin Kehlân koluna mensup Gassânîlere bağlayarak onun Arap olduğunu, ancak neslinden gelenlerin daha sonra Türkmenlerin yaşadığı bölgelere yerleştiklerinden kimliklerini yitirip Türkçe konuşmaya başladıklarını iddia etmiştir.¹⁸

Kaynakların ifadesine göre Muhammed b. Harun Abbasilerin hizmetindeyken Eyyübîlere birkaç defa elçi olarak gönderildiğinden Arapça "elçi" manasına gelen "resûl" lakabıyla şöhret kazanmış ve ona istinaden hanedana "Resûlîler" adının verildiği rivâyet edilmiştir.¹⁹ Eyyübîlerin hizmetinde bulunan ve onların ordusu içinde Yemen'e gelen Resûlî ailesi mensupları çeşitli şehirlere vali tayin edilmişti. Mekke Valisi Nureddin Ömer b. Ali er-Resûlî, son Eyyübî hükümdarı el-Melikü'l-Mes'ud Selahaddin Yusuf'un ölümü üzerine atabeg sıfatıyla Yemen hâkimiyetini üstlendi ve h. 632/m. 1235'te bağımsızlığını kazanarak Yemen'de iki yüzyıldan fazla süren Resûlî hanedanlığını kurdu.²⁰ el-Melikü'l-Mansûr unvanını alan Nureddin Ömer'in Yemen'deki hâkimiyeti, Abbasi halifesi el-Müstansır Billah tarafından da tanınarak meşruiyet kazandı (632/1235). Orduda Eyyübîlerin de uygulamış olduğu çoğunluğu Türklerden müteşekkil olan Memlûk nizamını tatbik eden el-Melikü'l-Mansûr, Eyyübîlerin ardından Yemen'de tekrar birliği tesis etti. Cened şehrinde kendi Memlûkleri tarafından suikasta uğradığında (Zilkade 647/Şubat 1250) Mekke ile Hadramût arasındaki topraklarda Resûlî hâkimiyeti tanınmaktaydı.²¹

¹⁵ Tarik, "Ali El-Fahri'nin 'Telhisü'l-Beyan Fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân' Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri".

¹⁶ Ölüm tarihi bilinmemekle birlikte kaynaklarda h. 630/m. 1232 yılında el-Melikü'l-Mansûr unvanıyla bağımsızlığını ilan ettiği ve sultanlığının Abbâsî halifesi tarafından kabul gördüğü geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Çelik, "Hadis Kaynaklarının Kullanımını Kolaylaştırmak Amacıyla Yapılan Tecrîd Çalışmalarında Ortaya Çıkan Sorunlar: Tecrîdü's-Sarih Örneği" 4 (2020), 99-100.

¹⁷ Cengiz Tomar, "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları" 33 (2009), 221-236.

¹⁸ Tomar, "Resûlîler".

¹⁹ Tomar, "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları", 222.

²⁰ Cengiz Tomar, "Yemen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/405.

²¹ Tomar, "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları", 225.

Heinrich Nützel²², ilk Resûlî Sultanı el-Mansûr Ömer'in (626-647) başlangıçta kendi adına sikke bastırmadığını, ancak eski Eyyûbî lideri el-Kâmil Muhammed'in (ö. 635/1238) resmi hükümdarlığını tanıdığını gözlemlemiştir. 634 yılında, el-Mansûr kendi adına bir sikke bastırmıştır. Bu da Dumluve, Zebid ve Aden dirhemleriyle tasdik edilmiştir. Dolayısıyla, nominal olarak Eyyûbî sikkesinden tam olarak Resûlî sikkesine geçiş 634 yılının ortalarına tarihlenebilmektedir. "el-Mansûr" adını ve 634 tarihini taşıyan gümüş sikke, el-Mansûr'un kendi adına bir sikke basma kararının, el-Kâmil'in 635'teki ölümünün ardından ortaya çıkan Eyyûbî iç mücadelelerinin bir sonucu olmadığını, ancak el-Kâmil'in ölümünden önce, yaklaşık sekiz yıldır fiili olarak Resûlî bağımsızlığının nihai olarak tanınması olarak gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır.²³

el-Melikü'l-Mansûr'un ölümünün ardından kardeşleriyle yaptığı iktidar mücadelesini kazanan büyük oğlu el-Melikü'l-Muzaffer Yusuf bu esnada Resûlîlerin elinden çıkan Mekke, Zebid, Tihame ve Aden gibi önemli şehirleri geri aldı. Ancak onun uzun iktidar dönemi (h. 647-648'den 694-695'e/m. 1250-1295), sık sık isyan eden nüfuzlu amcası Esedüddîn Muhammed ile onun ölümünün ardından Zeydî imâmlarının ayaklanmalarını bastırmakla geçti. el-Melikü'l-Eşref II. Ömer'in bir yıl süren kısa sultanlığının ardından Resûlî tahtına geçen el-Melikü'l-Müeyyed Davud, Haccce bölgesinde bazı şehirleri ülke topraklarına kattığı gibi sürekli sorun çıkararak şeriflere kanlı bir şekilde boyun eğdirdi (701/1301). Aynı zamanda Zeydîler tarafından tahrik edilmeleri sonucunda isyan eden Zemâr Kürtlerini bölgeden tenkil etti (712-13/1313).²⁴

720-21/1321 yılında Resûlî tahtına çıkan el-Melikü'l-Mücahid Ali'nin (ö. 764/1363) ilk yılları karışıklıklar içinde geçti ve hatta kısa bir süre için tahtan indirilmiştir. Ancak iktidarı tekrar ele geçiren el-Melikü'l-Mücahid, Memlûk sultanı Muhammed b. Kalavun'un (ö. 741/1341) gönderdiği birlikler sayesinde Yemen'de düzeni tesis ettiği gibi kaybettiği toprakları istirdat etmiştir (725-26/1325). Onun, hac için gittiği Mekke'de, Mekke şerifinin tazyiki sonucunda Memlûklerin hac emiri tarafından tutuklanarak Kahire'ye götürülmesi, Yemen'de Resûlî yönetiminin en sancılı dönemlerinden birini teşkil etmiştir. Yönetim boşluğunu doldurmaya çalışan el-Melikü'l-

²² Ünlü Alman doğubilimci Heinrich Nützel, 31 Ekim 1863'te doğmuş ve 9 Nisan 1934'te ölmüştür. Kitapları: *Münzen der Rasuliden, nebst einem Abriss der Geschichte dieser jemenischen Dynastie, Der Mahdi-Aufstand im Sudan und die daraus hervorgegangenen Münzen, Katalog der orientalischen Münzen, Band 1 & Band 2*. Ayrıntılı bilgi için bkz: https://de.m.wikipedia.org/wiki/Heinrich_N%C3%BCtzel

²³ A. Kinzelbach, "The Coinage of the Rasulid Dynasty of the Yemen", (1987), 4.

²⁴ Tomar, "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları", 225.

Mücahid'in annesi, devletin neredeyse dağılma noktasına gelmesini engelleyememiştir. Ancak bir yıl sonra ülkesine dönen el-Melikü'l-Mücahid kısmen düzeni sağlamakla birlikte 764-65/1363'te ölene kadar oğulları ile Yemen'de mukim kabilelerin isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır.²⁵

Abbâs er-Resûlî, 778-79/1377'de Zebîd'de vefat etti. Ta'iz'de kurduğu medreseye defnedildi. Kendisinden sonra büyük oğlu Eşref İsmâil emir oldu.²⁶ Şüphesiz Resûlî sultanlarının en dirâyetlilerinden olan el-Melikü'l-Eşref İsmâil çok genç yaşta tahta çıkmasına rağmen Zeydî imâmın, şeriflerin, Yemen'deki kabilelerin ve Memlûk birliklerinin isyanlarını bastırmaya muvaffak oldu. 802-803/1400 yılında öldüğünde ülkenin birliğini sağlayarak Resûlî hanedanını adeta yeniden ihya etmişti. Ancak onun vefatının ardından Resûlî yönetimi zayıflamış ve pek çok şehir istiklalini elde etmişti. Böyle bir ortamda tahta çıkan Resûlîlerin son büyük sultanı el-Melikü'n-Nasır Ahmed bağımsızlıklarını ilan eden bu şehirleri tekrar kendi hâkimiyetine aldı. 819-20/1417 yılında yapılan savaşta Zeydîleri yenilgiye uğrattığı gibi kardeşinin isyanını da bastırarak ülkede nizamı yeniden tesis etmeye muvaffak oldu (821-22/1419).²⁷

el-Melikü'n-Nasır Ahmed'in ölümünün ardından (827-28/1424) Resûlîler tıpkı selefleri Eyyübîler gibi küçük şehir hanedanlarına bölündüler ve çocuk yaştaki Resûlî hanedanı mensupları bu şehir devletlerinde hüküm sürmeye başladılar. Merkezi yönetimin zayıflaması, askeri gücü elinde bulunduran Memlûk birliklerinin isyanlarına sebep oldu ve nihâyet bu kargaşadan faydalanan bölgenin yükselen gücü Tahirîler 809/1454 yılında Aden'i ele geçirerek Resûlî hanedanına son verdi.²⁸

Hanedanın ikinci sultanı el-Melikü'l-Muzaffer Yusuf'tan (h. 647-694/m. 1250-1295) itibaren Yemen'de âlim sultanlar dönemi başlamıştır. 1250-1295 yılları arasında kırk beş yıl gibi uzun bir süre hüküm süren ve hanedan mensuplarıyla yaptığı taht mücadelesinin yanı sıra iç isyanlar ve Zeydîler ile uğraşmak zorunda kalan el-Melikü'l-Muzaffer âlim kişiliği ile İslâm ilimleri tarihinde iz bırakmıştır. Onun dirâyetli yönetimi sayesinde Yemen, tarihinin en zengin devresini yaşamıştır. el-Melikü'l-Muzaffer, dönemin âlimlerinden Muhammed b. İsmâil el-Hadramî'den fıkıh, Muhammed b. İbrahim el-Feşelî ve Muhibbüddîn Ahmed b. Abdullah et-Tâberî'den hadis, eş-Şeyh b.

²⁵ Tomar, "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları", 226.

²⁶ Mustafa Fayda, "Abbâs er-Resûlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1988), 1/28.

²⁷ Tomar, "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları", 226.

²⁸ Tomar, "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları", 227.

Yahya İbrahim'den Arapça, kıraat ve nahiv, Ahmed b. Abdülhamid Serdedî'den mantık okudu.²⁹

Hanedanın üçüncü sultanı el-Melikü'l-Eşref Ömer b. Yusuf (h. 694-696/m. 1296-1321), Resûlî sultanları arasında çok yönlü bir âlim portresiyle öne çıkmaktadır. O, uzun süren şehzadeligi esnasında çeşitli alanlarda pek çok eser kaleme almıştır. İki yıldan az süren sultanlığı döneminde ise devlet ricali arasında bir prestij meselesi haline gelen Zebid'de hurmalık sahibi olma hususunda yapılan yolsuzluklara karşı hurma ağaçlarının sayımını yaptırarak bir tarım reformuna imza atmıştır. Ziraat alanında pek çok reform yapan sultan, tarım alanlarından alınan vergileri azaltmıştır.³⁰

el-Melikü'l-Eşref'in, kültürünün ve ilgi alanlarının ne kadar geniş olduğunu gösteren astronomi, astroloji ve tevkide (takvim) dair *et-Tebşire fi ilmi'n-nücûm* adlı eseri Yemen'de bu alanda kaleme alınan ilk çalışmadır.³¹ el-Melikü'l-Eşref'in, Kahire'nin enlem derecesi için imal ettiği bir güneş saati çizdiği de kaynaklarda ifade edilmektedir.³²

Resûlîlerin âlim sultanlarının sonuncusu olan el-Melikü'l-Eşref İsmâil, hüküm sürdüğü yıllarda, (h. 778-79'dan 802-803'e/m. 1377-1400) hem siyasî istikrarı sağlamış hem de büyük bir imar faaliyetinde bulunmuştur. Döneminde yirmiden fazla medrese inşa edilen el-Melikü'l-Eşref'in mahmel geleneğini³³ tekrar başlattığı kaydedilmektedir. Daha ziyade tarihle meşgul olan el-Melikü'l-Eşref İsmâil'in *el-Ascedü'l-mesbûk ve'l-cevherü'l-mahbûk fi ahbâri'l-hulefâ ve'l-mülûk* adlı eseri, İslâm döneminde Yemen tarihi Hz. Peygamber'in sîresiyle başlar ve ardından hicri 801 yılına kadar Yemen tarihini ele alır. Sultanın diğer tarih eserleri arasında *Fâkîhetü'z-zemen ve müfeâkeheti'l-âdâb ve'l-fiten fi ahbâri men meleke'l-yemen* sayılabilir.³⁴

Hicaz medreseleri hakkında, öğretmen ve öğrencilerin masrafları, bu medreselerde uygulanan müfredat gibi detaylı bilgiler tarihi kaynaklarda yer almazken,

²⁹ Tomar, “Yemen’de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları”, 227-228.

³⁰ Tomar, “Yemen’de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları”, 229-230.

³¹ Tomar, “Yemen’de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları”, 230.

³² Nadir Karakuş, “Abbâsî Halifesi ve Frenk Hükümdarı Büyük Karl İlişkisi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (2017), 479.

³³ Mahmil veya Mahmel (Arapça: مَحْمَل, mahmal), İslam dininde kutsal bir görev olan Mekke'ye hacca giden hacı kervanları arasında deve üzerinde taşınan, yolcusuz bir tören arabasıdır. Mahmil, onu gönderen sultanların siyasi gücünü sembolize eder ve İslam'ın kutsal mekânlarına sahip çıktıklarını gösterirdi. Her mahmilin karmaşık işlemeli bir kumaş örtüsü veya sîtri vardı. Bu geleneğin XIII. yüzyıla kadar uzandığı ve XX. yüzyılın ortalarında sona erdiği bilinmektedir. XIX. yüzyılda hacı gözlemleyen gezginlerin kayıtlarında mahmillerin birçok tanımı ve fotoğrafı bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi ve görseller için bkz. “Mahmil - Vikipedi” (Erişim 18 Eylül 2024).

³⁴ Tomar, “Yemen’de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları”, 233-234.

Hicaz'ın Mekke'de Resûlî Sultanlar tarafından yaptırılan birçok medresesi bulunmaktadır ve bu medreselerin arasında şunların yer aldığı görülmektedir.³⁵

i) Mansûriyye Medresesi: Yemen Hükümdarı Sultan Melik Mansûr Ömer b. Resûl (h. 626-647/m. 1229-1249) tarafından Mekke'deki vekili Emir Fahreddin İbn İlyas eş-Şallah tarafından yaptırılmıştır. Hicri 641/m. 1243 yılında Şafii mezhebinin fakihlerine emanet etmiştir. Sultan Mansûr'un Şerif Racih ile birlikte her yıl gönderdiği büyük meblağlarla tahsis edilen bu yapı, İslâm ülkelerinin kralları tarafından hayranlıkla karşılanmıştır ve hocaları arasında Kadı Ali b. Ahmed b. Abzülaziz (h. 724-798/m. 1323-1395) ve Ali b. Ahmed b. Muhammed es-Sülemî el-Mekkî (h. 746-828/m. 1345-1424) de bulunmaktadır.³⁶

ii) Muzafferiyye Medresesi: Bu medrese, Melik Muzaffer Yusuf b. Ömer b. Resûl (h. 647-694/m. 1249-1294) tarafından Kâbe-i Muazzama'nın kapısının karşısına inşa ettirilmiştir. Bu medresede, Kur'ân-ı Kerîm ile Hz. Peygamber'in hadislerini öğrenen yetimler barınmaktaydı.³⁷

iii) Mücâhidiyye Medresesi: Mücâhidiyye Medresesi, h. 721-764/m. 1321-1362 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Melik Mücâhid Ali b. Mukayyed³⁸ b. Resûl tarafından yaptırılmıştır. Mescid-i Haram'ın güney tarafında yer alır ve Şafii mezhebinin öğretmek için Şafii hukukçular tarafından yürütülmüştür. Vakıf ve inşa tarihi h. 739/m. 1338 yılı Zilkade ayında olup hocaları arasında Muhammed b. Ahmed b. Abdülaziz b. Kasım (ö. 786/1385) ve Kadı b. Muhammed b. Abdullah b. Zahîra (ö. 817/1414) bulunmaktadır.³⁹

iv) Efdaliyye Medresesi: Bu medrese, h. 764-778/m. 1362-1376 yılları arasında hüküm süren Melik Efdal Abbas b. Mücahid er-Resûlî tarafından yaptırılmıştır. Burası Cevher b. Abdullah el-Mücahidi'nin Mes'a'nın doğu tarafında yer alan evidir. Bu evi, Şafii mezhebinin öğretmeleri için mezhebin fıkıhçılara verdiği gibi, bu eğitim kurumuna vakfiyelerde bulunmuştur. Vakfedilme ve imar edilme tarihi h. 770/m. 1368 senesinden öncedir. Hocaları arasında Muhammed b. Ahmed b. Abdulaziz el-Akîlî (ö. 786/1384) ve

³⁵ Hasan Mahmud Hasan, *er-Resûliyyûn ve'l-Memâlik fi'l-Hicâz h. 626-858/m. 1229-1454* (Ürdün: Yermük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 138.

³⁶ Hasan, *er-Resûliyyûn ve'l-Memâlik fi'l-Hicâz h. 626-858/m. 1229-1454*, 138.

³⁷ Hasan, *er-Resûliyyûn ve'l-Memâlik fi'l-Hicâz h. 626-858/m. 1229-1454*, 139.

³⁸ er-Resûliyyûn ve'l-Memâlik fi'l-Hicâz adlı kaynaktaki Mukayyed olarak geçen bu isim, TDV'de Müeyyed olarak geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için ilgili kaynaktaki tabloya bkz. Tomar, "Resûliler", 35/1-2.

³⁹ Hasan, *er-Resûliyyûn ve'l-Memâlik fi'l-Hicâz h. 626-858/m. 1229-1454*, 139.

Şeyh Eminüddin b. Muhammed b. Kutbeddin b. Ahmed el-Askalanî (ö. 704/1304) vardır.⁴⁰

Bu medreselerin yanı sıra Ta'iz'deki Eşrefiyye Medresesi'nden de bahsetmekte fayda olacaktır. Ta'iz'deki Eşrefiyye Mektebi, h. 778-803/m. 1376-1400 yılları arasında hüküm süren Melik Eşref Mühimmüddin İsmail b. Abbas tarafından kurulan bir kurumdur. Yapımı h. 800/m. 1397 yılına kadar uzanmaktadır. Çalışma, melikin saltanatının son yılında tamamlanmıştır. Medrese, Kahire Kalesi'nin altındaki merdivenlerin kenarında yer almaktadır. Medresede, özellikle ibadethanenin duvarlarını ve kubbelerini süsleyen çok sayıda Kur'an metninin yanı sıra, en uzun ibadethanenin güney iç cephesinde keşfedilen, çeşitli yerlerdeki beş anıt metni bulunmaktadır.⁴¹

Sünni bir politika takip eden ve hemen tamamı âlim olan Resûlî sultanları yazdıkları kitaplar, yaptırdıkları medreseler ve kurdukları kütüphanelerle ilmin gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Vergilerin bir kısmı kendilerine tahsis edilen ulema, ayrıca vakıflarla da desteklenmiştir. el-Melikü'l-Müeyyed Davud'un Ta'iz'de inşa ettirdiği medresenin kütüphanesinde 100.000 kitap bulunduğu rivâyet edilmektedir. el-Melikü'l-Eşref İsmâil ve el-Melikü'z-Zahir Yahya'nın aynı şehirde kurdukları Eşrefiyye ve Zâhiriyye medreselerinin de kütüphaneleri olduğu kaynaklarda yer almıştır. Sultanlar bazı kitapları dışarıdan getirtmiş, ünlü bir âlim geldiğinde veya değerli bir kitap getirildiğinde bunları bizzat katıldıkları törenlerle karşılamışlardır. Sultanların bu tutumu birçok âlimin Yemen'e yerleşmesine vesile olmuştur. Yemen'e dışarıdan gelen veya orada yetişen ünlü âlimler arasında Muhibbüddin et-Tâberî (ö. 694/1295), Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), Ali b. Hasan el-Hazrecî, Abdülbâkî b. Abdülmecid el-Yemenî, İbn Hâtim (ö. 702/1302'den sonra). Muhammed b. Yusuf el-Cenedî, İbnü'l-Ehdel ve İbnü'l-Mukrî el-Yemenî sayılabilmektedir.⁴² Tüm bu bilgilerden hareketle Resûlî sultanlarının, eğitime, eğitimciye, eğitim alanlarına, öğrenmeye, öğretmeye, kısacası ilimle alakalı her şeye büyük önem vermiş oldukları açık bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Böylece, tüm İslâm tarihi boyunca Yemen'in ilim yelpazesinin en geniş olduğu dönemin Resûlîler dönemi olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Bu meyanda, Resûlîler dönemindeki ribatlardan da bahsetmek yerinde olacaktır. O dönemde bölgenin ribatı, Melik Eşref İsmâil b. Abbas'ın eşi tarafından kurulmuştur.

⁴⁰ Hasan, *er-Resûliyyûn ve'l-Memâlik fi'l-Hicâz h. 626-858/m. 1229-1454*, 139-140.

⁴¹ Mohamed Saïd, "Yemen'de Üç Resûlî Yazıtı", 2018, 21/834-835.

⁴² Tomar, "Resûlîler", 35/2.

Bu yapı, Melik Eşref'in eşinin 806/1403 yılında Mekke'ye yaptığı hac sırasında "padişahın mekânı" olarak adlandırılan, ilim talebeleri, fakirler ve komşu vatandaşlar için vakfettiği ve işlerini Şeyh Sa'dânî'ye (ö. ?) emanet ettiği yerdir.⁴³

Yemen'in birliğini sağlamış olan el-Melikü'l-Eşref İsmâil'in ölümünün ardından Resûlî hanedanı mevcudiyetini sürdürmüş olmakla birlikte bir daha asla eski gücüne ulaşamamıştır. Son dirâyetli sultan el-Melikü'n-Nasır Ahmed'in 1424'te vefatının ardından küçük şehir devletçiklerine bölünerek tarih sahnesinden silinmiştir. Bununla birlikte dönemlerinde siyasal, iktisadi ve ilmi açılardan büyük başarılar elde eden Resûlîlerin izleri, bıraktıkları 250'den fazla cami, medrese ve hankah gibi mimari eserler ile sultanlarının telif ettikleri ve büyük kısmı çeşitli kütüphanelerde hâlâ el yazması olarak neşredilmeyi bekleyen kitaplarda yaşamaktadır.⁴⁴ Hükümdarların çoğu camiler ve medreseler inşa ederek Ta'iz ve diğer şehirleri güzel binalarla süslediler. En iyi bilinen anıtlar arasında, ikisi de Ta'iz'de bulunan XIII. yüzyıldan kalma el-Muzaffer Camii ve XIV. yüzyıldan kalma Eşrefiyye Camii yer almaktadır. Bu anıtlar Mısır ve Suriye gibi yerlerden alınan modellerden esinlenilmiş ve eski Yemen mimari tarzıyla bağlarını koparmıştır.⁴⁵

Ali el-Fahri'nin, kendisinin zamanında yaşadığı bilinen Resûlî meliki ez-Zâhir hakkında birtakım malumatlar mevcut olduğundan, kendisine değinmek yerinde olacaktır. ez-Zâhir lakaplı, Yemen'deki Resûlî melikleri silsilesinin onuncusu olan Melik Yahya b. İsmâil b. Abbas er-Resûlî, idareyi devralmadan önce (h. 832-842) yeğeni Melik Mansûr İsmâil b. Ahmed tarafından hapsedilmiştir. Sonrasında bir grup Memlûklü tarafından düzenlenen darbenin ardından serbest bırakılmış ve sultana biat etmiştir. Melik Zâhir'in 10 sene süren hükmü süresince neredeyse otoritesini yok eden ciddi çatışmalar vuku bulmuştur. Bu olayların kahramanları çoğunlukla Resûlî ailesinden ve hatta en yakın akrabalarından olmuştur. Zâhir dönemi, Ta'iz'deki kuzeni (amcasının oğlu) Muzaffer'in istikrarsız yıllarından sonra Melik III. Eşref İsmâil b. Zâhir ile sona erdiği için Resûlî devlet bütünlüğünün son dönemi kabul edilmektedir. Reşid el-Hayyûn, *Telhisü'l-Beyan* üzerine yaptığı tahkikte, tarihçi Dîba'ın *Kurretu'l-uyûn*'da şöyle bir ifadeye bulunduğunu belirtmektedir:

"ez-Zâhir'in dönemi, 'dinin tasvip etmediği' kutlamalar, şarkılar ve dans gösterileriyle doluydu. Kültürel izlerin tezahürüne gelince, bunlar, San'a'daki fenere benzeyen iki deniz

⁴³ Hasan, *er-Resûliyyûn ve'l-Memâlik fi'l-Hicâz h. 626-858/m. 1229-1454*, 141.

⁴⁴ Tomar, "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûlîler ve Âlim Sultanları", 234-235.

⁴⁵ "Rasulid Dynasty", *Wikipedia*, 06 Eylül 2024.

fenerinin inşa edildiği Ta'iz şehrinde bulunan Zâhiriyye Mektebi ve diğeri de ona yakın olan Aden'de inşa edilen deniz feneridir. Bu deniz feneri sahile doğru uzanan ve Aden Valiliği'nin merkezi olan Krater Mahallesi'nde hâlâ beyaz bir şekilde durmaktadır. Zâhiriyye Mektebi, ez-Zâhir'in türbesini de içeriyordu. Onun hükümdarlığı sırasında eşinin çabalarıyla Zebîd'deki Yakutiye Mektebi inşa edildi ve mektebin yönetim ve denetimiyle fikhçı Cemaleddin el-Bureyhî (h. 843/m. 1439) görevlendirildi.⁴⁶

Mukakkik Hayyûn'un, Resûliler Devleti'ni *Telhisü'l-Beyan*'ın tahkikinde hikâyesel bir biçimde ele alışı oldukça ilginçtir. Buna göre Hayyûn, dönemi şöyle anlatır:

“Yemen’de Resûlî devletini kuranlar, Resûl’ün soyundan gelmekte ve Türk kökenlidirler. *Ukudu'l-Lü'lüyye*'nin yazarı olan Hazrecî, *Kurretu'l-Uyûn*'un yazarı Dîba' ve onların dışındaki bazı Yemenli tarihçiler bu ailenin nesebini Me'rib barajının yıkılmasından sonra kavmiyle birlikte kuzeye göç eden, lideri el-Mazikiya' olarak bilinen Amr b. Âmir'in olduğu Ezd kabilesine atfederken onların Arap ve hatta Yemenli olduğunu söylemişlerdir. Resûliler Mekke'ye gelmiş ve aralarından, Kâbe'nin vilâyetini üstlenen Cürhüm kabilesinin türediği Huzaa kabilesi çıkmıştır. Bu kabile ülkelere dağılmış ve Şam, Cefne b. Amr b. Âmir'in toprakları olmuştur. Gassân kabilelerinden bir topluluk, savaşta hilesiyle bilinen Cüz' b. Sinan liderliğinde oraya gitmiş ve Şam'a yerleşmiştir. Yerleştikten sonra Bizans Kayseri'nin (Sezar) tahsildarları onlara gelerek vergi vermelerini istemiş ancak onlar tahsildarları öldürmüşlerdir. Bizans, onlarla savaşmak için bir ordu göndermiş lakin mağlup olmuştur. Sezar, onların gücünden etkilenmiş ve onları, oradaki Arap krallarından Salih'in halefi olarak Şam Araplarının -özellikle de Tedmür ve Kuzey Şam çölünün liderleri olarak kabul etmiştir. Böylece Gassânîler, Irak'ta, Hire'de Sâsânîlerin vekili olan Menâzire'ye karşılık Kayser-i Rum'un (Sezar) vekili olmuşlar ve bu durum İslâm Devleti'nin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Gassânî yönetiminin Şam'daki süresinin yaklaşık 616 yıl, bazı kaynaklarda ise 600 yıl olduğu tahmin edilmektedir. Gassânîler arasında İslâm'ı kabul ettiği ve sonra Hristiyan olduğu söylenen Resûliler de vardı. Resûl, el-Eyhem b. Hâris b. Sa'lebe b. Cefne b. Amr el-Ezdi'nin soyundan olan Muhammed b. Harun'a verilen isimdir. Onlar Rum kayserlerinin dinine girerek Hristiyan oldular. Sonra Cebele b. Eyhem Müslüman oldu. O son Gassânî melikidir. Ancak kısa süre sonra Hristiyanlığa dönmüş ve Rumlara kaçmıştır. Denir ki: Cebele b. Eyhem'in Müslüman olduktan sonra dinden dönmesinin sebebi şudur ki, o Kâbe'yi tavaf ederken elbisesine basan bir adama tokat atar ve adam onu Hz. Ömer'e şikâyet eder. Bunun üzerine Hz. Ömer ona adamın gönlünü hoş etmekle buradan gitmek arasında seçim hakkı verir. Ancak bu, adamın hatasıdır. Hz. Ömer ise onu halkın arasından sıradan bir adamla eşit görmüştür, oysaki o meliktir. Bunun üzerine Cebele b. Eyhem Roma'ya gider ve Hristiyan olur, burada da ölür (h. 20). O İslâm'a girmeden önce Hasan b. Sâbit onu ve dahi babası Zübyânî'yi şiirlerinde çokça övmüştü. Babasının vefatından sonra Bizans (Rum) topraklarında kalan oğlu ve beraberindekiler, Türkmen topraklarına göç etti ve Mecik denilen bir kabilenin yanına yerleştiler. Bu durum onların Türkmen olmasına sebep oldu. Saf Arap kabilelerinden oldukları gerekçesiyle, Yemen'de iktidara geldikten sonra tekrardan Araplaştılar. Yemen'e varışlarına gelince, Resûl lakaplı Muhammed b. Harun Bağdat'a gelerek Abbâsî halifesinin meskenine yakınlaşmış ve bizzat halifeyi ziyaret etmeye başlamıştı. Onu Şam'a ve ardından Mısır'a göndereceği mesaj için seçtiğinde kendisine Resûl (elçi) ismi verildi. Hatta halifeyle arasındaki sevgiden ötürü Resûl ile halife arasındaki perde kalktı ve dilediği zaman halifenin yanına girmeye başladı. Sonra Abbâsî Devleti'nin mülkiyeti altında Irak'tan Şam'a ve ardından Mısır'a taşındı ve orada Eyyûbilerin krallarıyla bağlantılar kurdu. Böylece Resûlilerin Yemen'deki Eyyûbileri temsil etmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Fakat Eyyûbîlere karşı olan fikir adamlarının, Resûlilerin Yemen'de kendilerine hâkim olabileceği ve Şam'da hükümdarlıklarını tartışabileceği ihtimaline dair tavsiyeleri üzerine, Kral Turan Şah b. Eyyûb'un da yanlarına

⁴⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 22.

alınmasına karar verildi. Belki de Eyyübîlerin Resûlîlere olan özellikle vekâlet konusundaki güveni onların Arap olmadıklarını doğrulamaktadır.”⁴⁷

Önemli bir konumda yer alan Yemen’in hâkimiyeti için yaşanmış olaylara bakıldığında çok uzun ve çekişmeli hadiselerin vuku bulduğu görülmektedir. Yemen hâkimiyeti, herhangi bir bölgenin hâkimiyeti ile denk tutulmamaktadır. Öyle ki, ardından gelen kutsal topraklara hâkim olma düşüncesi, Yemen’in önemini katbekat artırmış olup bu anlamda Resûlî hanedanının Yemen’e hâkim olma düşüncesi de gâyet makul karşılanabilmektedir.

Yemen’de Eyyübîlerin hâkimiyetinden önce Abbâsîler hüküm sürmekteydiler. Mısır, Suriye ve Hicaz hâkimiyeti elinde bulunan Selahaddin Eyyübî, bir Hâricî’nin Zebîd şehrini ele geçirmesi üzerine harekete geçmiş ve kardeşi Turan Şah vasıtasıyla bu duruma son vererek oraya hâkim olmuştur. Böylece Yemen’de Eyyübî hâkimiyeti başlamıştır. Turan Şah zamanında valilerin görevlerini hakkıyla yerine getirememesi neticesinde birçok karışıklık hâsıl olmuş, bunun üzerine Selahaddin Eyyübî, kardeşi Tuğtegin’i bölgeye yönlendirmiştir. Tuğtegin’in gelmesiyle Eyyübî hükümdarlığı tekrardan pekişmiştir. Tuğtegin’in vefatıyla başlayan hükümdar değişiklikleri dolayısıyla zamanla Yemen’deki çekişmeler iyice artmıştır. Zamanla Dımaşk hükümdarı el-Melikü’l-Kâmil ve oğlu el-Melikü’l-Mes’ûd Atsız’ın meseleye dâhil olmasıyla Yemen hükümdarlığı el değiştirmiştir. el-Melikü’l-Kâmil, oğlu Atsız’ı 613/1216’da Yemen’e tayin etmiştir.⁴⁸ Atsız, bu tarihten itibaren Yemen’de ikamet etmeye başlamıştır. 626/1229’da ölümünün ardından Nureddin Ömer, Zebîd ve Tihâme topraklarını ele geçirerek Yemen’in idaresine el koymuş, Yakut el-Mes’ûdî’yi Mekke naibi yapmış, böylece 626/1229’da Yemen ve Hicaz’da Resûlîlerin hâkimiyeti fiilen başlamıştır.⁴⁹

Kürt kökenli olan Eyyübîlerin fetihlerinin birçok nedeni bulunmaktadır. Eyyübîlerin profesyonel askeri becerileri, halefleri olan Resûlîler’e ülkede uzun dönemler boyunca göreceli barış ve istikrar sağlamıştır. Birçoğu entelektüel açıdan oldukça parlak olan Resûlî hükümdarları, siyasî ve idari reformları gerçekleştirmeyi, sanat ve edebiyatın gelişmesini teşvik etmeyi başarmışlardır. Onların, 626-658/1229-1454 yılları arasındaki

⁴⁷ el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli’l-Edyân*, 13. (Muhakkik tarafından kaleme alınmıştır.)

⁴⁸ Ebû Abdullah Cemaledin Muhammed b. Salim İbn Vâsıl, *Müferricü’l-Kürûb fi Ahbâri Benî Eyyüb* (Kahire, 1298), 3/227.

⁴⁹ Yasemin Sarı, “Resûlîlerin Yemen’de Bağımsızlığını İlan Etmesi ve Mekke Hâkimiyetleri” 31 (2014), 89, 91.

uzun hanedana dayalı -iki yüzyılı aşkın- saltanatları, güneyde ve Tihâme’de sağlam Sünnî İslâm’ı pekiştirmiştir.⁵⁰

Resûliler, Eyyübî yönetimini devraldıklarında, Eyyübîlerin hem Şam’da hem de Mısır’da benimsedikleri eğitim politikalarını takip ettiler. Resûliler çok sayıda okul kurdular ve hayır kurumlarının, yöneticilerin ve başkalarının bağışlarının yanı sıra dini bağışlar (vakıf) ve gayrimüslimler tarafından ödenen vergiler yoluyla onlar için bütçe sağladılar. Resûlî kadınlar bu okulların kurulmasında aktif rol almışlar ve birçoğu bu kadınların isimlerini taşımıştır. Okullar Resûlî Hanedanlığının çeşitli bölgelerine yayılmıştı ve seçkin eğitim ve öğretim merkezleri Zebîd, Aden, Ta’iz ve İbb’de bulunuyordu. Resûlilerin Yemen’de uyguladıkları eğitim politikası sonucunda Kur’an ilimleri, hadis, fıkıh, dil bilimi, tarih yazıcılığı, edebiyat tenkidi, biyografi gibi şeriat, edebiyat ve tarihin çeşitli disiplinlerinde çok sayıda âlim ortaya çıkmıştır.⁵¹

Resûlî sultanlarından Melikü’n-Nâsır, tahta geçtiğinde babasının vefatı sırasında bağımsızlığını ilan eden şehirleri tekrar hâkimiyet altına almış, kardeşinin isyanını bastırarak istikrarı sağlamıştır. Nâsır Ahmed’in 827/1424 yılında vefatının ardından Resûliler küçük hanedanlıklara bölündü. Resûlî sultanları Melikü’l-Muzaffer II. Yusuf, Melikü’l-Mes’ûd ve Melikü’l-Müeyyed’in birbirleri ile mücadele ettikleri dönemde bazı şehirleri ele geçirmeye başlayan Tahirîler 855/1451 yılında Aden’e girdiler. Son Resûlî sultanı Melikü’l-Müeyyed’i 858/1454 yılında esir alarak Resûlî Hanedanlığını sona erdirdiler.⁵²

Resûlilerin halefleri olan Tâhirîler, yerli güney kökenli olmalarına rağmen Eyyübîlerin ve Resûlîlerin izinden gittiler. Bu dönemde büyük ölçüde seleflerinin yaptığı gibi yapmaya devam ettiler. Güneyde ve Tihâme’de Sünnî topraklarını korudular ve Zeydîleri kuzeydeki vatanlarıyla sınırladılar.⁵³

1.3. Ali el-Fahri’nin Eserleri ve Telhisü’l-Beyan

Kaynaklarda, Ali el-Fahri’nin *Telhisü’l-Beyan* adlı eseri dışında başka bir eserine rastlanmamaktadır.⁵⁴ Mezkûr eseri, belirtildiği üzere Melik Zâhir’in özel isteğiyle

⁵⁰ G. Rex Smith, “Yemenite History - Problems and Misconceptions”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 20 (1990), 138-139.

⁵¹ Ahmed Assirri, “Knowledge and Superstitions in Medieval Yemen” (Supporting Cultural Differences Through Research, Baton Rouge, Louisiana: NAAAS, 2011), 654-655.

⁵² Yahya Haddad, *el-Yemen fi Mevkibi’l-İslam*, ts., 3/188-198.

⁵³ Smith, “Yemenite History - Problems and Misconceptions”, 139.

⁵⁴ Tarik, “Ali El-Fahri’nin ‘Telhisü’l-Beyan Fî Zikri Firaki Ehli’l-Edyân’ Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri”, 432.

yazılmıştır. Buradan yola çıkarak, melikin özel isteği olmasa Fahri'nin belki de kitap yazmak gibi bir düşünce içerisinde olmayacağı şeklinde bir tahmin yürütülebilir.

1.3.1. Telhisü'l-Beyan

Telhisü'l-Beyan, İslâm mezheplerinin tarihini ve farklı inanç gruplarını ele alırken, belirli bir mezhebin bakış açısını ön plana çıkarmakta ve karşıt mezhepleri eleştirmektedir. Bu eser, özellikle erken dönemdeki mezhepler tarihinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır; yani her mezhep, kendi düşüncesini doğru kabul ederken, diğer mezheplerin görüşlerini pekiştirmekte ya da reddetmektedir. Eserin içeriğinde mezheplerin karşılıklı eleştirilerinin yanı sıra, her bir mezhebin tarihî gelişimi ve dinî inançları da ele alınmaktadır. Bu çalışma, mezheplerin tarihsel bağlamda nasıl şekillendiği ve birbirlerine karşı nasıl bir yaklaşım sergilediği hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ali el-Fahri'nin eseri, mezheplerin tarihsel süreçteki yeri, etkileri ve toplumsal bağlamdaki önemini vurgulayan önemli bir kaynaktır. Müellif, mezheplerin tarihsel arka planını sunarken, dinî görüşlerin birbirleriyle çatışmalarını ve bu çatışmaların toplumsal yapıyı nasıl etkilediğini de gözler önüne sermektedir. Fahri'nin kaleme aldığı eser, erken dönem İslâm Mezhepleri Tarihi'nde yazılmış subjektif metinlere örnek olarak incelenebilir. Bu eser, dinî mezheplerin farklılıklarını ele alırken, yazarın kendi mezhebi olan Ehl-i sünnet perspektifinden değerlendirme yapmaktadır. Fahri, eserde, farklı dinî ve mezhebî grupların görüşlerini, genellikle kendi mezhebinin bakış açısıyla ele almakta ve karşıt mezheplerin görüşlerine eleştirilerde bulunmaktadır. Bu subjektif yaklaşım, dönemin mezhebî çatışmalarını ve inançlar arası gerilimleri yansıtmaktadır.

Mezheplerin kronolojisini, kurucularının ve müntesiplerinin ileri sürdükleri düşünceleri ve verdikleri eserleri bir bütün halinde inceleme konusu yapan eserler, çeşitli yazım geleneklerine göre düzenlenmektedirler. Bu noktada, ele alacağımız *Telhisü'l-Beyan* adlı eser için de böyle bir durumun söz konusu olduğunu söylemek yerinde olacaktır. 73 fırka hadisini esas alan ve hadiste belirtilen rakamın hakikat ifade ettiğini kabul ederek tam 73 adet fırka olduğunu benimseyen 4x18 Yemen Sünnî fırka tasnif geleneğine göre, ana fırkaların sayısı beştir (4+1). Bunlardan biri, hadiste cennete gideceği bildirilen kurtuluşa eren tek fırkadır, o da Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tir. Diğer 4 fırkaya gelince onlar ana bid'at fırkalarıdır ve her birinden 18'er kol neşet etmiştir. Böylece toplamda hadiste cehennemlik olarak tayin edilen fırkaların sayısı olan 72 rakamına ulaşılmaktadır. Bu geleneğin örnekleri Yemen

bölgesinde yaşamış ve genel anlamıyla “Sünnî” olarak adlandırabileceğimiz Ebû Muhammed el-Yemenî (ö. 540/1145’den sonra), Seksekî (ö. 683/1284[?]), Yâfi’î (ö. 768/1367), Vâ‘ız ve Fahri künyeli müellifler tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁵ Fahri’nin mezkûr eseri de bu fırka tasnif geleneğine göre yazılmış bir eserdir.

Eserin muhakkiki Reşid el-Hayyûn *Telhisü’l-Beyan* ile ilgili olarak bu yazmanın öneminin, her ne kadar Şehristânî ile diğer dinler ve mezhepler tarihçileri tarafından aktarılanların bir tekrarı olsa da yazarın kendi görüşünü takip etmesi nedeniyle içerdiği bilgilerden kaynaklanmakta olduğunu aktarmaktadır. Fahri’nin, kendi anlayışına göre fırka-i nâciye dışındaki tüm mezheplere yönelttiği eleştirilerle bu el yazmasını ortaya koyduğunu belirten Hayyûn, bu kitabın, dinler ve çeşitli mezhepler tarihindeki az sayıdaki kapsamlı kitaplar arasında tarihî bir katkı olmaya devam ettiğini belirtmektedir. Ancak yazarın detaylandığı en önemli şeyin İsmâîlîler ile Karmatîler konusu olduğuna, özellikle de Yemen Karmatîlerinin tarihçesine geniş yer verdiğine değinmektedir. Bu noktada muhakkik, Fahri’nin her ne kadar objektif olmasa da birçok ayrıntıya yer verdiğini ifade etmektedir. Ayrıca Fahri’nin, kitabının büyük bir bölümünü kaplayan Fâtımî Devleti, Bahreyn’deki Karmatîler ve genel olarak Ubeydîler hakkında da geniş bilgiler sunduğunu beyan etmektedir. Hayyûn, Fahri’nin İsmâîlîlere ve Fâtımî Devleti’ne gösterdiği ilgi ve yoğunlaşmasının nedeni olarak, Resûlî meliki Zâhir Billâh’ın ona verdiği komisyonu, bunun yanı sıra Resûlîlerin Bağdat’taki Abbâsî Devleti ile ve Mısır ve Şam’da Selahaddin Eyyübî ile olan bağlantılarını göstermektedir.⁵⁶

Eserin üslubuna bakıldığı zaman oldukça tarafgir bir tavır takınıldığı açıkça görülmektedir. Bu durum, firkalar hakkında verilen bilgilere ihtiyatlı bir gözle bakmayı gerektirmektedir. Nitekim müellif, mensubu olduğu ve fırka-i nâciye olarak tavsif ettiği Ehl-i sünnet dışında kalan firkaların tamamına takbih edici bir üslup ile yaklaşmakta, zemmedici ifadeler kullanmakta ve fırka kurucuları ile müntesipleri hakkında yer yer “ahmak, aptal, şeytan, iblis” gibi yakıştırmalarda bulunmaktadır.

Muhakkik, kitabın yazım tarihi ve varlığını koruması ile ilgili olarak, mukaddimesinde sözlerine şu şekilde devam etmektedir:

⁵⁵ Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2015), 109. Tarık, “Ali El-Fahri’nin ‘Telhisü’l-Beyan Fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân’ Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri”.

⁵⁶ el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 10.

“El yazmasının yazım tarihi hicri 824-831 / miladi 1421-1427 yıllarıyla, yani Melik Zâhir Billah’ın hükümdarlığı dönemi ile sınırlıdır. Dolayısıyla, Leiden Kütüphanesi’nde (h. 1036/m. 1626) muhafaza edilen nüshaya göre, yazılması ile yeniden neshedilmesi arasında Rusya Oryantalist Enstitüsü’nde (h. 1127/m. 1715) saklanan nüshaya göre yaklaşık üç asırlık zaman farkı vardır. Bu tarih onun yok olma olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Aynı şekilde, çoğaltılması (m. 1715) ile 1809 yılında Fransız konsolosunun eline geçmesi arasındaki süre de 94 yıldır. Rus Oryantalist Enstitüsü Kütüphanesi’ne nasıl ulaştığına gelince, el yazmasının hangi yoldan geldiğine dair herhangi bir bilgi içermiyor ancak Şam’a ve ardından nihai konumuna ulaştığı kesindir. Şaşırtıcı bir şekilde Leiden nüshasının sahibine veya Hollanda’nın Leiden kentine geliş tarihine dair hiçbir belirti yoktur.”⁵⁷

Eserin müellife aidiyeti hususuna ışık tutan birinci elden bilgiler bulunmamaktadır. Zira müellif, mezkûr eserini kaleme alırken yahut farklı bir kaynaktan bu eseri kendisinin yazdığına dair bilgi vermemiştir. Bununla birlikte Hayyûn’un, mukaddimesinde müellif hakkında sunulan bilgiler ve Brockelmann’ın GAL’ında bu konuda kullanılan ifadeler ışığında eserin Ali el-Fahri’ye ait olduğu üzerinde kanaat getirmek mümkündür. Her ne kadar Reşid el-Bender’in tahkikine ulaşılammış olsa da onun yaptığı tahkikin de Ali el-Fahri’ye ait olan mezkûr eser üzerine yapıldığı kaynaklarda geçmektedir.⁵⁸

Eser temelde iki bölümden oluşturulmuş ve ilk bölümü mezheplerin açıklamalarına⁵⁹, ikinci bölümü ise Yahudilik ve Hristiyanlık gibi bazı dinlerin, bu dinlerin mezheplerinin ve ilâhlık atfedilen bazı varlıklara yapılan ubudiyetlerin açıklamalarına ayrılmıştır⁶⁰. Müellifin kendi beyanıyla bu eserde mezhepler, sapkınlıklar ve içlerinden inkâra yönelenlerin küfrü ele alınmıştır. Bunun yanı sıra mevzu bahis edilen her mezhepte sapkın imâmların, kendilerine atfedilme sebepleri açıklanmıştır. Aynı zamanda gök cisimlerine, doğadaki elementlere, fetişlere, çeşitli hayvanlara, ağaçlara ve insanlara tapanlar da mevzu bahis edilmiştir. Müellif bunları zikrederken İmâm Gazzâlî (ö. 505/1111), İmâm Fahreddîn er-Râzî, İmâm İzzeddîn b. Abdüsselâm (ö. 660/1262) ve diğer birçok güvenilir âlimin sözlerinden destek bulduğunu da beyan etmiştir.⁶¹

1.3.1.1. Eserin Muhtevası

Eserde, ilk olarak fırka-i nâciyeye yer verilmiştir. Daha sonra sırasıyla Hâricîlik, Mu‘tezile, Şîa ve Mürcie’ye yer verilmiştir. Özellikle fırka-i nâciye dışındaki mezhepler

⁵⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 10-11.

⁵⁸ Tarık, “Ali El-Fahri’nin ‘Telhisü'l-Beyan Fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân’ Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri”, 433.

⁵⁹ Çalışmamızın birinci bölümü, 6-82 sayfa aralığında yer almaktadır.

⁶⁰ Çalışmamızın ikinci bölümü, 83-101 sayfa aralığında yer almaktadır.

⁶¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 44-45.

ana fırka ve alt fırkaları şeklinde ele alınmıştır. Zaten çalışmamızın bu bölümünün ilerleyen başlıklarında eserde zikredilen İslâm mezhepleri ile alakalı detaylı bilgi verileceği için burada yer vermedik.

Eserde, diğer fırak literatürü eserlerinde olduğu gibi, İslam mezheplerinin yanı sıra İslam dışı inanç biçimlerine ve dinlere de yer verilmiştir. Eserin birinci kısmında İslâm fırkaları, Yahudilik, Hristiyanlık, Mecûsîlik, Filozoflar ve Berâhime ele alınmıştır. İslâm'dan neşet eden fırkalar kısmında sırasıyla Ehli Hak (Ehl-i sünnet), Hâricîler, Mu'tezile, Şîa ve Mürcie'ye yer verilmiştir. Burada Hâriciler, Mu'tezile, Şîa ve Mürcie 18'er alt fırkaya ayrılmış olup Ehl-i Hak tek olarak zikredilmiştir. Yahudilikten bahsedilirken dört fırkaya yer verilmiş olup bu fırkalar sırasıyla İnâniyye, İseviyye, Neffâriyye/Yudgâniyye ve Sâmile şeklindedir.⁶² Hristiyanlık bahsinde ise üç fırkaya yer verilmiş olup bunlar da sırasıyla Melkâniyye, Nastûriyye ve Ya'kûbiyye'dir.⁶³ Sahih hadiste Mecûsîlerin yetmiş fırkaya ayrıldığını, onlardan sekiz meşhur fırka dışında hiçbir fırkanın kalmadığını belirten Fahri, Mecûsîlerin fırkalarının isimlerini "Keyûmersiyye, Zervâniyye, Zerâdiştiyye, Seneviyye, Mâneviyye, Mazdekiyye, Deysâniyye, Merkûniyye, Kîneviyye" şeklinde zikretmektedir.⁶⁴ Hidâyet Işık'ın, Dinî Araştırmalar adlı dergide yazdığı makalede verdiği bilgilere göre Şehristânî, Kîneviyye fırkasından Kevneviyye ismiyle bahsetmektedir.⁶⁵ Fahri'nin *Telhis*'inde Felâsife başlığı altında filozoflar ele alınmış olup herhangi bir ekole değinilmemiştir.⁶⁶ Bunun akabinde Berâhime başlığı altında üç fırkaya değinilmiş olup bunlar sırasıyla Ashâbu'l-Bedede, Ashâbu'l-Fikr ve'l-Hayâl ve Ashâbu't-Tenâsüh şeklindedir.⁶⁷

Eserin ikinci kısmında ise Allah'ın dışında kendisine ilâhlık atfedilen ve kulluk edilen varlıklardan bahsedilmektedir. Bu kısımda kendisine tapınılan unsurlar sırasıyla "melekler, Güneş, Ay, Satürn (Zuhal yıldızı), Venüs, Şi'ra (Sirius) yıldızı, su, ateş, putlar (ve fetişler, inek, ağaç) ve insan" şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁸ Yaptığımız bu genel bilgilendirmenin ardından, mezhepleri ve alt fırkalarını ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

⁶² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 288-299.

⁶³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 305-313.

⁶⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 316-318.

⁶⁵ Hidayet Işık, "İslam Bilginlerinin 'Seneviyye' Adı Altında Dualist Dinlere ve Mezheplere Yaklaşımları", *Dini Araştırmalar* 6/18 (2004), 152.

⁶⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 323-328.

⁶⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 332-333.

⁶⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 336-374.

1.3.1.2. Eserin Metodolojisi

Telhisü'l-Beyan adlı eserin özelliklerine değinmenin gerekli olduğuna kanaat ederek eserin metodolojisi şeklinde bir başlık açmaya karar verdik. Eserin muhtevası kadar metodolojisi, hangi şemalar üzerine inşa edildiği, vurgulanan noktaların neler olduğu, hangi bakış açısıyla yazıldığı gibi hususlara değinmek de mühimdir. Böylelikle bu eser hakkında edinilecek bilgiler de artmış olacaktır.

Öncelikle belirtmemiz gerekir ki müellif, Sünnî bir âlim olduğundan mütevellit eserini Sünnî bakış açısıyla ele almış ve fırka-i nâciye hadis-i şerifini baz alarak 73 fırka çerçevesinde eserini inşa etmiştir. Fırka-i nâciye için Ehl-i sünneti belirtirken Hâricîler, Mu'tezile ve Mürcie için 18'er alt fırka vermekte, Şîa için de 3 ana alt fırka vererek bu 3 ana alt fırkanın da 6'şar alt kola ayırdığını belirtmektedir.⁶⁹ Oldukça sübjektif bir üslupla ele aldığı eserinde yer yer takbih edici ifadeler de yer vermek suretiyle ziyadesiyle eleştirel bir yöntem izlemiştir. Eser, o dönemin siyasi mecralarının isteği üzerine telif edildiğinden mütevellit, esasen devlet otoritesinin dinî alt oluşumlara olan nazarını da yansıtmaktadır.

Fahri, mezheplerin alt kollarını sıralarken fırkaların sıralarını “birinci fırka, ikinci fırka” şeklinde yazıyla belirtmektedir. Günümüz koşullarında ise bu sıralama, numaralama yöntemiyle okuyuşta daha basit ve daha göze hitap edecek hale gelmiştir. Bu sebepten ötürü çalışmamızda fırkaların numaralandırmasını yaparken Fahri'nin takip ettiği metodu kullanmayı tercih etmedik. Aynı zamanda Fahri, fırka bahislerine başlarken öncelikle fırkanın kime nispet edildiğini belirtmektedir. Bunu yaparken de bu kişilerin “onların hocalarından, müelliflerinden, liderlerinden biridir” vb. ifadeler kullanmakta, böylece fırkanın birçok hocası, müellifi ve lideri varmış ve bunlardan biri de bahsedilen kişiymiş gibi bir izlenim vermektedir. Ancak Türkçe yazım kuralları ve anlam bilgisi açısından bakıldığında bu kullanım, anlatım bozukluğuna ve zihinde oluşma ihtimali bulunan yanlış bilgilere sebebiyet verebilmektedir. Bu sebepten ötürü, çalışmamızda bu fırkaların bahislerini yaparken kitabın Arapça metnine birebir bağlı kalmak yerine makul bir tevil yapmak suretiyle, bahsi geçen şahıslar için çoğul ifadeler kullanmayıp “bu kişi, fırkanın hocası, müellifi ve lideridir” şeklinde tekil ifadeler kullanmayı tercih ettik.

⁶⁹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 266; Tarık, “Ali El-Fahri'nin 'Telhisü'l-Beyan Fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân' Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri”, 436.

Çalışmamızın sonunda verdiğimiz ekler içerisinde yer alan “mezhepler ve fırkaları” temalı tablo, çalışmamızın özeti niteliğinde olup, bu konuda araştırma yapacak kişiler için bilgilendirici bir mahiyettedir. Bu tablo, daha önce Kadir Gömbeyaz’ın *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri* adlı doktora tezinde de yer almıştır. Ancak biz yine de bu tabloyu kendi çalışmalarımız neticesinde tekrar oluşturmak istedik. Burada belirtilmesinde fayda vardır ki Fahri’nin *Telhisü’l-Beyan* adlı eserinde Matbahiyye olarak zikrettiği fırka, mezkûr tez çalışmasındaki fırka tasnif tablolarında Metfihyye olarak belirtilmektedir.

1.4. Müellifin Eserinde Faydalandığı Kaynaklar

Ali el-Fahri, mezhepler ve dinler tarihi alanında yazdığı eserinde bu alanda birincil/temel kaynaklar olarak kabul edilen eserlere müracaat etmiştir. Bu kaynakları şöyle sıralamak mümkündür:

İbn Hazm, *el-Fasl beyne’l-milel ve’l-ehvâi ve’n-nihal*: Kitap 5 bölümden oluşmaktadır. Müellif bu 5 bölümde İslâmî-gayri İslâmî fırkalardan bahseder. Bölümlerde genel olarak İslâmî ve dini kavramları ele almış ve bunlar aracılığıyla fırka-i nâciye ve diğer mezheplerin görüşlerini açıklamıştır.⁷⁰

Ebü’l-Feth Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*: Bu kitap, müellifin kaynaklarından en önemlisi sayılır. Eserin çoğunluğu el yazması olarak günümüze ulaşmıştır. Hayyûn, müellifin Yahudilik, Hristiyanlık, Mecûsîlik ve Ehl-i Kitap mensupları dışında yer alan, yıldızlara ve diğer şeylere tapan İslâm dışı fırkalar konusundaki tek kaynağı olduğunu belirtmektedir.⁷¹ Fahri her ne kadar Şehristânî’nin eserini çokça kullanmışsa da onun eserinde kullandığı tarafsız ve objektif tutum ve dili maalesef icra edememiştir. Fahri, kendi eserinde daha savunmacı ve yer yer eleştirel bir dil ve üslup kullanmıştır.

Ebü Hamid el-Gazzâlî, *Fedâihu’l-bâtıniyye*: Eser, Abbâsî halifesi Müstazhir zamanında, onun emriyle yazılmıştır. Fahri, eserinin Bâtıniyye bölümünde bu eserden faydalanmış ve bu mezhebe olan tutumu konusunda fikirlerine destek bulmuştur.⁷²

Ebü Hamid el-Gazzâlî, *Tehâfutu’l-felâsife*: Eser bir giriş, dört mukaddime, yirmi konunun (mes’ele) incelendiği “İlâhiyyât” ve “Tabîiyyât” başlıklı iki bölümle kısa bir

⁷⁰ el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 27.

⁷¹ el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 28.

⁷² el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 29.

hâtimededen oluşmaktadır. Konuların on altısı ilâhiyat ve metafizik, dördü tabîyyâta dairdir. Eserde genel olarak filozofların çelişkilerine değinilmektedir.⁷³ Fahri, bu kitaptan çok sayıda alıntı yapmıştır ve bu kitap, onun temel kaynaklarının en önemlisidir.⁷⁴ Zira Fahri'nin, eserinin ikinci kısmında yer alan İslâm dışı oluşumların ele alınması hususunda faydalandığı bir eser olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

1.5. “Telhisü'l-Beyan”da İslâm Mezhepleri

1.5.1. Fırka-i Nâciye⁷⁵

Sözlükte “ayırarak, bölmek, zümre ve grup” gibi anlamlara gelen “fırka” İslâm Mezhepleri Tarihi ilminde siyasî-itikâdî mezhepleri ifade etmek için kullanılan bir kavram olup çoğulu “fırak”tır. Sözlükte “kurtulmak” anlamına gelen “necâ” kökünden ism-i fâil olarak türeyen “Nâci/Nâciye” ise “kurtulan, kurtuluşa eren, kurtulmuş” gibi anlamlara gelmektedir. Bu kavram ayrıca Kur’ân’da “nâr” olarak zikredilen cehennem kelimesine mukabil olarak “necât” kavramıyla “cennet” manasında kullanılmıştır.⁷⁶

Ekseriyetle “73 fırka hadisi” olarak bilinen, ümmetin 73 fırkaya ayrılarak içlerinden yalnızca birinin kurtuluşa ereceği, diğer 72 fırkanın ise cehenneme gideceğini içeren hadis-i şerif tüm fırkalarca kendi lehlerine yorumlanmıştır. Her fırka, fırka-i nâciyenin kendi fırkası olduğunu ve diğer fırkaların cehenneme müstahak fırkalar olduğunu iddia etmiş, bunu delillendirebilmek ve fırkaların sayısını 73’e tamamlayabilmek için olağanüstü çabalar sarf etmiştir. Bu noktada yazılan reddiyeler, makâlât türü eserler, fırkaların birbirlerine gönderdikleri tekfir ve hakaret içerikli mektuplar ve daha niceleri tüm iddiaların delilleri kılınmaya çalışılmıştır. Bahsi geçen hadis, kaynaklarda “iftirâk hadisi” veya “73 fırka hadisi” olarak geçmekte ve farklı varyantları bulunmaktadır. Hadisin tüm yönleriyle ele alındığı Muaviye b. Ebî Süfyân’ın rivâyeti şu şekildedir:

“Dikkat ediniz, sizden önceki Ehl-i kitap olanlar 72 fırkaya bölündüler. Bu ümmet de 73 fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan 72’si cehennemde, biri cennette olacaktır. Bu da Cemaat’tir. Ümmetimin içerisinde birtakım topluluklar çıkacaktır ki onlar, kuduz

⁷³ Mahmut Kaya, “Tehâfütü'l-Felâsife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2011).

⁷⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 32.

⁷⁵ Fahri'nin fırka-i nâciye bahsinin bulunduğu yer için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 57-68.

⁷⁶ Nuh b. Mustafa Konevî, *Fırka-i Nâciye*, çev. Ali Durmuş - Ramazan Tarık (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024), 32.

hastalığına yakalanan bir insanın, bu hastalığın tüm damar ve mafsallarına sirâyet etmesi gibi hevâ ve hevesleri de onlara öyle sirâyet edecektir.”⁷⁷

Fahri, fırka-i nâciye bahsine öncelikle mezkûr hadis-i şerifi aktararak başlamaktadır. Hadis-i şerifte geçtiği üzere kurtuluşa erecek olan fırkanın hangisi olduğu sorusuna Hz. Peygamber, kendisinin ve ashâbının yolu olan Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduğu yönünde yanıt vermiştir.⁷⁸

Müellif, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ten bahsederken Ehl-i kible, Ehl-i salât, Ehl-i zekât, Ehl-i savm, Ehl-i hac, Ehl-i cihat tabirlerini kullanmaktadır.⁷⁹ Fahri, bu kavramların ayrıntılı anlamlarına değinmemekle birlikte yalnızca ismen zikredip geçmektedir. Ancak anlamca birbirlerine çok yakın olan Ehl-i kible ve Ehl-i salât kavramlarının tanımlarını ele almak yerinde olacaktır. “Kâbe’ye doğru yönelerek namaz kılanlar” anlamındaki Ehl-i kible (ehlü'l-kible) tamlaması, İslâm literatüründe çeşitli kelâm ekolleri tarafından, kendilerince küfre girmediği kabul edilen ve Kâbe’ye doğru yönelerek namaz kılmanın farz olduğuna inanan (veya bunu bilfiil icra eden) değişik mezheplere bağlı bütün Müslüman zümreleri ifade etmek üzere kullanılan bir tabirdir.⁸⁰ Benzer bir açıklamaya sahip olan Ehl-i salât (ehlü's-salâ) tamlaması sözlükte “namaz kılanlar” anlamına gelir. İslâm literatüründe, inanç esaslarını değişik şekillerde yorumlayan farklı mezheplere bağlı bütün Müslümanları ifade etmek üzere kullanılan tabirlerden biridir.⁸¹ Diğer kavramların da makul bir tahminle benzer anlamlara geldiği düşünülecek olursa Fahri'nin Ehl-i sünnet için zikretmiş olduğu sıfat, kavram ve niteleme yelpazesi oldukça geniştir. Zira her fırka müntesibi gibi, onun da üzerinde bulunduğu fırkayı temcid yöntemi garipsenmemelidir.

Fahri, onların “usûl ehli, tevhid ehli, kelâm ilminin sahipleri, Allah hakkında câiz olmayan şeyleri inkâr eden, zâtî sıfatlarla fiilî sıfatları birbirinden ayıran kimseler” olduklarını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra onlardan “Allah için nelerin

⁷⁷ Ahmet Keleş, “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005), 26-27. Ülkemizde, söz konusu hadisi farklı yönleriyle ele alan birçok akademik çalışma yapılmıştır. Söz konusu çalışmaların bazıları için bkz. Sayın Dalkıran, “Yetmişüç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri”, *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (1997), 97-115; Kadir Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160; Keleş, “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, 25-45; Mehmet Kubat, “73 Fırka Hadisi’ni Yeniden Düşünmek”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2012), 9-45; Muhammet Emin Eren, “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar” 2/29 (2018), 331-347.

⁷⁸ Eserde zikredilen 73 fırka hadisi ile ilgili olarak bkz. Konevî, *Fırka-i Nâciye*, 32.

⁷⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 60.

⁸⁰ Metin Yurdağür, “Ehl-i Kible”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/515-516.

⁸¹ Muhiddin Bağçeci, “Ehl-i Salât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/524-525.

söylenebileceğini açıklayan, kaderi kabul eden, hayrın da şerrin de O'ndan geldiğine inanan, va'd ve va'îd görüşünü destekleyenler” olarak bahsetmektedir. Onların; iyilik, kötülük, akıl, nübüvvet, mucize, imâmet ve hilâfet gibi konuları naslarla ispat etme yoluna gittiklerini belirtmektedir.⁸² Müntesibi olduğu Ehl-i sünnet istikameti hakkında oldukça özenli davranan ve hiçbir ihtiramdan geri durmayan Fahri, Sünnîliğe ne kadar olumlu yaklaşım sergiliyorsa bir bu kadar ağır eleştirileri diğer fırkalara yöneltmektedir.

Ehl-i sünnet kelmacılarının fûrû' ehli olup; kat'î ve zannî şer'î delillere ve doğru içtihadî kıyaslara dayanan şer'î hükümleri, içtihadî meseleleri, farzları, mendupları, yasakları, mubahları, mekruhları vb.ni bahse konu ettiklerini anlatmaktadır. Müellif, içtihadın kurallarının kitap, sünnet, icmâ' ve kıyas olmak üzere dört tane olduğunu belirtmektedir.⁸³

Bu meyanda fûrû' ehlini de ikiye ayırmaktadır: Ashâb-ı Hadîs ve Ashâb-ı Re'y. Ashâb-ı Hadîs'in, Hicaz halkı olduğunu belirtmekte ve onları “İmâm Mâlik b. Enes el-Asbahî (ö. 179/795) ve onun ashâbı: Yahya b. Yahya, el-Ka'nebî (ö. 221/836), Yahya b. Bekir, Ebû Mus'ab (ö. 242/857), ez-Zübeyr, İbn Kâsım, İbn Vehb (ö. 197/813) ve destekçileri. İmâm Muhammed b. İdris eş-Şafîi, Ahmed b. Hanbel (ö. 214/855) ve onun ashâbı: Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), eş-Şafîi'nin ashâbı, eş-Şafîi'nin öğrencileri: İsmâil b. Yahya el-Mizzî, Harmele b. Yahya (ö. 243/858), Rebî' b. Süleymân el-Muradî, Rebî' b. Süleymân el-Cîzî (ö. 256/870), Ebû Ya'kub el-Büveytî, Ebû Ali el-Hasen b. Muhammed b. Sabâh el-Bağdâdî ez-Za'ferânî (ö. 260/874), Muhammed b. Hakem el-Mısrî, Ebû Sevr İbrahim b. Halid el-Kelbî. Onlardan sonra gelen Şafîi ashâbının imâmlarından olan âlimler, Ahmed ve İmâm Mâlik'in ashâbı” şeklinde sıralamaktadır.⁸⁴

Ashâb-ı Re'y'e gelince Fahri, onların Kûfe ve diğer yerlerden olan Irak halkı olduğunu belirtmiştir. Ashâb-ı Re'y'den olan İmâm Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit'e (ö. 150/767) ve onun Kadı Ebû Yusuf (ö. 182/798), Muhammed b. Hasan Züfer, Ebû Metî' el-Belhî, İbn Semâ'a (ö. 233/848), Bişr b. Mu'temir'den (ö. 210/825) oluşan ashâbına değinmektedir. Ashâb-ı Re'y'in aynı zamanda Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ ve onların akranları ve diğer Ehl-i sünnet âlimleri olduğunu belirtmektedir. Fahri, Ashâb-ı Re'y'e, bu zikredilen kişilerin tâbilerinin, Ehl-i kiblenin,

⁸² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 61.

⁸³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 61-62.

⁸⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 62-65.

Hz. Peygamber'in sünneti üzere olan diğer Müslümanların da dâhil olduğunu ifade etmektedir. Fahri, bunların tamamını Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak sınıflandırmakta ve Hz. Peygamber'in işaret ettiği kurtuluşa eren fırka olduklarını belirtmektedir. İmâm Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin (ö. 283/896), "Bu ümmet 73 fırkaya ayrılmıştır. Kurtuluşa eren bir tane fırka vardır, o da Ehl-i sünnet ve'l-cemaattir" dediğini nakletmektedir.⁸⁵

Fırka-i nâciye terkiibinden maksûdun ne olduğu hususunda bazı âlimlerin sunduğu bilgilere yer vermek yerinde olacaktır. Söz gelimi Ebû Hanîfe, Mâturîdî (ö. 333/944), Ebû Muhammed el-Yemenî, Seksekî, Vâ'ız, Yâfi'î, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Nesefî (ö. 318/930), Necmeddîn b. Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), İbnü'l-Cevzî, İbnü's-Sirâc (ö. 770/1369), Mahmûdî (ö. 702), Osman el-Kirmânî (ö. 641/1243) ve Birgivî (ö. 981/1573) fırka tasnifinde fırka-i nâciye başlığı altında Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ı belirtmektedir. *Heftâd u seh mille* adlı eserde 73. fırka olarak Ehl-i sünnet ve'l-cemaat geçmektedir. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak* adlı eserinde fırka-i nâciyeye dâhil olanların "Sıfâtî kelâmcılar, Ashâbu'l-Hadîs ve Ashâbu'r-Re'y, hadisçiler, dilciler, kıraatçiler, zâhid sûfiler, savaşılan askerler ve halkın çoğunluğu" olduğu şeklinde bilgi vermektedir.⁸⁶

Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 471/1078) fırka-i nâciye başlığı altında herhangi bir özel isim vermemektedir. Seyfüddîn el-Âmidî (ö. 631/1233), *el-Ebkâru'l-efkâr* adlı eserinde fırka-i nâciye başlığı altında "Eş'arîler, muhaddislerin ilk nesilleri ve Ehl-i sünnet ve'l-cemaat" bilgisini zikretmektedir. Mehmed Emîn eş-Şirvânî *Tercümânü'l-ümmem* adlı eserinde fırka-i nâciye başlığı altında Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ismini zikretmekte ve parantez içinde Hanefîyye, Mâlikiyye, Şâfi'îyye, Hanbeliyye, Süfyâniyye ve Sevriyye isimlerini anmaktadır. Cemâleddîn Murtaâ er-Râzî ise *Tebssratu'l-'avâmm* adlı eserinde fırka-i nâciye olarak değil Ehl-i sünnet ve'l-cemaat başlığı altında Dâvûdiyye, Ashâbu Ebî Hanîfe, Mu'tezile, Neccâriyye, Kerrâmiyye, Mürcie ve Cebriyye'yi zikretmektedir. Ebü'l-Me'âlî, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat başlığı altında Ashâbu'l-Hadîs, Dâvûdiyye, Şâfi'îyye, Mâlikiyye, Hanbeliyye, Eş'ariyye, Ashâbu'r-Re'y ve Hanefiyye isimlerini zikretmektedir.⁸⁷

Fahri'nin, fırka-i nâciye başlığında zikrettiği tüm bu mevzulardan anlaşılacağı üzere, müellif Ehl-i sünnet ve'l-cemaat müntesibi olmasından mütevellit, kurtuluşa

⁸⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 65-68.

⁸⁶ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 278-297.

⁸⁷ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 299-311.

erecek fırkanın Ehl-i sünnet olduğu üzerinde durmakta ve diğer fırkaların cehennemlik olduğu noktasında herhangi ufak bir şüphe bile duymayarak onları dışlamaktadır. Bunu yaparken de yumuşak bir tavır göstermeyerek sivri bir üslup takınmaktadır. Kurtuluşa eren fırka hakkındaki bahsi böylece sona ererken müellif, kalan 72 fırkaya geçmektedir. Onların dört sınıf olduğunu ve tüm sınıfların ise 18'er fırkadan oluştuğunu aktarmaktadır.

1.5.2. Hâricîler⁸⁸

Hâricî, “çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek” anlamındaki hurûc kökünden “ayrılan, isyan eden” manasında bir sıfat olan hâric kelimesine nisbet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup, bu topluluğun ismi için Hâriciyye ve Havâric kullanılır.⁸⁹

Fahri, Hâricîlik tanımını yaparken özel bir isim vermeden genel olarak “âlimler der ki” şeklinde bir başlangıçla konuya giriş yaparak bu âlimlerin, Ehl-i sünnetin üzerinde icmâ ettiği İmâm-ı Âzam gibi Müslüman âlimlerin çizgisinden ayrılan herkesin -ister Hz. Peygamber'in ashâbı olsun ister Râşid İmâmlar olsun ister her zaman ve mekânda onları doğrulukla takip eden imâmlar olsun- “Hâricî” olarak isimlendirilmiş olduklarını söylediklerini aktarmıştır. Onlara ilkin, Hz. Ali'ye isyan etmelerinden dolayı “Hâricîler” denildiğini belirten Fahri, Hz. Ali'ye “Sen dininden ve bilgeliğinden şüphe ediyorsun. Senin düşmanın içindedir” dedikleri için onlara “Şüpheciler” de denildiğini ifade etmektedir.⁹⁰

Fahri, Hâricîlerin aynı zamanda “Harûriyye” olarak da isimlendirildikleri, hatta bu ismin Arapçada nasıl harekelendiği konusunda da bilgi vermekte ve Harûriyye'nin, onların Hz. Ali'ye isyan ettiklerinde yerleştikleri toprak olan Harûra'ya nispet edildiğinden bahsetmektedir. Hâricîlere Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra ilk toplandıkları yer olan Harûrâ'ya nisbetle Harûriyye ve buradaki reisleri Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye izâfeten Vehbiyye adları verilmiştir.⁹¹

Müellif, Hâricîlerin aynı zamanda “Şûrât” olarak da isimlendirildiğini, çünkü onların, nefislerini Allah yolunda sattıklarını dile getirdiklerini aktarmaktadır.⁹²

⁸⁸ Fahri'nin Hâricîlik bahsinin bulunduğu yer için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 69-107.

⁸⁹ Ethem Ruhi Fırlalı vd., “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175.

⁹⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 69-70.

⁹¹ Fırlalı vd., “Hâricîler”, 16/169-175.

⁹² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 70.

Hâricîlerin beğendikleri ve kendilerini ifade için kullandıkları şûrât ismi, onlar tarafından “Allah yolunda savaşıp O’nun rızası için canlarını ve mallarını satan ve Allah’ın da bunları cennete karşılık satın aldığı kimseler” anlamında kullanılmaktadır.⁹³

Fahri’nin kendi beyanıyla bahsi geçen topluluk, Buhârî’nin (ö. 256/870) *Sahih*’inde ve başka yerlerde rivâyet ettiği sahih hadislerin zikrettiği Hâricîlerdir.⁹⁴

Müellif, Hâricîlerin alt fırkalarını “Ezârîka,⁹⁵ İbâdiyye,⁹⁶ Sufriyye,⁹⁷ Beyhesiyye,⁹⁸ Ahnesiyye,⁹⁹ Şimrâhiyye,¹⁰⁰ Bekkâriyye,¹⁰¹ Bekriyye,¹⁰² ‘Acârîde,¹⁰³ Saltiyye,¹⁰⁴ Fadliyye,¹⁰⁵ Necedât,¹⁰⁶ ‘Avniyye,¹⁰⁷ Matbahîyye,¹⁰⁸ Mâ’lûmiyye,¹⁰⁹ Yezîdiyye,¹¹⁰ ‘Abdeliyye,¹¹¹ Mûte‘âliyye¹¹²” şeklinde sıralamaktadır.¹¹³ Ancak bu fırkaların bahsine geçerken sırasında ve isimlerinde birtakım değişikliklerde bulunmuştur. Hâricî fırkaların bahsini sırasıyla “Ezârîka, İbâdiyye, Sufriyye, Beyhesiyye, ‘Acrediyye, Mufaddaliyye, Necedât, ‘Avniyye, Matbahîyye, ‘Ahnesiyye, Şimrâhiyye, Bekkâriyye, Bekriyye, Ma’lûmiyye, Yezîdiyye, ‘Abdeliyye, Mûte‘âliyye, Saltiyye” şeklinde yapmıştır.¹¹⁴

Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* adlı eserinde Hâricîlerin, kendi aralarında anlaşmazlığa düşerek 65/684 yılında liderlerinin adlarına izafeten Ezrakiyye, Necdiyye, Sufriyye ve İbâdiyye olmak üzere dört ana fırkaya ayrıldıklarını beyan etmektedir.¹¹⁵ Bunun yanı sıra Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi* adlı eserinde Ezârîka, Necedât, Sufriyye, Acârîde, İbâziyye fırkalarını Hâricî fırkalar arasında saymakta ve bunlar hakkında birtakım açıklamalara yer vermektedir. Buna ek olarak Hâricîlerin yalnızca bu fırkalarla

⁹³ Fığlalı vd., “Hâricîler”, 16/169-175.

⁹⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 71.

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 78-84.

⁹⁶ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 84-87.

⁹⁷ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 87-88.

⁹⁸ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 88-89.

⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 98-99.

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 99-100.

¹⁰¹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 100-101.

¹⁰² Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 101-102.

¹⁰³ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 89-90.

¹⁰⁴ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 106-107.

¹⁰⁵ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 91-92.

¹⁰⁶ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 92-94.

¹⁰⁷ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 94-96.

¹⁰⁸ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 96-98.

¹⁰⁹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 103.

¹¹⁰ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 103-105.

¹¹¹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 105.

¹¹² Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 106.

¹¹³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 77.

¹¹⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 78-107.

¹¹⁵ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 170.

sınırlı kalmadığını, Seâlibiyye, Beyhesiyye, Hüseyniyye, Azriyye gibi fırkaların ve bunların da alt kolları olduğunu belirtmektedir.¹¹⁶ Durmuş'un *İslâm'da Fırkalar* adlı eserinde belirttiği üzere İbn Mahlûf'un (ö. 868/1463), *Zikrû'l-Fırak* adlı eserinde zikrettiği fırka tasnif tablosunda Hâricîler için "Ezârîka, Beyhesiyye, Necdiyye, Sufriyye, İbâziyye, Acrediyye, Necrâniyye, Şekkiyye, Fudayliyye, Câhiliyye, Hamziyye, Şu'aybiyye, Hâzimiyye, Ma'lûmiyye, Mechûliyye, Saltiyye, Se'âlibiyye, Ahnesiyye, Şeybâniyye, Mükremiyye, Ma'bediyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Bezîgiyye, Ruşeydiyye" olmak üzere 26 ana fırkadan bahsedilmiş, bazı fırkalar için de alt kollar verilmiştir. Ezârîka'nın alt fırkası olarak Muhakkime, İbâziyye'nin alt fırkası olarak Sa'lebiyye, Câhiliyye'nin alt fırkası olarak Meymûniyye'den bahsedilmiştir. Ayrıca tabloda Hâricîler için "Havâric (Mârîka)" ismi kullanılmıştır.¹¹⁷

Gömbeyaz, çeşitli fırak geleneklerine yer vermek suretiyle doktora tezine fırka tasnif tabloları eklemiştir. 4x18 Yemen Sünnî fırak geleneği içerisinde zikrettiği birçok âlimin tasniflerine değinmek yerinde olacaktır. Ebû Muhammed el-Yemenî, Havâric başlığı altında Hâricîler için "Ezârîka, İbâdiyye, Sufriyye, Beyhesiyye, 'Acârîde, Fadliyye, Necedât, 'Avniyye, Matbahîyye, Ahnesiyye, Şimrâhiyye, Bekkâriyye, Ma'lûmiyye, Yezîdiyye, Bekriyye, "Abdeliyye, Se'âlîbe, Saltiyye" olmak üzere 18 fırkadan söz etmektedir. Aynı gelenekten *Kitâbu'l-burhân*'ın müellifi Seksekî'nin Havâric başlığı altında zikrettiği fırkalar da 18 tane olup sırasıyla "Ezârîka, İbâdiyye, Beyhesiyye, 'Acârîde, Fadliyye, Sufriyye, Necedât, Ruşeydiyye, Se'alibe, 'Avniyye, Ma'lûmiyye, Bekkâriyye, Meymûniyye, "Abdeliyye, Metîhiyye, Yezîdiyye, Saltiyye, Bekriyye" şeklindedir. Yine Yemen Sünnî fırak geleneğinden Vâ'ız ve Yâfi'î'nin tasnifine göre Havâric başlığı altında 18 fırka ismi zikredilmiş olup bunlar da sırasıyla "Ezârîka, İbâdiyye, Sufriyye, Beyhesiyye, 'Acrediyye, Fudayliyye (Fadliyye), Necedât, 'Avniyye, Metîhiyye, Ahnesiyye, Şimrâhiyye, Bekkâriyye, Bekriyye, Ma'lûmiyye, Yezîdiyye, "Abdeliyye, Se'âlîbe, Saltiyye" şeklindedir.¹¹⁸ Esasen ayrıntılı bakıldığında Vâ'ız ve Yâfi'î'nin fırka tasnif tablosu ile Fahri'nin fırka tasnif tablosunun birebir aynı olduğu görülmektedir.¹¹⁹

Doğu Hanefî fırak geleneği üzere fırka tasnifi yapan âlimlerden biri Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Nesefî'dir. Ebû Mutî'in tasnifine bakıldığı zaman, Hâricîlik başlığı

¹¹⁶ Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 160-164.

¹¹⁷ Ali Durmuş, *İslâm'da Fırkalar* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023), 127.

¹¹⁸ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 278-280.

¹¹⁹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 280-281.

altında bir fırka tasnifine gidilmediği görülmektedir. Ancak Harûriyye başlığı altında “Ezrakiyye, İbâdiyye, Tağlibiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Kûziyye, Kenziyye, Şimrâhiyye, Ahnesiyye, Muhakkimiyye, Mu‘teziliyye, Meymûniyye” olmak üzere toplamda 12 firkadan söz etmektedir. Aynı gelenek içerisinde sayılan Necmeddîn b. Ömer en-Neseî’nin de Ebû Mutî‘e benzer şekilde Hâricîlik başlığı altında değil, Harûriyye başlığı altında saydığı firkalar “Ezrakiyye, İbâdiyye, Sa‘lebiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Muhakkimiyye, Mu‘tezile, Kûziyye, Kenziyye, Şimrâhiyye, Ahnesiyye, Meymûniyye” şeklinde olup 12 firkadan müteşekkildir. Doğu Hanefî fırak geleneğine göre fırka tasnifi yapan İbnü’l-Cevzî’nin ve İbnü’s-Sirâc’ın tasnifine baktığımızda Necmeddîn b. Ömer en-Neseî’nin tasnifinin birebir aynısı karşımıza çıkmakta, yalnızca firkaların sırası birbirinden farklılık arz etmektedir. Mahmûdî’nin fırka tasnifi de aynı şekilde olup yalnızca bahsedilen üç tasnifte yer alan Mu‘tezile fırkası yerine Vâkifiyye fırkası zikredilmektedir.¹²⁰ Ebû Hanîfe’ye nispet edilen fırka tasnifinde Havâric başlığı altında 12 fırka ismi görülmektedir ve bu firkalar “Râsibiyye, Ezrakiyye, İbâdiyye, Tağlibiyye, Hâzimiyye, Meymûniyye, Halâsibiyye (Halefiyye), Vedkâniyye (Zenâdikiyye), Ahnesiyye, Dahhâkiyye, ‘Acrediyye, Hamziyye” şeklindedir.¹²¹ Osman el-Kirmânî el-İrakî’nin tasnifinde ise karşımıza oldukça farklı bir durum çıkmaktadır. Zira Osman el-Kirmânî, Nâsibiyye başlığı altında Hâricî firkaları saymakta ve bunlar arasında Hâriciyye adı altında bir firkadan daha bahsetmektedir. Osman el-Kirmânî’nin zikrettiği firkalar “Ezrakiyye, İbâdiyye, Hamziyye, Halefiyye, Kûziyye, Kenziyye, Şimrâhiyye, Ahnesiyye/Ma‘bediyye, Hâriciyye, Saltiyye, Şeybâniyye&Yezîdiyye” şeklinde olup 13 tanedir. Benzer şekilde bir fırka tasnifi, Birgivî ile karşımıza çıkmaktadır. O da aynı şekilde Nevâsıb başlığı altında Hâricî firkalarını zikretmiş ve bunları “Muhakkime, Ezrakiyye, Hafsiyye, Hâzimiyye, Şimrâhiyye, Ahnesiyye, ‘Abdiyye (Saltiyye), Meymûniyye, Şeybâniyye, Yezîdiyye, Kizbiyye (Kûziyye), Kenziyye” şeklinde 12 başlıkta toplamıştır. Birgivî’nin *Dâmigatü’l-mübtedî’in* adlı eserindeki tasnifinde ise Hâricî firkalar “Ezrakiyye, İbâhiyye, Ta‘lebiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Kûziyye, Kesriyye, Şimrâhiyye, Ahnesiyye, Muhakkimiyye, Mu‘tezile, Meymûniyye” şeklinde 12 başlık altında sıralanmıştır.¹²² Hâkim es-Semerkindî’nin (ö. 342/953) tasnifine baktığımızda 40 başlık halinde sıralanmış firkalar göze çarpmaktadır. Anlaşılan odur ki Semerkandî, ana fırka-tâlî fırka ayrımı gözetmeksizin “Mürchie,

¹²⁰ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 283-289.

¹²¹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 286.

¹²² Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 290-292.

Kaderiyye, Şimrâhiyye, Ezrakiyye, Ahnesiyye, Sa‘lebiyye (Tağlibiyye), Beyhesiyye, Meymûniyye, Mu‘tezile, Cebriyye, Bâtiniyye (İbâdiyye), Lem Yezeliyye (Dehriyye), Şî‘a, Ca‘diyye, Haşebiyye, Zeydiyye (‘Abbâsiyye/Râvendiyeye), Bekiyye, Hanîfiyye (Keyfiyye), Musavvire, Müşebbihe, Cehmiyye, Şekkâkiyye, Misliyye, Süfyâniyye, Ravâfidiyye, Fâtımiyye, Ma‘rûfiyye, Mechûliyye, Hâriciyye, Muhâciriyye, Fikriyye, Vâridiyye, Tıfliyye, Mefrûgiyye, Ğâlibiyye, Kûziyye, Kerrâmiyye, Kelâmiyye, Lafziyye, Sıfâtiyye” şeklinde bir tasnifte bulunmakta, fırka-i nâciye diye müstakil bir fırkayı tasnife dâhil etmemektedir.¹²³ *Terceme-i sevâd-ı a‘zam* adlı eserde de Semerkandî’nin izlediği yöntem izlenmiş olup ana fırka-tâlî fırka ayırımına gidilmemiştir. Aynı durum *Heftâd u seh mille* adlı eser için de geçerli olup önceki eserden farkı, 73. fırka olarak Ehl-i sünnet ve’l-cemaat’i zikretmesidir.¹²⁴

Eş‘arî fırak geleneği içerisinde yer alan Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin *el-Milel ve’n-nihal* adlı eserinde zikrettiği fırka tasnifine bakıldığında Havâric başlığı altında 24 fırka isminin geçtiği görülmekte ve bunlar “Muhakkime, Ezârika, Necedât, Sufriyye-i Ziyâdiyye, ‘Acârîde, Meymûniyye, Şu‘aybiyye, Hamziyye, Hâzimiyye, Ma‘lûmiyye, Mevhûliyye, Saltiyye, Se‘âlîbe, Ahnesiyye, Ma‘bediyye, Şeybâniyye, Şebîbiyye, Ruşeydiyye, Mükremiyye, İbâdiyye, Hafsiyye, Yezîdiyye, Hârisiyye, Ashâbu Tâ‘at” şeklindedir. Bağdâdî’nin *el-Fark beyne’l-fırak* adlı eserinde ise Havâric başlığı altında fırkalar “Muhakkime-i Ūlâ, Ezârika, Necedât, Sufriyye, ‘Acârîde, Hâzimiyye, Şu‘aybiyye, Halefiyye, Ma‘lûmiyye&Mechûliyye, Saltiyye, Hamziyye, Se‘âlîbe, Ma‘bediyye, Ahnesiyye, Şeybâniyye, Ruşeydiyye, Mükremiyye, İbâdiyye, Hafsiyye, Hârisiyye, Ashâbu Tâ‘at” şeklinde sıralanmaktadır. Ebü’l-Muzaffer el-İsferâyînî’nin *et-Tebîr fi’d-dîn* adlı eserindeki Havâric fırka sıralaması da *el-Fark*’taki sıralama ile birebir aynıdır.¹²⁵ Şehrîstânî’nin *el-Milel ve’n-nihal* adlı eserindeki fırka tasnifinde ise Havâric başlığı altında “Muhakkime-i Ūlâ, Ezârika, Necedât-ı ‘Âziriyye, Beyhesiyye, ‘Acârîde, Se‘âlîbe, İbâdiyye, Sufriyye-i Ziyâdiyye” fırkaları zikredilmiş olup ‘Acârîde fırkasının alt kolları olarak “Saltiyye, Meymûniyye, Hamziyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Şu‘aybiyye, Hâzimiyye” isimleri belirtilmektedir. Se‘âlîbe fırkasının alt kolları da “Ahnesiyye, Ma‘bediyye, Ruşeydiyye, Şeybâniyye, Mükremiyye, Ma‘lûmiyye&Mechûliyye, Bide‘iyye” olarak ifade edilmektedir. İbâdiyye fırkasının alt kolları ise “Hafsiyye,

¹²³ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 293.

¹²⁴ Toplamda 73 fırkadan bahsedilmiş olup bunların tamamını zikretmemiz pek makul değildir. İlgili bölüm için bkz. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 294-295.

¹²⁵ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 297-299.

Hârisiyye, Yezîdiyye” olarak zikredilmektedir.¹²⁶ Aynı fırak geleneği içerisinde yer alan İbn Ebi'd-Demm'in (ö. 642/1244) *el-Fıraku'l-islâmiyye* adlı eserinde Havâric başlığı altında zikredilen fırkalar “Muhakkime, Ezârika, Necedât, Sufriyye, ‘Acârîde, Saltiyye, Meymûniyye, Hamziyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Muhammediyye, Şu‘aybiyye, Hâzimiyye, İbâdiyye, Hafsiyye, Hârisiyye, Yezîdiyye, Se‘âlîbe, Ahnesiyye, Ruşeydiyye, Ma‘bediyye&Şeybâniyye, Mükremiyye, Ma‘lûmiyye&Mechûliyye” şeklindedir.¹²⁷ Seyfüddin el-Âmidî'nin *el-Ebkâru'l-efkâr* adlı eserinde yer alan fırka tasnifine göre Havâric başlığı altında sıralanan fırkalar “Muhakkime-i Ūlâ, Beyhesiyye, Ezârika, Necedât-ı ‘Âzirîyye, Asfariyye, İbâdiyye, Hafsiyye, Yezîdiyye, Hârisiyye, Ashâbu Tâ‘at, ‘Acârîde, Meymûniyye, Hamziyye, Şu‘aybiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Ma‘lûmiyye, Mechûliyye, Saltiyye, Se‘âlîbe, Ahnesiyye, Ma‘bediyye, Şeybâniyye, Mükremiyye” şeklindedir. Şemseddîn Âmulî'nin (ö. 753/1352) *Nefâ'isü'l-fünûn ve ‘arâ'isü'l-uyûn* adlı eseri ile Fahreddîn er-Râzî'nin *Hadâ'iku'l-envâr* ile *Tahsilü'l-hakk/İtikâdât* adlı eserlerinde yer alan fırka tasnifleri *el-Ebkâru'l-efkâr* adlı eserdeki tasnifle aynı olup yalnızca fırkaların sırası farklıdır. Aynı fırka tasnifi Mehmed Emin eş-Şîrvânî'nin *Tercümânü'l-ümem* adlı eserindeki tasnifte de yer almaktadır. Eş‘arî fırak geleneğinde yer alan bir diğer âlim Cemâleddîn Muradâ er-Râzî'nin *Tebisîratü'l-‘avâmm* adlı eserindeki fırka tasnifinde ise Havâric başlığı altında sıralanan fırkalar “Ezârika, Halefiyye, Necedât, Sufriyye, ‘Acârîde, Meymûniyye, Hamziyye, Saltiyye, Şebîbiyye, Mükremiyye, Hafsiyye, Yezîdiyye, İbâdiyye, Dahhâkiyye, Beyhesiyye, Neseviyye&Ahnesiyye, ‘Avfiyye, Şimrâhiyye, Hâzimiyye, Ma‘bediyye, Ruşeydiyye, Etrâfiyye&‘Atiyye, Muhakkime” şeklindedir.¹²⁸

Horasan Mu‘tezilî-Şî‘î fırak geleneği içerisinde yer alan Ebû Temmâm (ö. 231/846) ve Harizmî'nin fırka tasnifi birbirinin aynı olup bu tasniflere göre Havâric başlığı altında sıralanan fırkalar “Ezârika, Necdiyye, ‘Acârîde, Bide‘iyye, Hâzimiyye, Se‘âlîbe, Sufriyye, İbâdiyye, Hafsiyye, Yezîdiyye, Beyhesiyye, Fudayliyye, Şimrâhiyye, Dahhâkiyye” şeklindedir. Aynı gelenekte yer alan Ebü'l-Me‘âlî'nin tasnifine bakıldığında aynı sıralama Cerûdiyye fırkasının eklenmiş haliyle görülmektedir.¹²⁹

¹²⁶ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebî Bekr Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (el-Halebî Vakfı, 1431), 1/114-138.

¹²⁷ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 300-301.

¹²⁸ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 301-307.

¹²⁹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 309-311. Hâriciler için yapılan diğer fırka tasnifleri için aynı eserin 312-325 sayfa aralığı incelenebilir.

Fahri her fırkanın, kendi şeyhine (fırkayı kuran kişiye) ve o fırkaya ait kitapların müelliflerine atfedildiğinden ve Hâricîlerin bazı hususlarda ittifak ettiğinden bahsetmektedir. Bu hususların Hz. Ebû Bekir'in tüm imâmeti, Hz. Osman'ın olaylara¹³⁰ kadar olan imameti ve Hz. Ali'nin de tahkime kadar olan imâmeti üzerinde ittifak edilmesi olduğunu belirtmektedir. Müellifin, Hz. Ömer'in hilâfetini zikretmemiş olması dikkatlerden kaçmamakta ve bu noktada Hâricîlerin bir görüş beyan edip etmedikleri merak uyandırmaktadır. Müellif, bu noktada Hâricîlerin şu sözlerini aktarmaktadır: “Her kim Allah'ın, cezasını vaat ettiği büyük bir günah işlerse o kâfirdir. Yabancı bir kadına bakan veya onu öpen kimse müşriktir. Çünkü onlara göre bütün günahlar kebâirdir (büyük günahdır).”¹³¹

Müellif, Ezârika fırkasının bu görüşlerin küfür ve şirk olduğunu, günahları terk edip tövbe etmeyi başaramayan insanın amellerinin boşa çıkacağını ve bu kişinin öldükten sonra cehennemde sonsuza dek kalacağını ileri sürdüğünü belirtmektedir. Aynı zamanda Ezârika'nın, zina eden veya hırsızlık yapan ve kendisine ceza verilen kişinin tövbe etmesi gerektiğini, eğer tövbe etmezse öldürüleceğini söylediğini belirtmektedir.¹³²

Müellif, Hâricîlerin tümünün Hz. Osman ve Hz. Ali'den teberrî etme hususunda ittifak halinde olduklarını, birbirlerinden farklı düşündükleri hususların ise müstakil olarak fırka bahsi yapılması sırasında zikredileceğini belirtmektedir.¹³³ Müellif, Hâricîlerin katı görüşlerinden ve insanları oldukça rahat bir şekilde tekfir ettiklerinden bahsetmekte, genel olarak Hâricîlik bahsini yaptıktan sonra alt fırkalarından bahsetmeye başlamaktadır. Bahse mevzu olan ilk Hâricî fırkası Ezârika'dır.

1.5.2.1. Ezârika

Müellif bu fırkayı, fırkanın müellifi Nâfi' b. Ezrak'ın (ö. 65/685) ashâbı olarak tanımlarken Nâfi' b. Ezrak için şeytan kelimesini kullanmayı da ihmal etmemektedir. İmâm Eş'arî'nin naklettiğine göre Nâfi' b. Ezrak “kaade”den (muhalif Müslüman gruplarla savaşmak istemeyenler) teberrî edilmesi, muhaliflerin kadın ve çocuklarının öldürülmesi, kendilerine katılmayanların tekfir edilmesi, katılacakların da imtihandan

¹³⁰ Fahri, olaylar tabirinden maksadın, Hz. Osman'ın onaylamadığı işler olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 77.

¹³¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 77-78.

¹³² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 78.

¹³³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 78.

geçirilmesi gerektiği şeklindeki fikirleriyle Hâricîler arasında ilk defa ihtilâfa sebebiyet veren kişi olmuştur.¹³⁴

Müellifin beyanıyla bu mezhep, çocukların, yaşlıların, engellilerin, körlerin, hastaların öldürülmesine, hatta çocukların kaynayan kazanlara atılmasına izin vermeye varacak kadar benzeri görülmemiş fikir ve eylemlerde bulunan bir mezhepti ve emanetleri kendilerine helâl görürlerdi. Bir fırkaya bu tür keskin ve sivri görüşler atfetmek ne kadar zor ve tehlikeli olsa da müellifin bunu yapmaktan geri durmadığı görülmektedir. İlerleyen bahislerde müellifin aynı tarzdaki yaklaşımının, tüm fırkalar için geçerli olduğu görülecektir.

Fahri'nin aktardığına göre Necde b. Âmir (ö. 72/691[?]), Hâricî şeyhlerinden birine ulaşmış ve Nâfi' b. Ezrak'a mektup yazmıştır. Mektupta öncelikle Nâfi' b. Ezrak hakkında olumlu ifadeler kullanmış, ardından Nâfi'in şeytana uyararak yoldan çıktığını, Allah'ın Kur'ân'da mazur gördüğünü belirttiği fakir ve zayıf Müslümanlara eziyette bulunduğunu, Hz. Peygamber'in öldürmeyi yasakladığı halde çocukların öldürülmesi noktasında fetvalar verdiğini, emanete hıyanet ettiğini ileri sürerek onu eleştirmiştir.¹³⁵ Nâfi' b. Ezrak ise ona cevaben bir mektup yazmıştır. Nâfi' mektubuna başlarken direkt savunma pozisyonuna geçmiş ve yaptığı şeyleri meşrulaştırma girişiminde bulunmuştur. Necde b. Âmir'in, savaşa çıkmayıp evinde oturanları tekfir etme, çocukları katletme, emanetleri helâl kılma konularında kendisini kınaması noktasında ileri gittiğini, bunların Hz. Peygamber'in zamanındakiler gibi olmadığını, çünkü onlardan farklı olarak bunların, iman etmeyi kaçacak bir yol bulamayanlar olduğunu belirtmiştir. Çocukların öldürülmesi hususuna gelince, Hz. Nûh'u örnek vererek Nûh Suresi 76-77. âyetleri¹³⁶ delil göstermiş ve bahsedilen bu kişileri kâfir olarak nitelendirdiğini ifade etmiştir. Hz. Nûh buna nasıl izin verdiyse kendisinin de aynı gerekçeyle buna izin verdiğini belirtmiştir. Kendileriyle aynı fikirde olmayanların emanetlerini helâl kılma mevzusunda ise, Allah'ın onların kanlarını kendilerine helâl kıldığı gibi mallarını da helâl kıldığını ileri sürmüştür.¹³⁷

Fahri, bu mektupları yorumlayarak Nâfi' b. Ezrak'ın Müslüman çocukları ile kâfir çocuklarını bir tuttuğunu, Müslümanların kanının ve mallarının kendilerine helâl

¹³⁴ Mustafa Öz, "Ezârîka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

¹³⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 79-80.

¹³⁶ "Nûh dedi ki Rabbim, yeryüzünde dolaşan bir tek kâfir bile bırakma. Bırakacak olursan onlar senin kullarını yoldan çıkarırlar ve ancak kendileri gibi ahlâksız, günahkâr ve azılı kâfir nesiller yetiştirirler."

¹³⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 81-82.

olduğunu dile getirerek Allah Teâlâ'ya iftira attığını ifade etmektedir. Malın ve canın yalnızca kişinin kendisine bariz bir saldırı olması durumunda helâl olduğunu belirtmek suretiyle onun bu düşüncesini sert bir tavırla eleştirmektedir. Ayrıca Fahri, konuyla alakalı olarak Şehristânî'nin yorumuna da yer vererek onların, Kur'ân'da geçmediği için zina edenler için recm kaldırıldığını, evli erkeklere ve evli kadınlara iftira atanlar için de iftira cezasının kaldırıldığını iddia ettiklerini belirtmektedir.¹³⁸

Ezârika'nın bütün Hâricîler tarafından kabul edilenlerin dışında kalan başlıca görüşlerini sekiz maddede ele almak mümkündür: (i) Müslümanlardan Ezârika'ya mensup olmayanlar sadece kâfir değil aynı zamanda müşriktirler ve çocukları dâhil hepsi ebedî olarak cehennemde kalacaklardır. Bunların kadınları ile çocuklarını öldürmek veya köle statüsüne geçirmek, ayrıca mallarını yağmalamak câizdir. Zira yaşadıkları topraklar dârülharp sayılır. (ii) Kendileriyle birlikte düşmana karşı savaşa katılmayan ve Ezârika'nın bulunduğu yere hicret etmeyen diğer Hâricîler de kâfirdir. Bunlardan kendilerine katılmak isteyenler imtihana tâbi tutulmalıdır. (iii) İslâm'da recm cezası yoktur. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de böyle bir hüküm bulunmamakta, zina yapanlara dayak atılması emredilmektedir. (iv) Namuslu kadınlara zina isnat ederek bunu şahitlerle ispat edemeyenlere uygulanan ceza aynı şeyi namuslu erkeklere isnat edenler için uygulanmaz. Zira Kur'ân'da bunu belirten bir lafız yoktur. (v) Peygamberlerin nübüvvetle görevlendirildikten sonra büyük veya küçük günah işlemesi câiz olduğu gibi nübüvvetten önce kâfir olan bir kimsenin peygamber olarak gönderilmesi de câizdir. (vi) Vergilerini ödeyen Yahudi ve Hristiyanların öldürülmesi haramdır. (vii) Kadınların âdet esnasında kılamadıkları namazları kaza etmeleri gerekir. (viii) Çalınan malın miktarı ne olursa olsun hırsıza omuzdan kol kesme cezası uygulanır.¹³⁹

Fahri, Ezârika'nın tüm görüşlerine yer vermemektedir. Örneğin Hz. Ali'nin tahkim hâdisesinde verdiği hüküm dolayısıyla küfre düştüğü, Hz. Ali ile birlikte Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, İbn Abbâs ve Hz. Âişe'yi de tekfir ettikleri, Bakara Sûresi 204. âyetin¹⁴⁰ Hz. Ali hakkında indiği, İbn Mülcem'in Hz. Ali'yi katletmekle iyi bir iş yaptığı, kâfirlerle savaşmaktan beri duranları tekfir ettikleri, evli olup zina eden kişinin - Kur'ân'da geçmediği için- recm cezasına çarptırılmayacağı, peygamberlerin nübüvvetten

¹³⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 83-84.

¹³⁹ Öz, "Ezârika", 12/45-46.

¹⁴⁰ "İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider; o, hasımların en yamanı olduğu halde kalbinde olana Allah'ı şahit de tutar."

önce küfür üzere olabileceği, büyük günah işleyenin kâfir sayıldığı gibi görüşleri çeşitli kaynaklarda geçmektedir.¹⁴¹

Şehristânî, Ezârika fırkasının sekiz bid'î görüşe sahip olduğunu belirtmektedir. Bir önceki pasajda belirtilen hususlara ek olarak sözlü ve fiilî takiyyenin câiz olmadığı görüşünde olduklarını eklemektedir. Ayrıca bu firkanın, Allah'ın, peygamberliğinden sonra kâfir olacağını bildiği veya peygamberlikten önce kâfir olan bir peygamber göndermesinin câiz olduğunu; peygamberlere büyük ve küçük günahları helâl kılanların kâfir olduklarını ileri sürdüğünü belirtmektedir. Ayrıca bu firkanın, şeytanın kâfir olduğunu ileri sürerek "o ancak Âdem'e secde etmesi emredildiğinde bunu reddederek büyük günah işledi ancak Allah'ın birliğini biliyordu" dediklerini ifade etmektedir.¹⁴²

Tüm bu izahlardan anlaşıldığı üzere Ezârika fırkası her ne kadar Hâricî bir fırka olsa da birtakım hususlar noktasında Hâricîlerden ayrılmaktadır. Kaynaklarda, Ezârika fırkasının görüşleri sıralandığında birbirinden pek farklı olmayan, yalnızca ufak değişikliklerin olduğu görüşler belirtilmektedir. Fahri de bu firkanın sapkın bir fırka olduğunu, öğretilerinin ise baştan sona yanlış olduğunu belirtmektedir.

1.5.2.2. İbâdiyye

Fahri, İbâdiyye, İbâziyye, İbâhiyye gibi farklı formlarda karşımıza çıkan bu firkanın dayandığı kişinin, firkanın hocası ve müellifi Abdullah b. İbâd olduğu görüşündedir.¹⁴³ Arap alfabesindeki ض harfinin Türkçede "dâd/zâd" şeklindeki farklı okunuş şekilleri düşünüldüğünde bu firkanın ismi, İbâdiyye veya İbâziyye olmak üzere farklı telaffuzlara sahip olabilmektedir. Aynı durum, firkanın kurucusu için de Abdullah b. İbâd/Abdullah b. İbâz şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Abdullah b. İbâz hakkındaki ilk bilgiler, Emevîlerin Hâricîlere aşırı zulmü ve baskısı karşısında, yine bir Hâricî olan Nâfi' b. Ezrak'ın teklifi üzerine, onun Yezîd b. Muâviye'ye karşı halifelik iddiasında bulunan Abdullah b. Zübeyr'e yardım etmeye karar veren topluluk arasında yer aldığı şeklindedir. Ancak İbnü'z-Zübeyr ile fikren anlaşamayan Hâricîler ondan ayrılınca Abdullah da Nâfi' b. Ezrak, Abdullah b. Saffâr ve Hanzale b. Beyhes ile 683 yılında Basra'ya gitti. Fakat Nâfi', Hâricîlerin pasif kalmasının doğru olmadığını ileri sürerek kendisine katılanlarla birlikte Ahvaz'a gitti ve Basra'da

¹⁴¹ Halîl b. Ahmed Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, çev. Halil İbrahim Bulut - Ramazan Tarik (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2024), 117-120.

¹⁴² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/122.

¹⁴³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 85.

kalan Muhakkime Hâricîleri'ne, kaadenin (pasif kalan Hâricîler) kâfir olduğuna dair bir mektup yazmıştır. Onun bu mektubu Basra'ya geldiği zaman önce Abdullah b. Saffâr, sonra da Abdullah b. İbâz tarafından okunmuştur. İbn İbâz, "Allah, Nâfi' b. Ezrak'ın doğru söylediğini kabul eden her görüşü kahretsin." deyip aralarında buldukları insanların müşrik olmadığını, bunun için kendi durumlarının, müşriklerin arasında bulunduğu sırada Hz. Peygamber'in durumu ile kıyaslanamayacağını söylemiş ve içlerinde yaşadıkları insanların sadece nimetler karşısında nankör (küffârün bi'n-ni'am) sayılmaları gerektiğini, bu sebeple de onların can ve mal güvenliğine sahip olduklarını ifade etmiştir.¹⁴⁴

Müellifin belirttiği üzere İbâdiyye, veresiyede faiz olmadığını düşünen tek fırkadır. Fahri, onların altının altınla, gümüşün gümüşle satışına ve -elden ele olsun olmasın- faize dayalı işlemlere izin verdiklerini aktarmaktadır. Bunlara binaen Fahri, Hz. Peygamber'in "birbirine eşit olmadıkça altını altınla ve parayı parayla satmayınız" anlamındaki sahih hadisine¹⁴⁵ muhalefet ettiklerini belirtmektedir. Bunların yanı sıra Fahri, bu fırkanın küçük-büyük demeden ne çeşit olursa olsun, günah işleyen kişinin her halükârda kâfir olacağını söyleyen tek fırka olduğunu da ifade etmektedir.¹⁴⁶ Dikkatle incelendiğinde Fahri'nin, bazı fırkaların birbiriyle aynı veya benzer olan görüşlerini, sanki yalnızca o sıra bahsettiği fırka ileri sürüyormuş gibi bir aktarımda bulunduğu dikkatten kaçmayacaktır. Örneğin küçük-büyük günah ayrımı yapmaksızın tüm günahların işlenmesi durumunda kâfir olunacağı görüşü, daha önce Ezârika fırkası bahsinde de yer almıştır. Bu noktada Fahri'nin, birtakım çelişkilere düştüğü yahut eserini kaleme alırken bu tür ince hususları göz ardı ettiği akıllara gelmektedir.

1.5.2.3. Sufriyye

Fırkaların isimlendirme sorunu, her daim güncelliğini ve merak edilme veçhini diri tutan bir mevzu olmuştur. Makrîzî (ö. 845/1442), bu fırkanın yaygın isminin Sufriyye olduğunu belirtmekle birlikte, onlara "Ziyâdiyye" de denildiğini ifade etmiştir. Bu ismin, fırkanın kurucusu olarak kabul edilen Ziyâd b. el-Asfar'a nispetinden kaynaklandığını belirtmiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. İbâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

¹⁴⁵ İlgili hadis için bkz. Müslim, "Müsâkât", 85; Nesâî, "Büyü", 45; Mâlik, Muvatta', "Büyü", 29.

¹⁴⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 86-87.

¹⁴⁷ Mehmet Dalkılıç, "Haricilerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye", *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 12 (2012), 23.

Fahri, fırkanın hocası ve müellifi Ziyâd b. Asfar'a nispet ettiği bu fırkanın, birinin Allah'ı tanıyıp, onun dışında kitaba, peygambere, cennete, cehenneme veya başka herhangi bir şeye inanmaması ve adam öldürme, zina gibi diğer günahları işlemesi durumunda o kişinin şirkten beri olduğu görüşlerinde bulduklarını ve bu görüşlerinde yalnız kaldıklarını beyan etmektedir. Allah'ı tanımayanın ve onu inkâr edenin müşrik olduğunu ifade etmekle birlikte Hâricîlerin bunun aksini düşündüğünü belirtmektedir. Çünkü günah işlemek onlar için küfürdür.¹⁴⁸

Fahri'ye göre bu fırka, büyük günah işleyenlerin ebedi cehennemde kalacakları görüşüne kısmen karşı çıkmıştır. Bu fırka Müslümanların kanının akıtılmasını helâl görmemiş, muhaliflerin oturdukları yerleri dârü'l-harp saymamış, kadınlar ve çocukların esir alınmasına cevaz vermemiş, iktidar ordusundan başkası ile çarpışmayı câiz saymamışlardır.¹⁴⁹ Şehristânî, Fahri'nin bu görüşlerini destekleyen mahiyette beyanlarda bulunmuş ve bu fırkanın, recmi terk ettiklerini, müşriklerin çocuklarının öldürülmesi ve ebedî cehennemlik olduklarına hükmedilmesine karşı çıktıklarını, takiyyenin sözde câiz olup fiilde câiz olmadığını ileri sürdüklerini, namazı terk etmek ve savaş alanından kaçmak gibi büyük günahları yapanın kâfir olduğunu beyan ettiklerini ifade etmektedir.¹⁵⁰

Fahri, bu fırkanın aynı zamanda Allah'ın, Kur'ân'da Hz. Ali'nin yolunu kaybetmiş olduğunu söylediğini iddia ettiklerini, bu iddialarıyla yalan beyanda bulduklarını ve bunun bir iftira olduğunu belirtmektedir.¹⁵¹

Sufriyye bahsinde, oldukça farklı görüşler karşımıza çıkmaktadır. Fahri'nin önceki fırkalara karşı takındığı sert tavır burada kendini çok göstermese de tüm bunların birer safsatadan ibaret olduğunu düşündüğünü çıkarsamak zor değildir.

1.5.2.4. Beyhesiyye

Fahri, Ebû Beyhes'e (ö. 94/713) nispet ettiği bu fırkanın, Allah'ın kendisine helâl ve haram kıldığı şeylerin tamamını bilene kadar kişinin Müslüman olmayacağını söyleme konusunda yalnız kaldığını belirtmektedir.¹⁵² Fahri, bu fırkanın, günah işleyen kişinin cezalandırılması, hâkimin karşısına çıkarılması ve kendisine küfür hükmü verilmesi

¹⁴⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 87-88.

¹⁴⁹ "Hâricilik" (2019).

¹⁵⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/137.

¹⁵¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 88.

¹⁵² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 88-89.

gerektiğini iddia ettiklerini ifade etmektedir. Onlardan bazılarının, hicret yurduna dönüp orada ikamet eden kim olursa o kişiden kurtuluruz, dedikleri de Fahri tarafından aktarılmaktadır. Ayrıca İmâm-ı Âzam küfre düşerse, onun tebaasından orada bulunanların da bulunmayanların da küfre düşmüş olacağını iddia ettiği de Fahri tarafından belirtilmektedir.¹⁵³

Şehristânî, bu fırkanın imanın hak ve batıla dair her şeyi söz ve amel olmaksızın kalben bilmek olduğunu düşündüklerini belirtmektedir. Ayrıca onların, imanın ikrar ve ilimden ibaret olduğunu ve biri olmadan diğersinin olmayacağını söylediklerini ifade etmektedir.¹⁵⁴ Bu fırkanın meyte, akan kan, domuz eti, Allah'ın dışında bir şey üzerine kesilen hayvan, şarap, kurt, maymun, gasp edilmiş ve çalınmış mal ve bunlar dışında kalan her ne varsa hepsinin helâl olduğunu iddia ettikleri de kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁵

1.5.2.5. Acrediyye

Fahri bu fırkayı, Mecûsîlikten çıktığını belirttiği Acred'e nispet etmektedir.¹⁵⁶ Kaynaklarda bu isim, Abdülkerîm b. Acred (ö. 120/738 civarı) olarak geçmektedir.¹⁵⁷ Fahri, onun ve fırkasının, çocukların ve kardeşlerin kızlarıyla evlenmeyi câiz gördüklerini ve bu konuda Mecûsîler gibi düşündüklerini belirtmektedir. Fahri, Acred hakkında, bir çocuğun İslâm'a girene kadar evlatlıktan reddedilmesi gerektiğini söylediği, müşriklerin çocuklarının anne ve babalarıyla beraber cehennemde olacaklarını söylediği, Acârîde'nin Kur'ân'daki selameti/kurtuluşu inkâr ettiği yönünde bir rivâyetin mevcut olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁸

Şehristânî, Acârîde'nin, bid'at görüşleri noktasında Necedât ile uyum gösterdiğini ifade etmektedir. Buna ek olarak Acârîde'nin, çocukların İslâm'a çağrılana kadar masum sayılması, ergenliğe ulaştığında ise İslâm'a çağrılması gerektiğini beyan etmektedir. Müşriklerin çocuklarının, babalarıyla birlikte cehennemde oldukları, malların, sahipleri öldürülene dek ganimet olarak görülmeceği veçhinden düşüncelerini aktarmaktadır.¹⁵⁹

¹⁵³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 89.

¹⁵⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/126.

¹⁵⁵ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 117.

¹⁵⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 90.

¹⁵⁷ Mustafa Öz, "Acârîde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/318; Ömer Faruk Teber - Ayşe Gül Öz, "Hâricilerde İdeolojik Farklılaşma Örneği: Acârîde Fırkası Doğuşu, Görüşleri ve Yayılışı", *Social Sciences Research Journal* 6/4 (2017), 310.

¹⁵⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 90.

¹⁵⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 128.

Şehristânî, Acâride fırkasının alt kollara bölündüğünü aktarmakta ve bunları “Saltiyye, Meymûniyye, Hamziyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Şuaybiyye, Hâzimiyye” şeklinde sıralamaktadır.¹⁶⁰ Saltiyye fırkasının “İslâm’a giren biri olursa onu kabulleniriz fakat çocukları İslâm’ı idrak ve kabul etmeye kadar kendimizi onlardan beri kılarız. Müşriklerin ve Müslümanların çocukları buluş çağına erip İslâm’a çağrılıncaya kadar onlara karşı velâyet veya düşmanlık beslemeyiz. O vakit geldiğimce onlar İslâm’ı ya kabul ederler ya da inkâr ederler.” dediklerini beyan etmektedir.¹⁶¹ Şehristânî, Meymûniyye fırkasının ise kaderin hayır ve şerrinin kuldân olduğunu, yaratma ve ortaya koyma noktasında fiillerin kula ait olduğunu, istita‘atın (güç yetirebilme) fiilden önce mevcut olduğunu, Allah’ın iyilik istediğini, kötülük istemediğini ve kullarının günahlarında iradesi olmadığını ileri sürmeleri noktasında Acâride’nin tüm alt kollarından ayrıldığını belirtmektedir.¹⁶²

Halefiyye fırkasının kader görüşü noktasında Hamziyye fırkası ile zıt düştüğünü belirten Şehristânî, Halefiyye’nin hayrın da şerrin de Allah’tan olduğunu düşündüğünü belirtmektedir.¹⁶³ Şuaybiyye fırkasının, “Allah, kullarının fiillerinin yaratıcısıdır ve kul, bunlar için kabiliyet ve irade kazanır ve bunlardan, iyi ve kötünden sorumludur ve bunlar için mükâfat ve ceza görür” görüşü üzerinde olduğunu beyan etmektedir.¹⁶⁴ Şehristânî Hâzimiyye fırkasının, Allah Teâlâ’nın kulların fiillerinin yaratıcısı olduğu ve O’nun dilediğinden başka hiçbir şeye güç yetirilemediği şeklindeki düşünceleri noktasında Şuaybiyye fırkası ile aynı fikirde olduğunu aktarmaktadır.¹⁶⁵

Acâride, kendi içindeki tali fırkalar arasında bazı görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte, fikir ve aksiyon bakımından şiddet ve aşırılık taraftarı diye bilinen, ayrıca en güçlü Hâricî fırkası olarak tanınan Ezârika ile Hâricîlerin en mutedil ve Ehl-i sünnet’e en yakın kollarından kabul edilen İbâziyye arasında yer alır. Kaynaklarda on beş kadar tali fırkaya ayrıldığı bildirilen Acâride’nin belli başlı kolları şunlardır: Meymûniyye, Halefiyye, Hamziyye, Şuaybiyye, Hâzimiyye, Ma’lûmiyye, Mechûliyye, Saltiyye, Etrâfiyye.¹⁶⁶ Ancak bu kollar bazı kaynaklar tarafından ana Hâricî fırkalar olarak ifade olunmaktadır. Zira daha önce belirtildiği üzere Seksekî, Ebû Mutî‘, Necmeddîn b. Ömer

¹⁶⁰ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/129-131.

¹⁶¹ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/129.

¹⁶² Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/129.

¹⁶³ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/130.

¹⁶⁴ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/131.

¹⁶⁵ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/131.

¹⁶⁶ Öz, “Acâride”, 1/318-319.

en-Nesefî, İbnü'l-Cevzî, İbnü's-Sirâc, Ebû Hanîfe, Birgivî, Semerkandî ve zikri geçen diğer birçok âlim Ma'lûmiyye fırkasını; Fahri, İbn Mahlûf, el-Yemenî, Seksekî gibi âlimler Saltiyye fırkasını; İsferyânî, İbn Ebi'd-Demm, el-Âmidî, eş-Şirvânî gibi âlimler Etrâfiyye fırkasını Hâricîliğin ana fırkalarından biri olarak saymıştır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

1.5.2.6. Mufaddaliyye

Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi Mufaddal'a nispet etmektedir. Müellifin beyanına göre bu fırka, birinin, diliyle "Allah'tan başka ilâh yoktur." demesi ve bununla bir put veya başka bir şeyi kastetmesi durumunda onun Müslüman olduğunu düşünmektedir ve bu düşüncesinde yalnız kalmıştır. Aynı şekilde birinin, "Muhammed Allah'ın resûlüdür." demesi ve kalben ölü veya diri başka bir insanı kastetmesi durumunda, diliyle bunu söyledikten sonra kalbindeki inancının ona zarar veremeyeceği bir Müslüman olduğunu söyleme noktasında da yalnız kaldıklarını eklemektedir. Bunların yanı sıra bu fırkanın, her günahı küfür saymalarına rağmen peygamberlerin günah işlemelerinin câiz olduğunu düşünmekle hataya düştüklerini belirten Fahri, onların, peygamberlerin küfre düşmelerini câiz görmeleri noktasında küfre düştüklerini söylemektedir. Ancak yine de kesin bir yargıda bulunmaktan imtina ederek sözün bitiminde işin en doğrusunu Allah'ın bileceğini belirtmektedir.¹⁶⁷

1.5.2.7. Necedât

Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi olan, Benî Hanîfe'den Necde b. Âmir'e (ö. 72/691 [?]) nispet etmektedir. Fahri bu fırkanın, birinin -büyük olsun küçük olsun- bilerek yalan söylemesi ve bunda ısrar etmesi durumunda müşrik olduğunu söyleme noktasında yalnız kaldığını, Necde'nin, Ehlü'l-hal ve'l-akd'in¹⁶⁸ kanını helâl kıldığını belirtmektedir. Aynı zamanda Fahri, Necedât'ın, insanların hiçbir şekilde imâma ihtiyaç duymadığı, en büyük imâmı atamanın gerekli olmadığı, aksine hakların yerine getirilmesinde ve aralarındaki mağduriyetlerin giderilmesinde eşit olmaları gerektiği konusunda fikir birliği etmiş olduklarını da ifade etmektedir.¹⁶⁹

¹⁶⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 92.

¹⁶⁸ Devlet başkanını seçmek ve gerektiğinde azletmekle yetkili olan heyet anlamında İslâm hukuku terimi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülhamid İsmail el-Ensârî, "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

¹⁶⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 93-94.

Miftâhu'l-felâh ve râhatu'l-ervâh adlı eserde bu fırkanın çeşitli görüşleri aktarılmaktadır. Mezkûr kaynağa göre bu fırka, nas ile imâm tayin etmenin vacip olmayıp aralarında adaletle hükmetmenin vacip olduğunu, eğer adaletle hükmetmek mümkün olmuyorsa o vakitte imâm tayin etmenin yine vacip olmayacağını ancak câiz olabileceğini ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra aynı kaynakta Necedât'ın, Ezârika fırkası gibi ve Hz. Osman, Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, İbn Abbâs ve Hz. Âişe'yi tekfir ederek ebedî olarak cehennemde kalacakları yönünde hüküm verdikleri beyan edilmektedir.¹⁷⁰ Şehristânî, Ka'bî'nin (ö. 319/931) bu fırkanın, “takiyye, adam öldürmek dahi olsa her söz ve davranışta câizdir.” dediğini aktardığını beyan etmektedir.¹⁷¹

1.5.2.8. 'Avniyye

Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası, en meşhur imâmı ve müellifi İbn 'Avn'a nispet etmektedir. Bir imâmın, bir ülkede kasten haksız yere hüküm vermesi durumunda onun ve tebaasının küfre düşmüş olacağını söyleme noktasında onun ve fırkasının yalnız kaldığını belirtmektedir.¹⁷² Bunun delili olarak da “Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, kâfirlerin ta kendileridir.”¹⁷³ âyetini zikretmektedir.¹⁷⁴

Fırkanın ileri sürdüğü görüşlerin üzerine Fahri, verdikleri hükümlerle onların ahmaklıklarının ve cehaletlerinin ortaya çıktığını beyan etmektedir. Binaenaleyh, kat'î delilin, onların fikhî, aklî ve naklî bir delil olmadan zalim imâmı kâfir ilan etmeleri konusunda söyledikleri şeylerin geçersizliğine dayandığını ifade etmektedir. Bilakis onların, bu inançlarıyla Müslümanların icmâına ters düşmekle küfre gidenler olduklarını, buna ek olarak tebaayı tekfir ederek büyük bir felakete sebep olduklarını ve “Hiç kimse başkasının günah yükünü yüklenmez.” âyetini¹⁷⁵ ileri sürerek kendilerini bu yaptıklarından temize çıkarmaya çalıştıklarını belirtmektedir. Fahri, onların bu yaptıklarını, yalanın, cehaletin ve iftiranın en çirkinini olarak nitelemektedir.¹⁷⁶

Fahri'nin belirttiği bilgiler ışında anlaşılan odur ki 'Avniyye fırkası, tekfir etmek mevzusunda oldukça rahat davranmış, bu husus sebebiyle de oldukça eleştirilmiştir. Ayrıca kendi görüşlerine dayanak olarak sundukları âyet-i kerîmeler yoluyla da ileri

¹⁷⁰ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 122.

¹⁷¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/124.

¹⁷² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 94.

¹⁷³ el-Mâide, 5/44.

¹⁷⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 95.

¹⁷⁵ ez-Zümer, 39/7.

¹⁷⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 95-96.

sürdükleri düşünceleri meşrulaştırmaya çalıştıkları bir gerçek olup, Fahri, bulunduğu tespitler dolayısıyla bu yaptıklarının geçersizliğini ortaya koymaya çalışmıştır.

1.5.2.9. Matbahiyye

Fahri bu fırkadan, “icmâ ve mütevâtir metinlerden kat’î deliller elde etmeye çalışanlar” olarak söz etmektedir.¹⁷⁷ Ayrıca onların, fırkanın hocası ve müellifi Ebû İsmâil el-Matbahî’nin ashâbı olduğunu da belirtmektedir. Fahri, Matbahiyye’nin, sabah ve akşam bir rekât dışında namaz kılınmayacağını söyleme noktasında yalnız kaldığını ve bu görüşlerine “Gündüzün iki tarafında namaz kılın.”¹⁷⁸ âyetini delil gösterdiklerini ifade etmektedir. Ancak bu insanların, aynı âyetin devamında geçen ve beş vakit namazın tamamlanması hususundaki “gecenin gündüze yakın vakitlerinde” ifadesine ve “Güneşin zevalinden (öğle vaktinde Batı’ya kaymasından) gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde) namazı kıl. Bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir.”¹⁷⁹ âyetine karşı kör olduklarını belirtmektedir.¹⁸⁰ Fahri, bu fırkanın, *gecenin kararması* anlamına gelen *ğasaki’l-leyl* ifadesinin ikindi, akşam, yatsı ve sabah namazlarını kapsadığı gibi, *sarkma*, *kayma*, *öğle vakti güneşin batıya doğru kayması* gibi anlamlara gelen *dulûki’ş-şems* ifadesinin de öğle namazını kapsadığını iddia ettiklerini belirtmektedir.¹⁸¹

Fahri, onların bilgisinin sadece yemek pişirme ve yeme konusunda olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra kinaye, istiare, mecaz, zamir, takdim, tehir, umum, husus, mantık, mefhum ve sözün diğer çeşitleri konusunda bir bilgileri olmadığını ifade etmektedir.¹⁸² Allah-u a’lem, Fahri yemek pişirme ve yeme konusunda belirttiği düşünceleriyle belki de mecazi bir anlatımla onları yermek istemiş olabilir. Elbette en doğrusunu Allah bilir.

Seksekî, bu fırkadan İsmâil el-Matîhî’ye nispetle Matîhiyye olarak bahsetmektedir. İbn Hazm açıkça herhangi bir fırka adı kullanmamakla birlikte bunlara “Ebû İsmâil el-Batîhî’nin ashâbı” şeklinde atıfta bulunmaktadır. Eş’arî ise fırkaları anlattığı birinci kısımda bu yönde herhangi bir mezhep adı zikretmemekle birlikte konu merkezli mezhepler tarihi yazıcılığı modelini uyguladığı ikinci kısımda, cennet ve

¹⁷⁷ el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 96-97.

¹⁷⁸ Hûd, 11/114.

¹⁷⁹ el-İsrâ, 17/78.

¹⁸⁰ el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 97.

¹⁸¹ el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 98.

¹⁸² el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 98.

cehennemdekilerin nimetlenip nimetlenmedikleri konusunda görüş bildiren bir fırka olarak Batîhiyye ismini zikretmektedir.¹⁸³ Ancak bu bilgileri aldığımız kaynakta, firkanın adını Matbahıyye koyup onu Hâricî bir fırka olarak ele alan yegâne kişinin Ebû Muhammed el-Yemenî olduğu geçmekteyse de Fahri'nin, *Telhisü'l-Beyan*'da Matbahıyye isminden bahsettiği aşikârdır.¹⁸⁴ Yemenî'nin hicri VI. yüzyılda, Fahri'nin de hicri VIII. yüzyılda yaşadığı göz önüne alınırsa, belki de sadece Yemenî'nin böyle bir bahiste bulunduğunu söylemekle, Yemenî'nin yaşadığı dönemde bu ismin zikredilmediği, onun eserinin kaleme alındığı dönemde mevcut eserlerde böyle bir ismin zikredilmediği anlatılmak istenmiş olabilir.

1.5.2.10. Ahnesıyye

Fahri bu fırkayı, firkanın hocası ve müellifi Ahnes'e nispet etmektedir.¹⁸⁵ Bu kişinin ismi, bazı kaynaklarda da Ahnes b. Kays olarak geçmektedir.¹⁸⁶ Fahri onlar için; efendinin kölesinin zekâtını almasının, kölenin de efendisinin zekâtını almasının câiz olduğunu söylemede, diğer tüm cehaletler ve aptallıklarla birlikte yalnız kaldıklarını ifade edici beyanda bulunmuştur. Bu düşüncelerinin üzerine Fahri, bu mezhebin, bahsi geçen mezhepler arasında sayılmasının sebebinin, bazı konularda onlara iştirak etmesi sebebiyle olduğunu ifade etmektedir. Müellif bu konuları; bir tek günahla kişiyi tekfir etme, Müslümanın eski amellerini tek günahla boşa çıkarma, cehennemde sonsuza dek kalmayı hak etme olarak sıralamaktadır.¹⁸⁷

Ebû Mutî', Harûriyye içerisinde zikrettiği Ahnesıyye fırkasının, kişinin ölümünden sonra hiçbir hayır ve şerrin ona ulaşamayacağını iddia ettiğini nakletmiştir. Nitekim onların, bu görüşlerine "Hiç kimse bir başkasının yaptığından ötürü sorumlu tutulmaz."¹⁸⁸ âyetini delil gösterdiklerini beyan etmiştir.¹⁸⁹

Halil b. Ahmed el-Hayâlî (ö. 1757 sonrası), *Miftâhu'l-felâh* adlı eserinde, Ahnesıyye'nin Se'âlibe fırkasının bir alt kolu olduğunu belirtmekle beraber Ahnesıyye'nin nice bid'atlarının olduğunu ifade etmektedir. Zira bunlardan ilkinin, dâr-ı

¹⁸³ Ümüt Toru, *Ebû Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka" Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 92.

¹⁸⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 96-98.

¹⁸⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 98.

¹⁸⁶ İsmail Öztürk - Mustafa Göregen, "Lütfî Paşa'nın Mezheplere Bakışı", *İlahiyat* 12 (2024), 48.

¹⁸⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 98-99.

¹⁸⁸ el-En'âm, 6/164.

¹⁸⁹ M. Kübra Çiftaslan Gebel, "Ebû Mutî Mekhul en-Nesefî'nin er-Red alâ ehli'l bida'i ve'l ehvâi'd-dâlle Adlı Eserinde Mezheplerle İlgili Hadisleri Değerlendirmesi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2016), 245.

İslâm'da olanların tamamının yanında oldukları, onlardan yüz çevirmedikleri fakat onlara muhabbet de duymadıkları, ancak o kişinin mü'min olduğunu yakinen bilmeleri halinde ona muhabbet duydukları, kâfir olduğunu da yakinen bilmeleri halinde ondan yüz çevirdikleri yönündeki düşüncesidir. İkinci olarak da itikatta kendilerine muhalif olup Ehl-i kiblede olanları İslâm'a davet etmek, eğer kabul etmezlerse öldürülmelerinin helâl olacağı noktasındaki düşünceleridir.¹⁹⁰

1.5.2.11. Şimrâhiyye

Fahri'ye göre bu fırka tâğûtî bir yol olup fırka müntesipleri Abdullah b. Şimrâh'ın ashâbıdır. Osman el-Kirmânî el-İrakî, Şimrâhiyye fırkası için Hubbiyye adının da kullanıldığı bilgisini vermektedir.¹⁹¹ Fahri bu firkanın, savaş sırasında Müslüman olsalar bile ebeveynlerin öldürülmesine izin verme noktasında yalnız kaldığını beyan etmektedir.¹⁹²

1.5.2.12. Bekkâriyye

Fahri bu firkanın nispetini aktarırken net bir bilgi olmadığını, bazı müçtehit âlimlerin bu firkanın şeyhinin isminin Bekkâr olduğunu söylediğini aktarmaktadır.¹⁹³ Ebû Muhammed el-Yemenî'nin, bu firkadan, Bekkâriyye adıyla, liderlerinin ismini bilmediği bir fırka olarak bahsettiği belirtilmektedir.¹⁹⁴ Fahri'ye göre bu fırka, Ehl-i kitabın kestiklerinin haram kılınması gerektiğini düşünmektedir. Aynı zamanda Fahri, bu firkanın, anne ve babalarından dolayı Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e lânet ettiklerini belirtmektedir.¹⁹⁵ Bu âlimlerin yanı sıra Seksekî, Vâ'ız ve Yâfi'î gibi âlimler de Hâricî firkaları sıralarken Bekkâriyye ismini zikretmişlerdir.¹⁹⁶

1.5.2.13. Bekriyye

Fahri, bu fırkayı, firkanın hocası ve müellifi Bekr'e nispet etmektedir.¹⁹⁷ Aynı şekilde Muhammed el-Yemenî'nin de bu firkadan bahsederken firkanın nispet edildiği

¹⁹⁰ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 130-131.

¹⁹¹ Duran Eski, *Ebû Muhammed Osman el-İrakî'nin Fıraku'l-Müfterika Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Bir Değerlendirme* (İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 62.

¹⁹² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 100.

¹⁹³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 100.

¹⁹⁴ Toru, *Ebû Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka" Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, 59.

¹⁹⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 100-101.

¹⁹⁶ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 279-280.

¹⁹⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 101.

kişi için yalnızca Bekr ismini zikrettiği belirtilmektedir.¹⁹⁸ Fahri'ye göre bu fırka, Allah'a bir kez bile isyan edenin veya hardal tanesi kadar bir şey çalanın kâfir olduğu görüşünde yalnız kalmışlardır. Ayrıca Fahri, bu fırkanın, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın kâfir olduğunu ancak Bedir'de savaştıkları için cennet ehli olduğunu iddia ettiklerini de belirtmektedir.¹⁹⁹

Fahri, bu fırkanın Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ı tekfir etmesiyle, onların cennet ehli oldukları konusunda Ehl-i sünnet ile aynı düşüncede olmalarına rağmen, Hz. Peygamber'in şerefli ve seçkin ashâbına saldırdıkları sebebiyle kötü bir bid'ata düştüğünü belirtmektedir. Bu iki sahabî gibi sahabenin ileri gelenlerini tekfir etmeleriyle, onların âyetle sabit olarak hayvan statüsüne alındığını ifade etmektedir.²⁰⁰

1.5.2.14. Ma'lûmiyye

Fahri bu fırkanın, Allah'ın isimlerinin tamamını bilmeyen kişinin mü'min olmadığı görüşünde yalnız kaldığını beyan etmektedir. Fahri bu fırkanın, Allah'ın bütün isimlerini ve sıfatlarını bilmeyen kişinin Allah'tan habersiz olduğunu iddia ettiklerini belirtmektedir. Fahri, bazı müçtehitlerin de bu fırka için, "belki de bu durum kendileri tarafından bilindiği için veya onlara göre genellikle halk nezdinde bu şekilde bilinmeleri gerektiğinden dolayı onlara Ma'lûmiyye denilmiştir" dediklerini aktarmaktadır.²⁰¹

Hayâlî'nin aktardığına göre bu fırka, itikatta Hâzimiyye fırkası ile aynı fikirde olup iki hususta ondan ayrılmaktadır. Birincisi, Fahri'nin de bahsettiği üzere Allah'ın tüm isimleri ve sıfatlarını bilmeyen kişinin cahil olup mü'min olmadığı hususudur. İkinci husus ise kulun fiillerinin Allah'a nispet edilmesidir.²⁰²

1.5.2.15. Yezîdiyye

Fahri bu fırkayı Hâricî olan Yezîd b. Üneyse'ye nispet etmekte ve Yezîd'in Sünnî bir muhaddis olmadığını belirtmektedir. Hz. Peygamber'in getirdiği İslâm'ın şeriatının kaldırıldığını, bu Kur'ân'dan başka bir Kur'ân ile Sabîîlerin dinini getiren Acem bir peygamberin onu neshettiğini söyleme noktasında bu fırkanın yalnız kaldığını ifade etmektedir. Bu noktada bazı büyük imâmların, bu fırkanın görüşlerinin büyük bir küfür ve zulüm olduğunu belirtmektedir. Bunun sebebi olarak da Allah Teâlâ'nın, Hz.

¹⁹⁸ Toru, *Ebû Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka" Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, 66.

¹⁹⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 101-102.

²⁰⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 102.

²⁰¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 100.

²⁰² Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 129.

Peygamber hakkında nazil ettiği “Ancak Allah’ın resûlü, nebilerin sonuncusudur”²⁰³ âyetini inkâr etmek olduğunu belirtmişlerdir.²⁰⁴

Hayâlî’nin aktardığına göre bu fırka, küçük veya büyük olması fark etmeksizin her türlü günahı şirkten saymakta ve günah işleyen her insanın müşrik olacağını iddia etmektedir.²⁰⁵

1.5.2.16. ‘Abdeliyye

Müellifin beyanına göre bu fırka, tenasühe inanan fırkaların dışında bir fırka olup, fırkanın hocası ve müellifi olan, imâmların dediği üzere onların en büyük başkanı Abdullah b. İsa’nın ashâbıdır. Fahri’ye göre, hayvanların, çocukların ve delilerin kıyamet günü acı çekmeyeceklerini, onlara ancak sevap verileceğini söyleyen sadece Abdullah b. İsa ve fırkası olmuştur. Aynı zamanda bu fırka, hayvanların ve çocukların ruhlarının, buluş çağına ermiş isyankâr bir kavmin ruhları olduğunu iddia etmektedir. Fahri, bazı âlimlerin, bu fırkanın görüşlerinin, tenasüh görüşünü savunan aşırı Rafizî, İsmâilî ve diğer mezheplerin görüşü olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Sonuç olarak bunun apaçık bir inançsızlık ve kötü bir cehalet olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁶ Yemenî’nin aktardığı bilgilere bakılınca Fahri ile neredeyse birbirinin aynı olan bilgiler göze çarpmaktadır.²⁰⁷

1.5.2.17. Mûte‘âliyye

Fahri, fırkanın kime nispet edildiği noktasında bir bilgi veremediğini, zira fırka mensuplarının hocalarının bilinmediğini belirtmektedir.²⁰⁸ Yemenî ise ilk başta Hâricî fırkaları on sekiz başlıkta sıralarken “Muğâlebiyye” fırkasından bahseder. Ancak fırkaları anlattığı kısımda, el yazması asıl nüshada farklı bir şekilde “Mûte‘âliyye” olarak adlandırılır.²⁰⁹ Müellifin beyanına göre bu fırka, içinde su bulunan bir kaba bir damla içki düşmesi durumunda, o damlanın düştüğünü bilse de bilmese de ondan içen kişinin kâfir olacağını düşünmektedir. Müellif, bazı müçtehitlerin, fırkanın bu görüşünün, bahsi

²⁰³ el-Ahzâb, 33/4.

²⁰⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 103-105.

²⁰⁵ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 124.

²⁰⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 105.

²⁰⁷ Toru, *Ebû Muhammed el-Yemenî'nin “Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka” Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, 150.

²⁰⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 106.

²⁰⁹ Toru, *Ebû Muhammed el-Yemenî'nin “Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka” Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, 57.

geçtiği üzere o kaptan bilerek içen kişi hakkında büyük bir abartı olduğunu söylediğini aktarmaktadır.²¹⁰

1.5.2.18. Saltiyye

Ali el-Fahri bu fırkanın, fırkanın hocası ve müellifi Osman b. Salt'ın (ö. ?) ashâbı olduğunu belirtmektedir. Muhtelif kaynaklar da bu ismi teyit etmektedir.²¹¹ Müellifin beyanına göre onlar, “kendi mezhebine küçük bir çocuğu olan biri girerse, onun çocuğunun buluğa ermeyene ve İslâm'a girmeyene kadar Müslüman olduğuna hükmedilmez, Müslüman olursa sorun yok, olmazsa öldürülür.” söyleminde yalnız kalmışlardır.²¹²

Hayâlî, bu fırkanın “Bir kimse İslâm'a girerse onu dost ediniz ancak çocuklarından uzak durunuz. Zira çocukları baliğ olmadıkça Müslüman değillerdir. Baliğ olmayanın nikâhı da olmaz. Bu çocuklar ölürlerse namazlarını da kılmayız. Zira İslâm, kable'l-bulûğ olmaz.”²¹³ dediklerini aktarmaktadır.

Fahri, onların şaşkıncı yönünün, Müslümanların çocukları ile kâfirlerin çocuklarını bir tutmamış olmaları olduğunu, bunun da Saltiyye'nin çok az bir bölümünün görüşü olduğunu belirtmektedir. Ardından, “Babası veya onun soyundan başka biri Müslüman olursa o da onu İslâm'a göre takip eder.”²¹⁴ şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Aynı şekilde bir Müslüman'ın onu esir alması durumunda, esir alınan kişinin İslâm'a geçişte onu esir alan kişiyi takip edeceğini de eklemektedir. Ancak onların, sapkın mezheplerin karanlıklarının derinliklerine gittiklerini ve Hâricîlerin birinin bile sapkınlığın karanlıklarından çıkıp onları araştırmadığını ifade etmektedir.²¹⁵

Müellif, Hâricî fırkalardan bahsederken eleştirilerini açıkça belirtmiş, yeri geldiğinde bu fırkaların görüşlerinin aptallık, ahmaklık, cahillik olduğu noktasına varana kadar sübjektif bir tutum takınmıştır. Bazı alt fırkaların görüşlerinin tam bir küfür

²¹⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 106.

²¹¹ Sait Uzundağ vd. (ed.), *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 125. Bilal Yeşilyurt, *İslam İnanç Ekollerinde Çocuklar ile İlgili Tartışmalar ve Görüşlerin Değerlendirilmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 23. Murat Önder, *Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 120. Ayhan Işık, *Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin el-Fırak'ının Metodu ve Muhtevası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 79. Toru, *Ebû Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka" Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, 151. Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 129.

²¹² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 106-107.

²¹³ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 130.

²¹⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 107.

²¹⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 107.

olduğunu, buna uyulmasının da cehaletten ve aptallıktan ibaret olduğunu belirtmiştir. Tarafgir bir tutumla ele alınan eserlere bakıldığı zaman eleştirilen fırkaların en uç, en aykırı fikirlerinin aktarıldığı görülmektedir. Müelliflerin bu tutuma sahip olmalarında, okurları ve bu fırkalara ilgi duyanları, bu oluşumlara karşı bir önyargıya yönlendirme ve bir yandan da kendi mezhebine yakınlaştırma düşüncesi etkili olmuş olabilir. Müellif, Hâricîler bahsini böylece bitirmiş olup üçüncü konu olan Mu‘tezile’ye²¹⁶ geçmektedir.

1.5.3. Mu‘tezile

Mu‘tezile, hicretin ikinci asrının ilk yarısında Basra’da, meşhur kelamcı Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) tarafından büyük günah işleyeninin durumu hakkında ileri sürülen görüşlere dayalı olarak kurulduğu ve daha sonraları Kur’ân’ın yaratılmış olduğu, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma, tevhid, adalet, irade ve fiillerde hürriyet ve benzeri kelam konularında akla öncelik veren ya da kısaca “Beş Esas” başlığı ile meşhur görüşleriyle İslâm düşünce tarihinde büyük yankılar uyandırmış büyük ve önemli mezheplerden biri olduğu kabul edilen düşünce okuludur.²¹⁷

Vâsıl b. Atâ, Mu‘tezile tarihinde merkezî bir konumda yer almaktadır. Onu Mu‘tezile açısından değerli kılan ise çağının mevcut sorunlarıyla yüzleşebilmesi, İslâm’ın aslî değerlerini özgürce savunabilmesi ve bunun rasyonel temellerini atmasıdır. Bu idealini sadece teorik olarak değil; kurduğu davet sitemiyle pratikte de göstermiş olması, Mu‘tezile ilkelerinin tecrübî kaynağını da oluşturmuştur. Vâsıl, ne Medine’de ne de Basra’da herhangi bir düşüncenin mukallidi olmuştur. Bütün fırkaların görüşlerini detaylıca bilen, muhalif iddialara karşı gerekli delil yöntemiyle adapte olabilen ve hatta kendi düşüncesini hocasının huzurunda dahi deklare edebilen özgürlükçü bir şahıstır.²¹⁸

Şehristânî, Mu‘tezile’nin “Ehl-i Adl ve Tevhid” olarak adlandırıldığını, Kaderiyye ve Adliyye gibi lakaplarının bulunduğunu ve Kaderiyye lafzının müştereken kullanıldığını belirtmektedir. Mu‘tezile’nin “Kaderiyye lafzı, kaderin hayır ve şerrinin Allah’tan olduğunu söyleyen herkes için kullanılır.” dediğini aktaran Şehristânî, bunu söyleyerek Kaderiyye lakabıyla anılmaktan sakınmaya çalıştıklarını beyan etmektedir. Bunun altında yatan sebebin de “Kaderiyye bu ümmetin Mecûsîleridir.” rivâyeti dolayısıyla kınanmaya uğramama istekleri olduğunu ifade etmektedir.²¹⁹

²¹⁶ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 109-152.

²¹⁷ Fığlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 565.

²¹⁸ Hüseyin Maraz, *Vâsıl b. Ata ve Mu‘tezili Düşüncenin Doğuşu* (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 19.

²¹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/43.

Ali el-Fahri, Mu‘tezile’nin Kaderiyye olarak da adlandırıldığını fakat Hasan el-Basrî’nin (ö. 110/728) meclisinden ayrıldıklarından ötürü kendilerine genel manada Mu‘tezile dendiğini ifade etmektedir.²²⁰ Fahri burada her ne kadar yüzeysel bir bilgi verip geçmiş olsa da meclisten ayrılma olayını ayrıntılı olarak ele almak yerinde olacaktır. Rivâyet odur ki Vâsıl b. Atâ, hocası Hasan el-Basrî’nin ders halkasından büyük günah meselesi yüzünden ayrılmıştır. Rivâyete göre bir kişi Hasan el-Basrî’ye gelerek büyük günah işleyen hakkındaki görüşlerini sorar. Bazı kimselerin bu kişiyi tekfir ettiğini, bazı kimselerin de iman olunca zararı olmaz dediklerini söyler. Hasan el-Basrî daha cevap vermeden Vâsıl b. Atâ, bu kişi için verilecek hükmün ne mü’minlik ne de kâfirlik üzerine olacağını söyler. Sonra kalkar, meclisin içinde bir köşeye çekilir. Hasan el-Basrî, “Vâsıl bizden itizal etti (ayrıldı).” der. Bu mesele üzerine Mu‘tezile, oluşum göstermeye başlar.

Fahri, Hasan el-Basrî’nin, onlar itizal ettikten sonra onların yanından geçerken “bunlar Mu‘tezile’dir ve onlara bu lakap gerekir” dediğini, kaderi nefyettikleri için onlara Kaderiyye de denebileceğini, fiillerin kullar tarafından yaratıldığını ve bunda Allah’ın bir dahlinin olmadığını iddia ettiklerini söylediğini aktarmaktadır. Bu noktada müellif, Ebû Davud’un İbn Ömer’den aktardığı, “Kaderiyye bu ümmetin Mecûsîleridir. Eğer hastalanırlarsa onları ziyaret etmeyin, ölürlerse onlara şahitlik yapmayın.” rivâyetine değinerek Mecûsîler hakkında ek bilgi vermektedir.²²¹

Fahri’nin anlattığı şekliyle Mu‘tezile Kaderiyyesi, kulun kâdir olduğu, fiillerinin yaratıcısı olduğu, hayrın da şerrin de insandan olduğu, hayırlı işlerinden sevaba müstahak olduğu, kötü işlerinden ise Allah Teâlâ tarafından âhîret yurdunda cezaya müstahak olduğu, bir mü’minin Allah’a itaat ve tövbe ile bu dünyadan ayrılması durumunda sevabı hak ettiği konusunda görüş birliğine varmışlardır. Fahri, onların, işlediği bir günahtan dolayı dünyadan tövbe etmeden ayrılan kişinin cehennemde sonsuzluğu hak edeceğini, fakat cezasının kâfirlerin azabından daha hafif olacağını düşündüklerini de eklemektedir.²²²

Müellif, Mu‘tezile’nin geçersizliğinin ispatını sağlayan kesin ve kuvvetli deliller ortaya konduğunu eserinde açıkça beyan etmektedir. Fahri’nin, -kendisi Sünnî bir müellif olması hasebiyle normal karşılanacak bir üslup kullanarak- büyük müçtehit olarak bahsettiği Ebû Hasan Ali b. İsmâil el-Eş‘arî’nin, kulların fiillerinin tümünün Allah’ın

²²⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 109-110.

²²¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 110.

²²² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 111.

kudreti ile vaki olduğunu, onun için yaratıldığını ve kulun kudretinin hadis olup gerçekte bir etkisinin olmadığını söylediğini nakletmiştir. Fahri, sebep, kudret ve güç yetirilen şeylerin tamamının Allah'ın kudretiyle vaki olduğunu beyan etmiştir.²²³

Müellif, “Tüm mevcûdâtın Yüce Allah'tan başka etki edeni yoktur” hadisini zikrederek, Taberî'nin (ö. 310/923), bunun senedini İbn Abbâs'tan, “Kaderiyye'nin sözleri ve Harûriyye'nin yani Hâricîlerin sözleri dalâlet, Şîilerin sözleri helaktır.” şeklinde rivâyette bulunduğunu aktarmaktadır. İmâm Ahmed b. Hanbel'in “Kaderî birinin arkasında namaz kılmayın” dediğini ve İmâm Ebû Hanîfe'nin de “Cehmî, Kaderî ve Rafizî birinin arkasında namaz kılmayın” dediğini nakletmektedir.²²⁴

Müellif, Mu'tezile bahsine, Ehl-i Hak cumhurun, “Kaderi ve ilmi nefyeden ilk Kaderiyye'dir ve ihtilaf olmaksızın kâfirdirler.” dediğini belirterek devam etmektedir. İmâm Şafî'den, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen, kaderi ve rü'yeti nefyeden kişinin tekfir edileceğinin rivâyet edildiğini belirten Fahri, onların ashâbından bazı müçtehitlerin bunu tevil ettiğini ifade etmektedir. Bu müçtehitlerin, Kaderiyye'nin kim olduğu ve Ehl-i Hak'a göre hükümlerinin neler olduğu gibi hususları açıklarken onların lanetlenip eleştirildiği rivâyetlerden ve eserlerden söz ettiklerini beyan etmektedir.²²⁵

Fahri, özel isimler vermeden genel bir tabirle, imâmların, Mecûsîler'in Allah'ın bazı ırkları yaratmaya kadir olup bazılarını yaratmaya kadir olmadığını iddia ettiklerini beyan ettiklerinden bahsetmektedir. Fahri, Mu'tezile'nin ise, Allah'ın kullarının istita'atlarının üzerinde hiçbir gücünün olmadığını iddia ederek bu konuda onlarla aynı fikirde olduklarını belirtmektedir. Bunun yanı sıra Mecûsîlerin, böceklerin ve yırtıcı aslanların Allah tarafından yaratılmadığını iddia ettiklerini ifade etmektedir. Müellif, Mu'tezile'nin, olayların çoğunu kulların Allah'ın takdir ettiği fiillerinden hariç tuttuğunu beyan etmektedir. Kaderiyye ve Mu'tezile'nin, iyilik ve şerrin, kulların fiilleri olduğunu iddia ettiklerini belirtmektedir. Müellif, el-Hâkim'in, Hz. Âişe'de gelen bir rivâyetle, Hz. Peygamber'in “Altısı Allah tarafından lanetlenmiştir ve Allah'ın kaderini yalanlayanların davetine icabet eden her peygamber onlardan biri olur.” dediğini aktardığından bahsetmektedir.²²⁶

²²³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 111-112.

²²⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 112-113.

²²⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 113-114.

²²⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 114.

Fahri, bu noktada Ebû Hureyre'nin, Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivâyet ettiğinden de bahsetmektedir: “Bu ümmetin en şerlisi Kaderiyye'dir.” Bunun yanı sıra Beyhâkî'nin (ö. 458/1066) de Ebû Derdâ ve Ebû İmâme'den, Resulullah'ın şöyle dediğini rivâyet ettiğine değinmektedir: “Onlardan üç kişi vardır ki, Yüce Allah onlardan sadakayı ve adaleti kabul etmez; asi, nankör ve kaderi inkâr eden.”

Fahri, İbn Ömer'in, Hz. Peygamber'den şu rivâyette bulunduğunu aktarmaktadır: “Kıyamet günü bir davetçi, Yüce Allah'ın hasımlarını ayağa kalkmaya çağıracaktır ve onlar Kaderiyye'dir.” Fahri, genel anlamda Kaderiyye'yi eleştiren ve onları tekfir eden eser ve rivâyetlerin meşhur olduğunu, sahabeden, tabiinin ileri gelenlerinden ve meşhur âlimlerden gelen sahih senetlerle, Kaderiyye'nin kesin olarak tekfir edildiğini belirtmektedir.²²⁷

Fahri, Iraklı arkadaşlarının, İmâm Şafî'den, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin, kaderi ve rü'yeti inkâr edenlerin, *el-Ümm*'de ve onun muhtasarında geçtiği üzere tekfir edildiğini rivâyet ettiğini eserinde beyan etmektedir. Aynı zamanda çağdaşlarının, kelimenin zâhirî anlamlarının tersine farklı anlamlar veren ve fenâfillah derecesine ulaştıklarını iddia edip hiçbir sorumluluklarının olmadığını iddia eden Bâtıniyye, Ehl-i İbâha, Hulûliyye ve Modernistleri de tekfir ettiğinden bahsetmektedir. Bunların yanı sıra müneccimler, tabiatçılar, âlemin kadim olduğunu iddia edenler, Allah'ın sonradan yaratıldığını, Allah'ın bir irade, kudret, ilim sahibi olmadığını, cüz'iyâtı bilmeyip külliyyâtı bildiğini, yokluğu bilmeyip varlığı bildiğini, olana kadar bir şeyi bilmediğini iddia edenler de eserde tekfir edilmiştir. Fahri tüm bu zikredilenlerin, eğer bunları iddia etmişlerse kâfir olup İslâm'dan çıktıklarını belirtmektedir.

Fahri, Mu'tezile'nin en büyük, en çirkin, en edepsiz, en menfur küfrünün; bütün 18 fırkasının ve onlara tabi olan Ehl-i Ehvâ'nın, Allah'ın ilim, kudret, hayat, semî', kelam ve irade sıfatlarının nefyi konusunda üzerinde icmâ etmesi olduğunu söylemektedir. Yersiz bir şekilde sonradan var olmuş bir iradeyi ve sonradan var olmuş ve yaratılmış bir kelamı Cenâb-ı Hakk'a nispet ettiklerini, aynı şekilde kaderi, âhirette mü'minlerin Allah'ı görmesini, genel ve özel şefaati nefyettiklerini belirtmektedir. Peygamberlik müessesesini, mucizeleri ve uhrevî hükümleri inkâr etmelerinin, günah işleyenlerin

²²⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 116.

cehennemde ebedi kalacağını söylemelerinin ve bunun dışında onlar hakkında bilinenlerin onların en çirkin küfürleri olduğunu ifade etmektedir.²²⁸

Klasik kaynaklarda yapılan tasniflerde Mu'tezile mezhebinin yirmi kadar alt gruba ayrıldığı bildirilir.²²⁹ Yemen Sünnî fırak geleneği âlimlerine bakıldığında Yemenî'nin fırka tasnif tablosunda Mu'tezile başlığı altında Mu'tezilî fırkaların "Cübbâiyye, Dırâriyye, Bişriyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, 'Attâriyye, Behşemiyye, Fuvâtiyye, Kasabiyye, Gıfâriyye ('Affâniyye), Hâbitiyye, Ru'ayniyye, Meyseriyye, Ya'cûriyye, 'Abbâdiyye, Mu'ammeriyye, İskâfiyye, Mebtûre" şeklinde sıralandığı görülmektedir. Seksekî'nin *Kitâbu'l-burhân* adlı eserindeki fırka tasnifinde Mu'tezilî fırkaların "Cübbâiyye, Dırâriyye, Bişriyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, 'Attâriyye, Câhızıyye, Fuvâtiyye, Kasabiyye, Gıfâriyye ('Affâniyye), Hâbitiyye, Ru'ayniyye, Meyseriyye, Hudeyriyye, Bey'cûriyye (Ya'cûriyye), İskâfiyye, 'Abbâdiyye, Mu'ammeriyye" olmak üzere 18 başlık altında sıralandığı görülmektedir. Vâ'ız ve Yâfi'î'nin tasniflerine bakıldığında Mu'tezilî fırkalar yine 18 alt başlıkta sıralanmış olup Yemenî'nin tasnifiyle birebir aynıdır fakat Yemenî'nin tasnifinden tek farkı, Yemenî'nin Kasabiyye diye zikrettiği fırkanın, Vâ'ız ve Yâfi'î'de Kadabiyye şeklinde zikredilmesidir.²³⁰

Doğu Hanefî fırak geleneği âlimlerinin fırka tasniflerine geçtiğimizde Ebû Mutî' en-Nesefî, Osman el-Kirmân'nin, fırka tasnifinde Mu'tezile'yi ele almadığı görülmektedir. Necmeddîn b. Ömer en-Nesefî, İbnü'l-Cevzî, Ebû Hanîfe ve Mhahmudî'nin fırka tasnif tablosuna bakıldığında Mu'tezile'nin Kaderiyye başlığı altında zikredildiği dikkatleri celbetmektedir. İbnü's-Sirâc'ın fırka tasnif tablosunda da aynı şekilde Kaderiyye altında zikredilen Mu'tezile için Menziliyye (Mu'tezile) başlığının verildiği görülmektedir.²³¹ Birgivi'ye atfedilen bir tabloda Mu'tezile'ye hiç yer verilmezken *Dâmigatu'l-mübtedi'in* adlı eserindeki tasnifinde ise Kaderiyye başlığı altında zikredildiği belirtilmektedir.²³² Hâkim es-Semerkindî'nin fırka tasnifinde başlıklar altında sıralanmış alt fırkalar olmadığı, genel bir fırka tablosu verildiği görülmektedir. Semerkandî, bu tabloda 9. sırada Mu'tezile'yi zikretmektedir. *Terceme-i sevâd-ı a'zam* adlı eserde de bu tasnif şeklinin aynısı görülmekte olup Mu'tezile 10. sırada

²²⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 121-122.

²²⁹ Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 202.

²³⁰ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 278-280.

²³¹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 283-290.

²³² Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 291-292.

zikredilmektedir. Yine aynı tasnif formuna sahip olan *Heftâd u seh mille* adlı eserde Mu‘tezile 24. sırada zikredilmektedir.²³³

Eş‘arî fırak geleneği âlimlerinin tasnif tablolarına bakıldığında Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinde Kaderiyye&Mu‘tezile başlığı altında 20 adet fırkadan bahsettiği ve bunları “Vâsiliyye, ‘Amriyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Esvâriyye, İskâfiyye, Ca‘feriyye, Bişriyye, Murdâriyye, Hişâmiyye, Hâbitiyye, Hadsîyye, Himâriyye, Mu‘ammeriyye, Sümâmiyye, Câhızıyye, Hayyâtiyye, Ka‘biyye, Cübbâiyye, Behşemiyye” şeklinde sıraladığı görülmektedir. Ancak Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak* adlı eserindeki tasnif tablosunda Mu‘tezilî fırkaları sayarken önceki sıralamadan farklı olarak bu eserde Hâbitiyye, Hadsîyye ve Himâriyye fırkalarını zikretmemiş olup diğer tabloda olmayan Ashâbu Sâlih Kubbe ve Merîsiyye başlıklarını eklemiştir. Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî'nin *et-Tebisîr fi'dîn* adlı eserinde yer alan fırka tasnif tablosunda Kaderiyye&Mu‘tezile başlığı altında sıralanan fırkalar “Vâsiliyye, ‘Amriyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Esvâriyye, Mu‘ammeriyye, Bişriyye, Hişâmiyye, Murdâriyye, Ca‘feriyye, İskâfiyye, Sümâmiyye, Câhızıyye, Sehhâmiyye, Hayyâtiyye, Ka‘biyye, Cübbâiyye, Behşemiyye, Ashâbu Sâlih Kubbe, Merîsiyye” şeklindedir.²³⁴ Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinde Mu‘tezilî fırkalar 12 tane olup “Vâsiliyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Hâbitiyye&Hadsîyye, Bişriyye, Mu‘ammeriyye, Murdâriyye, Sümâmiyye, Hişâmiyye, Câhızıyye, Hayyâtiyye&Ka‘biyye, Cübbâiyye&Behşemiyye” şeklindedir.²³⁵ İbn Ebi'd-Demm'in *el-Fıraku'l-İslâmiyye* adlı eserindeki fırka tasnif tablosunda Mu‘tezilî fırkalar “Vâsiliyye, ‘Amriyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Hâbitiyye&Hadsîyye, Bişriyye, Mu‘ammeriyye, Murdâriyye, Sümâmiyye, Hişâmiyye, Câhızıyye, Hayyâtiyye&Ka‘biyye, Cübbâiyye&Behşemiyye” şeklinde sıralanmaktadır. Seyfüddîn el-Âmidî'nin *el-Ebkâru'l-efkâr* adlı eserinde Mu‘tezilî fırkalar “Vâsiliyye, ‘Amriyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Esvâriyye, İskâfiyye, Ca‘feriyye, Bişriyye, Murdâriyye, Hişâmiyye, Sâlihiyye, Hâbitiyye, Hadsîyye, Mu‘ammeriyye, Sümâmiyye, Hayyâtiyye, Câhızıyye, Ka‘biyye, Cübbâiyye, Behşemiyye” şeklinde sıralanmaktadır. Şemseddin el-Âmulî'nin tasnifinde bu fırkalar, “Vâsiliyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Hâbitiyye, Bişriyye, Mu‘ammeriyye, Murdâriyye, Sümâmiyye, Hişâmiyye, Hayyâtiyye, Câhızıyye, Cübbâiyye, Basra Mu‘tezile'sinden Kadaviyye ve Ebü'l-Huseyniyye” şeklinde ifade edilmektedir. Fahreddîn er-Râzî'nin *Hadâ'iku'l-envâr* adlı eserinde

²³³ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 293-295.

²³⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 297-299.

²³⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/43-85.

Mu'tezilî fırkalar "Vâsiliyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Bişriyye, Mu'ammeriyye, Sümâmiyye, Hişâmiyye, Ca'feriyye, Câhiziyye, Hayyâtiyye, Cübbâiyye, Behşemiyye, Kadaviyye, Ebü'l-Huseyniyye" şeklinde belirtilmektedir. Fahreddîn er-Râzî'nin *Tahsîlu'l-hakk/İtikâdât* adlı eserinde ise bu fırkalar "Gaylâniyye, Vâsiliyye, 'Amriyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Sümâmiyye, Bişriyye, Mu'ammeriyye, Murdâriyye, Hişâmiyye, Câhiziyye, Ka'biyye, Cübbâiyye, Behşemiyye, İhşîdiyye, Hayyâtiyye, Ebü'l-Huseyniyye" şeklinde sıralanmaktadır. Mehmed Emin eş-Şirvânî'nin *Tercümânü'l-ümem* adlı eserinde Mu'tezilî fırkalar "Vâsiliyye, 'Amriyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Sümâmiyye, Bişriyye, Mu'ammeriyye, Murdâriyye, Hişâmiyye, Câhiziyye, Cübbâiyye, Behşemiyye/Hâşimiyye, Ka'biyye, Hayyâtiyye, Esvâriyye, İskâfiyye, Ca'feriyye, Hâbitiyye, Hadsîyye, Sâlihiyye" şeklinde zikredilmektedir.²³⁶ Cemâleddîn Muradâ er-Râzî'nin *Tebşiratu'l-avâmm* adlı eserinde yer alan fırka tasnif tablosu öncekilere nazaran biraz daha farklı olup "Vâsıl b. Atâ, 'Amr b. Ubeyd, Ebü'l-Huzeyl, Nazzâmiyye, Evârî, İskâfî, Ca'fer b. Mübeşşir, Bişr, Ebû Mûsâ, Hişâm el-Fuvatî, Eşamm, Sâlihî, Ahmed el-Habî el-Hadesî, Ahmed b. Eyyûb b. Bânûş, Mu'ammer, Sümâmiyye, Hayyât, Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî, Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî, İbnü'l-İhşîd, Ebü'l-Huseyn el-Basrî" şeklinde düzenlenmiştir.²³⁷

Horasan Mu'tezilî-Şîî fırak geleneği âlimlerinin fırka tasnif tablolarına bakıldığında Ebû Temmâm ve Harizmî'nin Mu'tezilî fırka tasnifinin birbirinin aynısı olduğu ve "Haseniyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Mu'ammeriyye, Bişriyye, Câhiziyye" şeklinde sıralandığı görülmektedir. Ebü'l-Me'âlî'nin fırka tasnifi de diğer iki âliminkiyle aynı olup onların tasniflerine ek olarak Ka'biyye fırkasını zikretmektedir.²³⁸

İbn Mahlûf'un *Zikrû'l-fırak*'ında "Ca'feriyye (Ca'fer b. Meysere), Vâsiliyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Üsvâriyye, İskâfiyye, Murdâriyye, Sümâmiyye, Hayyâtiyye, Câhiziyye, Bekriyye, Dirâriyye, Ka'biyye, Şehhâmiyye, Abbâdiyye, Bişriyye, 'Amriyye" olmak üzere 17 Mu'tezilî fırka zikredilmektedir.²³⁹ Hayâlî, Mu'tezilî fırkaları "Vâsiliyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye, Hâ'itiyye, Bişriyye, Mu'ammeriyye, Murdâriyye, Sümâmiyye, Hişâmiyye, Câhiziyye, Hayyâtiyye, Ka'biyye, Cübbâiyye, Behşemiyye, 'Amriyye, Esvâriyye, İskâfiyye, Ca'feriyye, Sâlihiyye, Hadsîyye" şeklinde sıralamaktadır.²⁴⁰ Fahri

²³⁶ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 301-306.

²³⁷ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 307.

²³⁸ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 309-311.

²³⁹ Durmuş, *İslâm'da Fırkalar*, 127.

²⁴⁰ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 48-83.

ise Mu‘tezile mezhebinin “Cübbâiyye,²⁴¹ Dırâriyye,²⁴² Bişriyye,²⁴³ Hüzeyliyye,²⁴⁴ Nazzâmiyye,²⁴⁵ ‘Attâriyye,²⁴⁶ Hâşimiyye,²⁴⁷ Fuvatiyye,²⁴⁸ Kaddâbiyye,²⁴⁹ Gıfâriyye,²⁵⁰ Hâbitiyye,²⁵¹ Ru‘ayniyye,²⁵² Merriyye,²⁵³ Bey‘cûriyye,²⁵⁴ Abbâdiyye,²⁵⁵ Mu‘ammeriyye,²⁵⁶ İskâfiyye,²⁵⁷ Mebtûre²⁵⁸” olmak üzere 18 alt kola ayrıldığını belirtmektedir.²⁵⁹ Buradan itibaren Ali el-Fahri’nin, Mu‘tezilî fırkaları nasıl ele aldığı, bahis konusu olacaktır.

1.5.3.1. Cübbâiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın imâmı, lideri ve müellifi Ebû Ali el-Cübbâî’ye (ö. 303/916) nispet etmektedir.²⁶⁰ Muhammed el-Yemenî ise fırkayı Muhammed b. Hâşim el-Cübbâî’ye nispet etmektedir.²⁶¹ Şehristânî, Cübbâiyye ve Behşemiyye’yi aynı başlık altında incelemiş ve ikisinin ortak ve farklı görüşlerini birlikte vermiştir.²⁶² Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne l-fırak* adlı eserinde Cübbâiyye için “Bunlar Hûzistân halkını sapıklığa götüren Ebû Ali el-Cübbâî’ye uyanlardır. Basra Mu‘tezile’si, zamanında, onun mezhebine mensuptu; Cübbâî’den sonra oğlu Ebû Hâşim’in mezhebine geçtiler.” ifadesini kullanmaktadır.²⁶³ Fahri, Ebû Ali el-Cübbâî ve mezkûr fırkasının, Allah’ın, kullarını, yapmalarını emrettiği her şeyden muaf tutması gerektiği, şehit olan birinin tekrardan şehit olmayı istemesinin helâl olmaması gibi konularda yalnız kaldığını

²⁴¹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 122-124.

²⁴² Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 124-126.

²⁴³ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 126-128.

²⁴⁴ Mu‘tezilî fırkalar arasında Hüzeyliyye fırkasının da bulunduğu birçok kaynak tarafından aktarılmış olup Heziliyye diye bir fırkadan bahsedilmemektedir. Fakat Fahri, *Telhisü l-Beyan*’da ð harfinden sonra ي harfi konulmak suretiyle هذيلية şeklinde yazılması gereken Hüzeyliyye fırkasının ismini هذيلية şeklinde yazmıştır.

Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 128-130.

²⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 130-134.

²⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 134-135.

²⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 135-139.

²⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 139-140.

²⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 140-142.

²⁵⁰ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 142.

²⁵¹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 142-143.

²⁵² Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 144.

²⁵³ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 145.

²⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 146.

²⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 147-148.

²⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 148-149.

²⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 149-150.

²⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 150-152.

²⁵⁹ el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 122.

²⁶⁰ el-Fahri, *Telhisü l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli l-Edyân*, 123.

²⁶¹ Toru, *Ebû Muhammed el-Yemenî’nin “Akâidü’s-Selâse ve’s-Sebîn Fırka” Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, 75.

²⁶² Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/78-85.

²⁶³ Abdülkâhir İbn Tahir Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlıklı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), 133.

zikretmektedir. Fahri'ye göre bu görüşleri, onların Allah'ın daha önce zikredilen yedi sıfatını, O'nun her şeyi bilmesi (âlim) sıfatını, kaderi ve yukarıda sayılan diğer şeyleri inkâr etmelerine ilavedir.²⁶⁴

Hayâlî, Cübbâiyye fırkasının, Allah'ın zâtıyla âlim olduğunu, ilim sıfatının olmadığını, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen semî' ve basîr sıfatlarının manasının "Hayy" olduğunu iddia ettiklerini beyan etmektedir. Ayrıca bu fırkanın, kullara aslah ve enfa' olan şeylerin Allah'a vacip olduğunu ileri sürdüklerini ifade etmektedir.²⁶⁵

1.5.3.2. Dırâriyye

Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi Dırâr b. Amr el-Kûfi'ye (ö. 200/815 [?]) nispet etmektedir. Ancak nesih hatası olması muhtemel bir yazım hatası ile عمرو yazılması gereken yerde Ömer şeklinde okunan عمر ifadesi kullanılmıştır.²⁶⁶ Kaynaklarda hayatı hakkında, İmâm Ebû Yûsuf'un çağdaşı ve Mu'tezile bid'atçılarından biri olarak gösterilmesi dışında fazla bilgi yoktur. Mu'tezile bünyesinde farklı fikirler ileri sürmesinden dolayı sonrakilerin çoğu onu Mu'tezilî olarak görmemiş, fikirlerine iştirak etmemiştir. Nitekim Bişr b. Mu'temir bir şiirinde, Dırâr gibilerinin teşbihe kayan fikirlerinden dolayı Mu'tezilîler olarak onlardan utanç duyduklarını ve onları kendilerinden saymadıklarını belirtmiş, bunların önderlerinin Cehm b. Safvân olduğunu söylemiştir.²⁶⁷

Fahri'ye göre bu fırka; ateşte sıcaklığın, karda soğukluğun, zeytinde yağın, üzümde suyun, balda tatlılığın, sabırda acılığın, damarlarda kanın olmadığını, aksine Allah'ın tüm bunları dokunma, tatma veya kesme anında yarattığını söyleme noktasında yalnız kalmıştır.²⁶⁸

Müellif, belirli isimler vermeyip genel bir ifade ile âlimlerin bu fırka hakkında birtakım fikirler beyan ettiğini aktarmaktadır. Âlimlerin, bu fırkanın görüşlerinin, "Sizin için sağmal hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Nitekim size hayvan karnında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz."²⁶⁹ âyetine ters düştüğünü belirttiklerini ifade etmektedir. Fahri'nin anlatımıyla Allah, kesilmedikçe

²⁶⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 123-124.

²⁶⁵ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 74.

²⁶⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 124.

²⁶⁷ Mustafa Öz, "Dırâr b. Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/274-275.

²⁶⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 124.

²⁶⁹ en-Nahl, 16/66.

mevcut olmadığını iddia ettikleri kanın mevcut olduğunu haber vermiştir. Fahri de görüşünü bu âyete dayandırarak temellendirmiştir. Böylece Fahri, Dırâr'ın ashâbındaki bid'atçıların iddialarını geçersiz kılmayı hedeflemektedir. Buna Kur'ân ve sünnetten pek çok delil getirilebileceğini savunan Fahri, varlıklarda (cevherlerde), bunların sıfatlarında (arazlarında), sebeplerinde ve sonuçlarında Allah'ın yaratmasından başka hiçbir şey olmadığını ifade etmekte ve "Âlemlere uyarıcı olsun diye kuluna Furkân'ı indiren Allah aşkıdır, cömerttir. O, göklerin ve yerin egemenliği kendisine ait olan, çocuk edinmeyen, egemenliğinde ortağı bulunmayan, her şeyi yaratan, yarattığına belli bir ölçüye göre düzen veren Allah'tır."²⁷⁰ âyet-i kerimelerini delil olarak sunmaktadır.²⁷¹

Müellif, deliller getirerek bahsettiği hususların Ehl-i Hakk'ın inancı olduğunu beyan etmektedir. Bu inançlar noktasında Sünnîlerin; filozofların, Mu'tezilîlerin ve Şîîlerin tepkisiyle karşılaştıklarını belirtmekte, bu ihtilafların akıl ve nakil konusunda olduğunu ifade etmektedir. Öyle ki Dırâr el-Kûfi ve taraftarlarının, akla ve nakle ihtilaf ettiklerini, Hz. Peygamber'den sonra Buhârî'de Müslim'de bile olsa haber-i vâhid yoluyla gelen hadislerin delil teşkil etmeyeceğini savunduklarını zikretmektedir. Onlara göre Hz. Peygamber'den sonra tek geçerli delilin ümmetin icmâsı olduğunu, ahkâmla ilgili olarak güvenilir kişilerden gelen haber-i vâhid rivâyetleri dahi kabul etmediklerini belirtmektedir. Ayrıca Dırâr'ın, İbn Mesud ve Ubeyy b. Ka'b'ın rivâyetlerini yalanlayıp onları tahrif ettiğini de eklemektedir. Fahri, Allah'ın böyle bir şey vahyetmediğini, eğer Kureyşli ve Nebâtîlerden biri imâmet makamına gelecek olursa Nebâtî'nin buna daha layık olacağını, çünkü azlinin daha kolay olacağını ileri sürdüklerini belirtmektedir.²⁷²

1.5.3.3. Bişriyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi Bişr b. Mu'temir'e (ö. 210/825) nispet etmektedir.²⁷³ Şehristânî'nin belirttiğine göre Bişr. Mu'temir, Mu'tezile âlimlerinin en üstünlerindendi ve "tevellüd" (kendiliğinde oluşum) fikrini ilk ortaya atarak bu fikirde aşırıya giden biriydi.²⁷⁴ Bağdâdî'ye göre Bişr b. Mu'temir, Kaderiyye'den olan arkadaşları tarafından, Kaderiyye'nin görüşlerini reddettiği gerekçesiyle tekfir edilmiştir.²⁷⁵ Bişr'in hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

²⁷⁰ el-Furkân, 25/1-2.

²⁷¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 124-125.

²⁷² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 125-126.

²⁷³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 126.

²⁷⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/64.

²⁷⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 114.

Bağdat'ta doğduğu rivâyet edilmektedir. Aslen Kûfeli olup Bağdat'a sonradan gittiğini söyleyenler de mevcuttur. Bağdat'ta köle ticaretiyle uğraşan ve cüzzamlı bir şair olan Bişr, gençliğinde Basra'ya gidip Vâsıl b. Atâ'nın arkadaşlarından Bişr b. Saîd, Ebû Osman ez-Za'ferânî ve Muammer b. Abbâd es-Sülemî'den Mu'tezile mezhebinin esaslarını öğrenmiştir. Daha sonra Bağdat'a dönerek Mu'tezile'nin Bağdat ekolünü kurmuş ve fikirlerini yaymaya başlamıştır.²⁷⁶

Fahri'ye göre bu fırka, tadı, renkleri, kokuları, kuvveti, zayıflığı, yaşlılığı, körlüğü, sağırlığı, dilsizliği, cesareti, korkaklığı, sakatlığı, kazancı, sağlığı, hastalığı Allah'ın yaratmadığını, aksine yaratılışın bunu doğası gereği yaptığını düşünme noktasında yalnız kalmıştır. Fırkanın bu görüşleri karşısında müellif, bunları söyleyen kişinin aptal, cahil, nankör olduğunu, Kur'an'ın âyetlerinden aklî ve naklî kat'î delilleri inkâr eden biri olduğunu, tıpkı hayvan gibi olduğunu, bunu inkâr edenin de Rabbi inkâr etmiş olduğunu beyan etmektedir. Bu noktada müellif, Allah Teâlâ'nın, "Sonra onunla renkleri ve çeşitli farklı ürünler çıkardık."²⁷⁷; "Allah onların kulaklarını sağır, gözlerini kör etmiştir."²⁷⁸; "Sizi güçsüz yaratan, güçsüzlüğün ardından kuvvet veren, kuvvetli halinizden sonra da güçsüz hale getiren ve yaşlandıran Allah'tır."²⁷⁹ âyetlerini sıralamaktadır.²⁸⁰

Fahri, Bişr'in büyük bir cehalet içinde olduğunu beyan etmektedir. Onun, büyük günah işleyen kimsenin, o günaha tövbe etmesinin ardından o günahı tekrar işlemesi halinde, tövbe ettiği ilk günahın cezasını tekrar hak ettiğini söylediğini belirtmektedir. Bu durumun ise İslâm âlimlerinin icmâına aykırı olduğunu ifade etmektedir.²⁸¹

1.5.3.4. Hüzeyliyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, Abdülkays'ın âzatlî kölesi olup, fırkanın hocası, müellifi, fakihi ve lideri Hüzeyl Muhammed b. Mekhûl el-Basrî'ye nispet etmektedir.²⁸² Şehristânî, Ebû Hüzeyl el-'Allâf olarak bahsettiği fırka kurucusunun, Mu'tezile mezhebinin şeyhi, önde geleni, usulünün koyucusu ve en büyük münazaracılarından biri olduğunu, Mu'tezile fikrini Osman b. Hâlid et-Tavîl'den aldığını, Osman b. Hâlid'in

²⁷⁶ Cihat Tunç, "Bişr b. Mu'temir" (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

²⁷⁷ Fâtır, 35/27.

²⁷⁸ Muhammed, 47/23.

²⁷⁹ er-Rûm, 30/54.

²⁸⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 127-128. Bişr b. Mu'temir'in ayrıntılı görüşleri için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/64-65.

²⁸¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 128.

²⁸² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 128.

hocasının da Vâsıl b. Atâ olduğunu belirtmektedir.²⁸³ Bağdâdî, bu kişinin bid'î görüşlerinin çoğunun bid'at olduğunu belirtmektedir. Onun görüşlerinin i'tizâl hususunda kendisine uyan ashâbı ve onların dışındaki diğer İslâm fırkalarının küfür addedildiğini belirtmektedir. Nitekim Mu'tezile'den el-Mirdâr adıyla bilinen bir şahsın, Ebü'l-Hüzeyl'in görüşlerini küfür sebebi olarak değerlendirerek büyük çaplı bir kitap yazdığını belirtmektedir. Yine Cübbâî'nin, "mahlûk" (yaratılan şey) konusunda Ebü'l-Hüzeyl'i red için yazdığı ve onu tekfir ettiği bir kitabı olduğundan bahsetmektedir. Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden meşhur Ca'fer b. Harb'in de *Tevbîhu ebü'l-hüzeyl* (Ebü'l-Hüzeyl'i Kınama) adlı bir kitabı olduğunu beyan etmektedir. Ca'fer b. Harb'in, kitabında Ebü'l-Hüzeyl'in tekfirine işaret ettiğini, onun görüşlerinin Dehriyye'nin görüşleri olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁴ Fahri, aslında bu kişi için hoca, müellif, fakih, lider gibi sıfatlar yerine ahmak ve keçi gibi ifadelerin kullanılmasının daha doğru olduğunu belirtmektedir.²⁸⁵ Şehristânî ve Hayâlî, Ebü'l-Hüzeyl'in on iki meseleden ötürü ashâbından ayrı düştüğünü belirtmektedir.²⁸⁶

Fahri, Ebü'l-Hüzeyl ve fırkasının, cennet ehlinin hareket etmediğini, Allah Teâlâ'nın onları hareket ettirmeye, yerlerinden uzaklaştırmaya gücü yetmediğini iddia ettiklerini belirtmektedir. Fahri, fırka mensuplarının, cennet ehlinin eğlenerek yaşadığını ancak yiyip içmediklerini, cinsî münasebete girmediklerini de ileri sürdüklerinden bahsetmektedir. Ancak Fahri, çeşitli âyetleri²⁸⁷ delil göstererek onların yalanlarını ortaya çıkardığını belirtmektedir.²⁸⁸

Fahri, bu fırkanın Allah'a karşı uydurdukları yalanların iftiraların çirkinliğinin ortaya çıkmasını sağlayan birçok delilin olduğunu belirtmektedir. Fahri, bu fırkanın "Allah yarattıklarının yaratıcısı değildir." ve "Şüphesiz ki Allah, yarattıklarının yaratıcısı değildir." şeklinde beyanlarda bulunduğunu da zikretmektedir. Müellifin kendi beyanıyla bu akılsız mürtetler, Allah'ın "O'na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür."²⁸⁹ âyetiyle yalanlanmışlardır.²⁹⁰

²⁸³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/69.

²⁸⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 88.

²⁸⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 129.

²⁸⁶ Ayrıntılı bilgiler için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/49; Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 51-52.

²⁸⁷ Meryem, 19/62; el-Vâkıa, 56/17-24; el-Hâkka, 69/24; el-Mürselât, 77/41-43.

²⁸⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 129-130.

²⁸⁹ eş-Şûrâ, 42/11.

²⁹⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 130.

1.5.3.5. Nazzâmiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, Yahyâ b. Hâris el-Basrî'nin âzatlı kölesi ve fırkanın hocası İbrâhim b. Sinân (Seyyâr) en-Nazzâm'a (ö. 231/845) nispet etmektedir.²⁹¹ *Miftâhu'l-felâh* adlı eserde, fırkanın kurucusu olarak İbrâhim b. Beşşâr en-Nazzâm ismi,²⁹² *Zikrû'l-fırak* adlı eserde ise İbrâhim b. Hişâm en-Nazzâm ismi zikredilmektedir.²⁹³ Şehristânî'nin İbrâhim b. Seyyâr b. Hâni' en-Nazzâm olarak bahsettiği fırka kurucusundan,²⁹⁴ Bağdâdî, Ebû İshâk b. es-Seyyâr olarak bahsetmekte, bu kişinin Ebü'l-Hüzeyl el-'Allâf'ın kız kardeşinin oğlu olduğunu ve Câhız'ın hocalığını yaptığını belirtmektedir. Mu'tezile'nin, onun kanaatlerini kitleye çok yanlış aktardığını ve onun gerek nesir gerekse vezinli şiir yazan bir kişi, yani "nazzâm" olduğunu ileri sürdüğünü ifade etmektedir. Oysa onun, Basra çarşısında boncuk yapan biri olduğunu ve bu sebepten ötürü kendisine "nazzâm" isminin verildiğini beyan etmektedir.²⁹⁵ Basra'da doğup büyüdüğü için Basrî, dedeleri Belh'ten geldiği için Belhî nisbesiyle de anılmaktadır. Mu'tezile'nin altıncı tabakası ricâlinden sayılan Nazzâm'ın, gençliğini Basra'da geçirdiği, dayısı Ebü'l-Hüzeyl el-'Allâf'ın öğrencisi olduğu, onunla beraber birçok ilmî toplantı ve tartışmaya katıldığı kaynaklarda belirtilmektedir. Halife Me'mûn'un daveti üzerine 202/818 tarihinde Bağdat'a gittiği, burada hem yöneticiler hem Bağdat Mu'tezilileri üzerinde etkili olduğu, Bağdat'ta Deysâniyye ve Dehriyye gibi dinî ve felsefî akımların yanı sıra Mürcie ve Cebriyye kelâmcıları, Ehl-i hadîs ve fukaha ile ilmî tartışmalara girdiği de belirtilmektedir.²⁹⁶ Şehristânî, İbrâhim b. Seyyâr olarak bahsettiği fırka kurucusunun, filozofların kitaplarından birçoğunu inceleyerek onların kelâmalarını Mu'tezile esaslarıyla sentezlediğini ve birtakım hususlarda ashâbından ayrıldığını beyan etmektedir.²⁹⁷

Fahri, Nazzâm'ın ve fırkasının, insanın bedensiz bir ruh olduğunu ve hiç kimsenin Hz. Peygamber'i görmediğini, yalnızca onun bedenini gördüklerini iddia etmeleri noktasında yalnız kaldıklarını ifade etmektedir. Bununla birlikte onların bunu söylerken, Hz. Peygamber'i kimsenin bizzat görmediğini mi yoksa bir mefhum olarak mı görmediğini söylediklerini anlayamadığını belirtmektedir.²⁹⁸

²⁹¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 130-131.

²⁹² Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 54.

²⁹³ Durmuş, *İslâm'da Fırkalar*, 102.

²⁹⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/53.

²⁹⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 95.

²⁹⁶ İlyas Çelebi, "Nazzâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

²⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/53.

²⁹⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 131.

Fahri, fırkanın bu görüşüne karşı reddiye niteliğinde birçok eleştiride bulunmaktadır. Sahabenin Hz. Peygamber'i gördüğünün, söylediklerini işittiğinin, arkasında namaz kıldığının ve onunla cihat ettiklerinin mutlakıyeti üzerinde durmakta ve hiç kimsenin bunun aksini iddia edemeyeceğini kat'î bir suretle belirtmektedir. Bunun yanı sıra dilsel tahliller yapmak suretiyle de onların iddialarını çürütmeyi amaçlamaktadır. Şöyle ki, hiç kimsenin hiçbir Arap dili âliminden "bir insan gördüm" sözü gibi halk arasında yaygın olarak kullanılan bir ifadenin, sahihliğine aykırı olduğunu bildirmediğini ifade etmektedir. Bunun, her zaman ve her yerde meşhur bir ifade olduğunu ve bunun kanıtlarının listelenemeyecek kadar çok ve bahsedilemeyecek kadar uzun olduğunu zikretmektedir.²⁹⁹

Fahri, aynı zamanda bu fırkanın, dalâlet üzerine icmâ olabileceğini iddia ettiğini de aktarmaktadır. "Nazzâm, Kur'ân'ın metinlerini, sünneti ve icmâi da ihlal etmiştir. Bu, onun cehaletinin, hatasının ve dalâletinin çirkin bir delilidir." sözleriyle fırkanın hocasına, cehaleti ve hatası noktasında sivri bir dille yaklaşmaktadır. Müellif, bu fırkanın Kur'ân'ın mucize olmadığını iddia ettiğini, oysaki Kur'ân'ın mucizelerin en büyüğü olduğunu ve içindeki mucizelerin birçok vecihten olduğunu kesin delillerle kanıtlandığını beyan etmektedir. Konuyla ilgili olarak ise "De ki: Yemin ederim, bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar."³⁰⁰ âyetini zikretmektedir.³⁰¹

Bu fırkanın, Allah'ın, cehennem ehlinin azabına bir şey ekleme, cennet ehlinin saadetinden bir şey eksiltme, bir kişiyi bile cennetten çıkarma gibi birtakım güçlerle vasıflandırılmayacağını iddia ettiklerini beyan eden Fahri, ayrıca bunun, o kişi için kader olmadığını ve Allah'ın, hakikatte güç yetiremeyeceği şeylere onu mecbur ve mağlup kılması gerektiğini iddia ettiklerini de belirterek bu fırkayı eleştirmiştir. Buna ek olarak Allah'ın gerçek anlamda irâde sıfatı ile vasıflandırılmayacağını iddia ettiklerine de değinmiştir. Fahri'nin belirttiğine göre Nazzâm, bu konuda filozoflar ile aynı görüşü paylaşmıştır: "İnsan gerçekte nefis ve ruhtan oluşur. Beden ise onun aleti ve kalıbıdır ve ism-i işaret ile gösterilmez."³⁰²

Müellifin aktardığına göre Nazzâm'ın fırkası, Allah Teâlâ'nın, bütün varlıkları, madenleri, bitkileri, hayvanları ve insanı tek seferde yarattığını düşünmektedir. Fahri'nin

²⁹⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 131-132.

³⁰⁰ el-İsrâ, 17/88.

³⁰¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 132.

³⁰² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 133.

beyanına göre bu fırka, “Âdem’in yaratılışı, çocuklarının yaratılışından önce olmamıştır. Ancak Allah Teâlâ, bazı filozofların da iddia ettiği gibi cisimleri iç içe ve bir kısmını önce ve bir kısmını da sonra yaratmıştır.” şeklinde görüşlere de sahiptir.³⁰³

Mezkûr fırkanın tüm bu görüşlerine karşı Ali el-Fahri, onların büyük bir dalâlet ve cehalet içerisinde olduklarını, görüşlerinin tamamıyla yanlış olduğunu, en kötü işlerinin de sahabeye saldırmak cüretkârlığında bulunmaları olduğunu beyan etmekte ve aslında onların küfürlerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁴

1.5.3.6. ‘Attâriyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası, müellifi ve lideri ‘Attâr el-Basrî’ye nispet etmektedir. Onun ve fırkasının, sonsuz varlıkları câiz görme düşüncesinde olduğu gibi Allah’ın bu sonsuz varlıkların sayılarını belirlemediği ve bilinen bir sayıları olmadığı düşüncelerinde de yalnız kaldığını ifade etmektedir. Ancak Fahri, “Göklerde ve yerde zerre miktarı bir şey, O’nun bilgisi dışında kalmaz.”³⁰⁵ “Allah’ın ilmi her şeyi kuşatmıştır.”³⁰⁶ “Allah her şeyin sayısını belirlemiştir.”³⁰⁷ âyet-i kerimelerini delil getirmek suretiyle onların iddialarının geçersizliğini ortaya koymaya çalışmaktadır.³⁰⁸

1.5.3.7. Hâşimiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın en büyük hocası, müellifi ve önderi Ebû Hâşim el-Cübbâî’ye (ö. 321/933) nispet etmekte ve bu şahsın, en büyük şeyhleri ve ilk Mu‘tezile’nin lideri olan Şeyh Ebû Ali’nin (ö. 303/916) oğlu olduğunu beyan etmektedir. Aynı zamanda bu şahsın, muhalefet konusunda önde gelen bir Mu‘tezile şeyhi olduğunu da belirtmektedir.³⁰⁹ Bu fırka, Behşemiyye adıyla da bilinmektedir.³¹⁰ Daha önce belirtildiği üzere Şehristânî, Behşemiyye olarak bahsettiği bu fırka ile Cübbâiyye fırkasını aynı başlıkta incelemekte ve ortak görüşleri ile farklı görüşlerini bir arada sunmaktadır.³¹¹

Fahri, yokluğun madde ve arazdan, siyah ve beyazdan, zıtlık ve uyumdan ibaret olduğunu söyleyenlerin yalnız bu fırka olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda yokluğun bir

³⁰³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 133.

³⁰⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 134.

³⁰⁵ Sebe’, 34/3.

³⁰⁶ et-Talâk, 65/12.

³⁰⁷ el-Cin, 72/28.

³⁰⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 134-135.

³⁰⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 135-136.

³¹⁰ Avni İlhan, “Ebû Hâşim el-Cübbâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

³¹¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/78-85.

şey ve cevher, renk ve yaratılış ve güç olduğu noktasında da onlardan gelen nakiller olduğunu belirtmiştir. Ali el-Fahri bu firkanın, Mu‘tezile’nin büyük çoğunluğunu oluşturduğunu ifade etmektedir. Onların sözlerinin geçersiz kılınmasının delili olarak ise “Daha önce, sen hiçbir şey değilken seni de yaratmışım.”³¹² âyetini sunmaktadır. Allah, bir şey yaratmadan önce o şeyin var olmasını yasaklamıştır, diyen Fahri, dolayısıyla var olanın dışında hiçbir şeyin olmadığını belirtmektedir.³¹³

Müellif, Ebû Hâşim ve ashâbının, bir tek günah hâriç çok günah işleyen ve ondan tövbe eden birinin, tümünden tövbe etmedikçe tövbesinin kabul olunmayacağını iddia ettiklerini belirtmektedir. Fahri, tövbenin İslâm’ın görev ve kurallarından olup, Sünnîlere göre şer‘an, Mu‘tezile’ye göre aklen farz olup usulünce yapılanaya kadar Allah’ın bunu kabul etmesinin zorunlu olmadığını ifade etmektedir. Fahri, Sünnîlere göre şartlarına uygun olunca Allah’ın tövbeyi, cömertliği, lütfu ve rahmeti olarak kabul ettiğini ve tövbenin Mu‘tezile’den farklı olarak şeriat ve icmâya göre kabul edildiğini düşünür. Bunu şeriattan bilmek, Kur’ân ve sünnetten anlaşılmaktadır, ifadesini kullanmakta ve konuyla alakalı olarak çeşitli âyetler³¹⁴ sunmaktadır. Fahri, bunun dışındaki âyet-i kerimelerde de bu durumdan bahsedildiğini ifade etmektedir.³¹⁵

Müellif, Hz. Peygamber’in, “Kul bir günahını itiraf eder ve sonra tövbe ederse Allah da onun tövbesini kabul eder.” buyurduğunu aktarmaktadır. Fahri, Buhârî’nin bu hadisi, *Sahîh*’inde: “Hz. Peygamber ‘Allah, can boğaza dayanmadıkça kulun tövbesini kabul eder.’ buyurmuştur.” şeklinde rivâyet ettiğini belirtmektedir. Fahri, Tirmizî’nin (ö. 279/892) de buna hasen bir hadis olarak yer verdiğini belirtmekte ve bunların dışında sahih hadislerin de mevcut olduğunu ifade etmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’in muhtelif âyetlerinde de tövbenin gerekliliğinin belirtilmekte olduğunu ifade ederek “Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah’a tövbe edin.”³¹⁶ “Ey mü’minler! Hepiniz Allah’a tövbe edin, umulur ki kurtuluşa erersiniz.”³¹⁷ âyetlerini zikretmektedir. Fahri, Hz. Peygamber’in konuyla ilgili olarak “Ey İnsanlar! Allah’a tövbe edin, zira ben günde yüz defa Allah’a tövbe ediyorum.” mealindeki hadis-i şerifini zikretmektedir. Bu hadisi

³¹² Meryem, 19/9.

³¹³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 136.

³¹⁴ eş-Şûrâ, 42/25; et-Tahrîm, 66/8.

³¹⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 137-138.

³¹⁶ et-Tahrîm, 66/8.

³¹⁷ en-Nûr Suresi, 24/31.

Müslim'in rivâyet ettiğini ve bunun dışında sahih hadislerin de mevcudiyetini belirtmiştir.³¹⁸

1.5.3.8. Fuvatiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, firkanın hocası ve müellifi Hişâm b. Amr el-Fuvatî'ye³¹⁹ (ö. 218/833'ten önce) nispet etmektedir. Fahri'ye göre bu fırka, Allah'ın bir şeyi yaratmış olsaydı, onun bir benzerini yaratamayacağını, yeryüzünü yağmurla diriltemeyeceğini, kalpleri birleştiremeyeceğini ileri sürme noktasında yalnız kalmışlardır. Bu görüşleri üzerine Fahri, bunu söyleyenlerin, Allah'ın kelâmını inkâr eden en kâfir sapkın fırkalardan biri olduğunu ve onları yalanlayan âyetlerin sayılamayacak kadar çok olduğunu ifade etmektedir.³²⁰

1.5.3.9. Kaddâbiyye³²¹

Ali el-Fahri bu fırkayı, firkanın hocası ve meşhur imâmı oduncu Ca'fer el-Kaddâb'a nispet etmektedir. Fahri, onun ve fırkasının Kur'an'ın Mushaflara yazılmış olmadığı görüşünde yalnız kaldıklarını ifade etmektedir. Bunun üzerine Fahri, reddiye niteliğinde bazı görüşler ileri sürmektedir. Sünnî âlimlerin tamamının, üzerinde icmâ ettikleri Ehl-i Hak mezhebinin Allah'ın kadim kelâmının bizatihi mevcut olduğunu, harflerden ve seslerden oluşmadığını, tıpkı Allah'ın varlığının yaratılmışların varlığına benzemediği gibi onun da yaratılmışların sözüne benzemediğini söylediklerini beyan etmektedir. Fahri, onun (Allah'ın kadim kelâmının), Mushaflara yazılmış, kalplerde korunmuş, bu alandaki tasavvufçuların³²² diliyle okunmuş olduğunu kesin bir şekilde belirtmiştir. Cümle bakımından kelâmın, Ehl-i Hakk'a göre, konuşanın ruhuna dayanan, harflerle, seslerle, olaylarla, cisim, genişlik ve yönlerle ifade edilen şey olduğunu beyan etmektedir.³²³

³¹⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 137-138.

³¹⁹ TDV İslam Ansiklopedisi'nde Hişâm b. Amr el-Fuvatî şeklinde geçmektedir. Ali el-Fahri, *Telhis*'te herhangi bir harekeleme yapmamış, muhakkik Reşid el-Hayyûn ise dipnot vererek fe harfinin üstüne damme harekesi koymuştur. Ayrıca Fahri, amr kelimesinin özünde mevcut olan vâv harfini eklememiş ve burada zihinlerde bu ismin Amr ile değil Ömer ile yazıldığı şeklinde bir düşünce belirlemektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda bu şahsın isminin Hişâm b. Ömer el-Fuvatî değil, Hişâm b. Amr el-Fuvatî olduğu tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz:

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hisam-b-amr>

³²⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 139-140.

³²¹ Fahri, kaynaklarda Kaddâbiyye şeklinde belirtilen bu firkanın ismini ض harfinden sonra gelmesi gereken l harfini eklemeyerek قضيبية şeklinde belirtmiştir.

³²² Ana metinde "bi'l-elsineti ğayri hâl" diye geçerken Leiden nüshasında "bi'l-elsineti an hâl" diye geçmekte ve anlam değişmektedir.

³²³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 140-142.

1.5.3.10. Gıfâriyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi Ebû Gıfâr'a nispet etmektedir. Bu fırkanın, yağı ve beyni hâriç domuz etinin yasak olduğu yönündeki batıl inançlara sahip olma noktasında yalnız kaldığını ve bu görüşün şeriata, dine ve icmâ-ı ümmete aykırı olduğunu ifade etmektedir.³²⁴

1.5.3.11. Hâbitiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası, büyüğü ve önderi Ahmed b. Hâbit'e (ö. 232/846-47) nispet etmektedir. Dünyanın iki yaratıcısı olup, bunlardan birinin kadîm, diğerinin hâdis olduğu, kadîm olanın Tanrı; diğerinin ise hâdis, yani O'nun yarattığı kelime olduğu görüşünde olduklarını ve bunu düşünmede yalnız kaldıklarını beyan etmektedir. Ayrıca Fahri, bunun açıkça küfür olan batıl bir iddia olduğunu, Kur'an hakkında yalan bir beyan olduğunu ifade etmektedir. Delil olarak "İki ilâh edinmeyin, İlah bir tektir."³²⁵ âyet-i kerimesini zikretmektedir.³²⁶

Mu'tezile'yi tahkir, tezyif, hatta tekfir etmeyi adeta dinî bir vecibe gibi gören Sünnî müelliflerin başında Abdülkâhir el-Bağdâdî gelmektedir. Nitekim o, İslâm Mezhepler Tarihi'nin temel kaynaklarından biri olarak kabul edilen *el-Fark beyne'l-fırak* adlı eserinde hak ve hakikat çizgisinden sapan bir grup olarak takdim ettiği Mu'tezile'yi yirmi iki fırkaya ayırmış ve bu fırkalardan yirmisinin Ehl-i bid'at olduğunu, Hâbitiyye ve Himâriyye diye anılan iki fırkanın ise küfre girdiğini söylemiştir.³²⁷

1.5.3.12. Ru'ayniyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi İsmâil b. Abdullah er-Ru'aynî'ye nispet etmekte ve bu fırkayı, Allah Teâlâ'nın bedenleri diriltmeyip ancak ruhları dirilttiği görüşlerini düşünme noktasında yalnız kalanlar olarak tabir etmektedir. Fahri bu noktada, Ehl-i sünnet imâmlarının, tüm bu sözlerin apaçık küfür olarak addettiğini beyan etmektedir. Aynı şekilde Sünnî imâmların, bu düşünceleri, filozofların, Bâtiniyye'nin, Kur'ân'ı ve sünneti inkâr edenlerin, Müslümanların icmâna muhalif olanların, şer'î metinleri ve onların açıklamalarını yalanlayanların inançları olduğunu

³²⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 142.

³²⁵ en-Nahl, 16/51.

³²⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 143.

³²⁷ Mustafa Öztürk, "Mu'tezile ve Tefsir", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 3/3 (2003), 84.

belirttiklerini de ifade etmektedir. Sünnî imâmların, buna delil olarak bazı âyet-i kerimleri³²⁸ zikrettiklerini de sözlerine eklemektedir.³²⁹

1.5.3.13. Merriyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası İbn Merre'ye nispet etmekte ve nübüvvetin kazançla olduğu, kemâle eren kişinin nübüvveti ve risâleti idrak edebileceğini söyleme noktasında yalnız kaldıklarını ifade etmektedir. Bunu söylemenin çirkin bir hata, küfür ve apaçık bir yalan olduğunu beyan etmektedir. Sert bir dille, Meryem Sûresi 29-30 âyetlerde geçen “Beşikteki bir çocukla nasıl konuşuruz dediler. Cevabı çocuk verdi: Ben Allah'ın kuluyum; O bana kitap verdi ve beni peygamber yaptı.” ifadesi mevcut iken bu görüşlerini neyi dayanak göstererek savunduklarını sormak suretiyle onları hicvetmektedir.³³⁰

Fahri, Hz. Zekeriya'nın Hz. Yahya henüz yokken onun nübüvvetiyle müjdelendiğini ve bu durumun Allah'ın “Allah'ın bir kelimesini (Hz. İsa) tasdik edici, efendi, iffetli ve salih kullardan bir peygamber olarak Yahya'yı Allah sana müjdeliyor.”³³¹ âyetiyle sabit olduğunu belirtmektedir. Fahri, sözlerine şöyle devam etmektedir: “Ne zaman ki Yahya'ya kavuştu ve kemâle ulaştı, onların yalanlamalarına Allah'ın muhkem âyetindeki şu sözü yeterli geldi: ‘Allah elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir.’^{332»333}

1.5.3.14. Bey'cûriyye

Hanbelî âlim Seksekî, Mu'tezilî fırkaları sayarken Bey'cûriyye adlı bir fırkayı zikreder ve bu fırkanın Ahmed b. Ali el-Bey'cûr'un ashâbı olduğunu söyler.³³⁴ Ali el-Fahri ise bu firkadan bahsederken nispet edilecek herhangi bir şahıstan bahsetmemekte, okunuşundan kaynaklanan kafa karışıklığını gidermek maksadıyla öncelikle fırkanın isminin harflendirilmesini anlatmaktadır. Buna göre bu fırka ilkin bir bâ harfî, ardından yâ, ardından ayn, ardından cim, ardından râ ve nisbet yâ'sı ile okunur. Fahri, bu fırkanın bazı görüşleri düşünme noktasında yalnız kaldığını beyan etmektedir. Bu görüşler, birini öldürmek, zina etmek, birinin malını almak veya buna benzer büyük günah işleyen birinin

³²⁸ en-Nisâ, 4/56; Yâsîn, 36/78-79; el-Kıyâmet, 75/1; el-Kıyâmet, 75/4.

³²⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 144.

³³⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 145.

³³¹ Âl-i İmrân, 3/39.

³³² el-En'âm, 6/124.

³³³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 145.

³³⁴ Orhan Şener Koloğlu, “Behşemiyye-İhşidiyye Çekişmesi: Kısa Bir Tarihsel İnceleme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 295.

pişman olup tövbe etmesi durumunda hakkında uygulanacak hükümlerin düşeceği ve bu kişinin bunların hiçbirinden sorumlu tutulmayacağı yönündedir. Bu durumun, kişinin aynı işe dönüp sonra tövbe etmesi ve bunun defalarca tekrarlanması halinde yine geçerli olduğunu ileri sürdüklerini beyan etmektedir. Fahri ise Ehl-i sünnet ve Ehl-i Hak imâmlarının, bu düşüncenin insan hakları konusunda geçersiz olduğunu beyan ettiğini aktarmaktadır.³³⁵

Fahri, Allah Teâlâ'nın koyduğu sınırlar konusunda âlimler arasında görüş ayrılığı olduğunu ifade etmekte, çünkü bunun affa dayalı bir mevzu olduğunu söylemektedir. İnsan haklarının ise taciz ve münakaşaya dayandığını ve îfâ (yerine getirme) ve ibrâ (aklama) yoluyla bunların ortadan kalkması dışında bu haklardan feragat edilemeyeceğini belirtmektedir. Fahri'nin kendi beyanıyla, eğer tövbe onlardan düşmüş olsaydı, bu fırkanın iddia ettiği gibi bu durum öldürmeye, yağmalamaya ve hırsızlığa bahane olarak kullanılırdı ve bu da şeriata, dine ve Hanefî hukukuna aykırı olan birçok kötülüğe ve büyük zararlara yol açardı.³³⁶

1.5.3.15. Abbâdiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, Fevtî'nin öğrencilerinden biri olup hocasının halefî olan Abbâd b. Süleymân'a (ö. 250/864) nispet etmektedir.³³⁷ Müellifin belirttiğine göre Abbâd, "Allah Teâlâ, mü'minleri yarattı ancak kâfirleri yaratmadı. Bütün insanları O yaratmıştır çünkü mü'min, iddia ettiği gibi insandır ve imanlıdır. Kâfir de insandır ve küfre düşmüştür." düşüncelerine sahiptir. Bu açıklamaları üzerine onun, imanın da küfrün de Allah Teâlâ tarafından yaratıldığını düşündüğünü ifade etmektedir.³³⁸

Fahri, Abbâd'ın hocası Fevtî'ye şeytanlık vasfını ilhak ederek Abbâd'ın onun düşüncesine ters olduğunu, çünkü onun, amellerin yaratıcısının kullar olduğunu söylediğini belirtmektedir. Aynı zamanda onun ve fırkasının, Allah Teâlâ'nın kuraklık ve kıtlığı yaratmadığını da iddia etmelerini apaçık küfür ve çirkin bir cahillik olarak nitelemektedir. Buna delil olarak da "And olsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan,

³³⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 146.

³³⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 146.

³³⁷ Muhakkik Reşid el-Hayyûn, Ali el-Fahri'nin bu fırkayı nispet ettiği ve الفوطي olarak bahsettiği kişinin isminin القرمطي olduğunu ve bu yazım hatasının, nesheden kişinin yanlış harekelemesinden yahur müellifin ihmalkârlığından kaynaklanmış olabileceğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 147.

³³⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 147.

canlardan ve ürünlerden sınıyacağız. Sabredenleri müjdele.”³³⁹ âyet-i kerimesini göstermektedir. Böylece bu fırkanın dinden çıkmış bir fırka olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁰

1.5.3.16. Mu‘ammeriyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, onların hocalarından ve müelliflerinden biri olan Muammer el-Basrî’ye³⁴¹ (ö. 215/830) nispet etmektedir.³⁴² Şehristânî ise bu ismi Muammer b. Abbâd es-Sülemî şeklinde zikretmekte ve onun Mu‘tezile bilginlerinin en büyüklerinden olduğunu belirtmektedir. Şehristânî, Muammer b. Abbâd’ın sıfatları ve kaderi, hayrın ve şerrin Allah’tan olduğunu, bunları benimsemekle kişinin tekfir ve tatlîl (dalâlet nispet etmek) edilmesini reddettiğini ifade etmektedir.³⁴³

Fahri bu fırka ile Bişriyye fırkasının “Allah Teâlâ’nın renkleri, tatları, gücü, zayıflığı ve yukarıda bahsettiğimiz diğer şeyleri yaratmadığı” görüşlerinde ittifak ettiğini belirtmektedir. Aksine, ölümü ve hayatı, doğal olarak bedenin bir fiili olarak gördüklerini, bu konuda kâfir filozoflar arasında tabiat bilimcilerin öğretisini takip ettiklerini ve “Mutlak hükümlerinde elinde olan Allah aşkıdır, cömerttir ve O’nun her şeye gücü yeter. O, ölümü ve hayatı yaratandır.”³⁴⁴ âyetlerini yalanladıklarını beyan etmektedir.³⁴⁵

1.5.3.17. İskâfiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi Muhammed el-İskâfi’ye nispet etmektedir. Fahri, Muhammed el-İskâfi diye bahsettiği şahıstan Kadı Abdülcebâr’ın Ebû Ca‘fer el-İskâfi diye bahsettiğini belirtmektedir.³⁴⁶ Fahri’nin verdiği bu bilgi, çeşitli kaynaklarda teyit edilmektedir.³⁴⁷

Fahri, İskâfi ve fırkasının Allah Teâlâ’nın cüz’iyyâtı yaratmadığı, bilakis bunların yaratıcısının insan olduğu görüşünde yalnız kaldığını beyan etmektedir. Bu konuda yalan söylediklerinin, Kur’ân ve sünnet metinleriyle ve imâmların selefleri ile onlardan sonra gelenlerin ittifakıyla bilinmekte ve doğrulanmakta olduğunu ifade etmektedir. Onların

³³⁹ el-Bakara, 2/155.

³⁴⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 148.

³⁴¹ TDV İslam Ansiklopedisi’ne göre Muammer b. Abbâd şeklinde geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muammeriyye>

³⁴² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/65-66.

³⁴³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/65-66.

³⁴⁴ el-Mülk, 67/1-2.

³⁴⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 148-149.

³⁴⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 149.

³⁴⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 123.

açık küfürlerine delalet eden aklî ve naklî delillerin olduğunu ve bu delillerin onların açıkça küfre düştükleri konusunda yeterli olduğunu belirtmektedir.³⁴⁸

1.5.3.18. Mebtûre

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi Ebter lakaplı Küseyyer'e nispet etmektedir.³⁴⁹ Muhammed el-Yemenî'ye göre Mebtûre fırkası Kesîru'n-Nevâ olarak da bilinen el-Kesîru'l-Ebter'in ashâbıdır.³⁵⁰ Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in biatlerinin/hilafetlerinin sahih olduğunu çünkü Hz. Ali'nin imâmeti onlar için terk ettiğini düşünmede onun ve fırkasının yalnız kaldığını ifade eden Fahri, bu fırkanın ayrıca Hz. Osman'ın imâmeti konusunda ihtilaf ettiklerini ve Hz. Ali'nin bu durumdan razı olmadığını ileri sürdüklerini de belirtmektedir.³⁵¹

1.5.4. Şîa

Sözlükte “tâbi olmak, desteklemek; şâyi olmak, çoğalmak” anlamlarındaki şiyâ kökünden türeyen şîa kelimesi “tarafdar, yardımcı, destekleyici; bir işi gerçekleştirmek için bir kimse etrafında toplanan grup” manasına gelmektedir. Terim olarak Hz. Peygamber'in vefatının ardından devlet başkanlığının Hz. Ali'ye ve onun evlâdından belli kimselere intikal etmesi gerektiğini savunan grupları ifade etmektedir.³⁵²

Şehristânî, Şîa bahsini yaparken bu topluluğun, Hz. Ali tarafını husûsî bir şekilde tutan bir topluluk olduğunu, onlara göre Hz. Peygamber'den sonra celî veya hafî nas ve vasiyet ile onun imâm olması gerektiğini, imâmetin Hz. Ali'nin ve neslinin dışına çıkamayacağı görüşünde olduğunu beyan etmektedir. İmâmetin Ehl-i beytten çıkmasının (ayrılmasının), bir şahsın zulmü veya imâm konumunda olan Ehl-i beyt mensubunun takiyye gereğince mecburen imâmlığı bırakması sonucu olabileceğini düşündüklerini eklemektedir. Şehristânî, onların imâmet konusunda şöyle dediklerini belirtmektedir:³⁵³

“İmâmet, avâmın seçimi ve atamasıyla belirlenecek türden sosyal maslahata dayalı bir husus değil, aksine dinin temel esaslarından biridir. Peygamberlerin de imâmeti ihmâl ve göz ardı ederek imâm seçimini halka havale etmeleri caiz değildir.”

³⁴⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 149-150.

³⁴⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 151.

³⁵⁰ Toru, *Ebû Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka" Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, 90.

³⁵¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 151-152.

³⁵² Mustafa Öz, “Şîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

³⁵³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/146.

Fahri, Şîa'nın³⁵⁴ alt fırkalarının da birçok kola ayrıldığını vurgulayarak bahse başlamaktadır. Bunun yanında Şîa'nın Hz. Ali'yi destekleyenler olduğunu, onun imâmetinin ve halifelığının bir vasiyete ve nassa dayandığını söylediklerini belirtmektedir. Fahri'ye göre onlar, imâmetin onun çocuklarından ayrılmasının câiz olmadığını ve onlarla bu konuda tartışan kimsenin, nassı ve vesâyeti ihlâl eden bir zalim olduğunu kabul etmiş ve buna inanmışlardır.³⁵⁵

Fahri, Şîî âlimlerin, Şîîlerin Zeydiyye³⁵⁶, Gâliyye³⁵⁷ ve Bâtıniyye³⁵⁸ olmak üzere üç ana mezhebe ayrıldıklarını söylediklerini belirtmektedir. Bunların da her birinin altı fırkaya ayrılmak suretiyle toplamda on sekiz fırkadan müteşekkil bir mezhep olduğunu, aynı zamanda İmâmiyye ve Bâtıniyye mezheplerini de barındırdığını *Telhis*'inde zikretmektedir.³⁵⁹ Fahri, Zeydiyye'nin alt kollarını "Cârûdiyye, Muhtari'a, Mutarrafiyye, Sâlihiyye, Süleymâniyye, Ya'kûbiyye" olarak, Gâliyye'nin alt kollarını "Hattâbiyye, Beyâniyye, Mufavvîda, Mugîriyye, Mansûriyye, Sebe'iyye" olarak, Bâtıniyye'nin alt kollarını ise "Cerîriyye, Tarîfiyye, İshâkiyye, İmâmiyye, İsmâliyye" olarak zikretmektedir.³⁶⁰ Şîa'nın ayrıldığı fırkalar için Ebû Muhammed el-Yemenî'nin, Vâ'ız ve Yâfi'î'nin fırka tasnifinde Zeydiyye'nin alt kolları "Cârûdiyye, Muhteri'a, Mutarrafiyye, Sâlihiyye, Süleymâniyye, Ya'kûbiyye" şeklinde, Gâliyye'nin alt kolları "Hattâbiyye, Beyâniyye, Mufavvîda, Mugîriyye, Mansûriyye, Sebe'iyye" şeklinde, Bâtıniyye'nin alt kolları ise "Keysâniyye, Cerîriyye, Tarîfiyye, İmâmiyye, İsmâliyye" şeklinde sıralanmaktadır.³⁶¹ Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Nesefî, fırka tasnifinde Ravâfîda başlığı altında Şî'iyye ismini ve Şîa'nın bazı fırkalarının isimlerini zikretmektedir. Aynı durum Necmeddîn b. Ömer en-Nesefî, İbnü'l-Cevzî, İbnü's-Sirâc, Mahmûdî, Osmân el-Kirmânî ve Birgîvî'nin fırka tasnifi içinde geçerlidir.³⁶² Ebû Hanîfe ise Şîa'dan bahsetmekte, fakat Şîa'nın bazı fırkalarını Ravâfîd başlığı altında zikretmektedir.³⁶³ Hâkim es-Semerkindî, fırkaların alt dallarını vermek suretiyle değil, genel bir tablo ile alt-üst fırka ayrımı yapmaksızın fırka isimlerini belirtmekte ve Şîa'yı 13. sırada

³⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 153-252.

³⁵⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 153.

³⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 155-165.

³⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 165-182.

³⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 182-251.

³⁵⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 153-154.

³⁶⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 157-251.

³⁶¹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 278-280.

³⁶² Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 283-292.

³⁶³ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 286.

zikretmektedir.³⁶⁴ *Heftâd u seh mille* adlı eserde 73 adet fırkanın ismi, alt kollara ayrılmaksızın tek tabloda belirtilmekte ve Şîa, Şî'iyeye adıyla 51. sırada yer almaktadır.³⁶⁵

Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî'nin *et-Tebîr fi'd-dîn* adlı eserinde Şîa, Zeydiyye, Keysâniyye ve İmâmiyye fırkalarına ayrılmıştır. Zeydiyye fırkasının alt kolları “Cârûdiyye, Süleymâniyye/Cerîriyye, Betriyye” olarak, Keysâniyye'nin alt kolları iki isimli fırkanın yanında “Kerbiyye, Hâşimiyye, Beyâniyye, Muhtâriyye” olarak, İmâmiyye'nin alt kolları ise “Kâmiliyye, Muhammediyye, Bâkiriyye, Nâvûsiyye, Şumeytiyye, ‘Ammâriyye, İsmâliyye, Mûseviyye, Mübârekiyye, Kat'ıyye, Hişâmiyye (iki defa zikredilmiştir), Zürâriyye, Yûnusiyye, Şeytâniyye” olarak sıralanmaktadır.³⁶⁶ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinde Şîa'nın yalnızca Keysâniyye kolunu zikretmektedir.³⁶⁷ *el-Fark beyne'l-fırak* adlı eserinde ise Şîa başlığı altında Zeydiyye, Keysâniyye ve İmâmiyye fırkalarını zikretmektedir. Zeydiyye'nin alt kollarını “Cârûdiyye, Süleymâniyye/Cerîriyye, Betriyye” şeklinde sıralarken Keysâniyye'nin iki alt kolunu isimli olarak zikretmekte ve İmâmiyye'nin alt kollarını ise “Kâmiliyye, Muhammediyye, Bâkiriyye, Nâvûsiyye, Şumeytiyye, ‘Ammâriyye, İsmâliyye, Mûseviyye, Mübârekiyye, Kat'ıyye, İsnâ ‘Aşeriyye/Hişâmiyye, Hişâmiyye, Zürâriyye, Yûnusiyye, Şeytâniyye” olarak sıralamaktadır.³⁶⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinde Şîi fırkaları Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Gâliyye ve İsmâliyye olarak zikretmektedir. Keysâniyye'nin alt kollarını “Muhtâriyye, Hâşimiyye, Beyâniyye, Rizâmiyye” şeklinde, Zeydiyye'nin alt kollarını “Cârûdiyye, Süleymâniyye, Sâlihiyye&Betriyye” olarak, İmâmiyye'nin alt kollarını “Bâkiriyye&Ca'feriyye-i Vâkıfe, Nâvûsiyye, Eftâhiyye, Şumeytiyye, İsmâliyye-i Vâkıfe, Mûseviyye&Mufaddaliyye, İsnâ ‘Aşeriyye” olarak, Gâliyye'nin alt kollarını ise “Sebe'iyeye, Kâmiliyye, ‘Albâ'iyeye³⁶⁹, Mugîriyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Keyyâliyye, Hişâmiyye, Nu'mâniyye, Yûnusiyye” olarak bahsetmiştir. Gâliyye fırkasının bahsini yaparken Bâtıniyye adı altında Cârûdiyye ve Betriyye'nin de bahsini yapmaktadır. İsmâliyye fırkasında ise bir alt kol

³⁶⁴ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 293.

³⁶⁵ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 295.

³⁶⁶ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 299.

³⁶⁷ Her ne kadar Bağdâdî'nin mezkûr eserini araştırarak bilgilerin teyidini sağlamaya çalıştıysak da esere ulaşım noktasındaki zorluklar neticesinde eserin orijinaline erişemedik. Bu durum neticesinde Kadir Gömbeyaz'ın doktora tezine başvurduk. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 297.

³⁶⁸ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 297-298.

³⁶⁹ Şehristânî, ‘Albâ'iyeye olarak bahsettiği fırkanın kurucusunun ismini ‘Albâ’ b. Zirâ’ ed-Devî olarak zikrederken ‘Albâ’ isminin yanına bir parantez açarak (‘Ulyâ’) şeklinde bir ek bilgi vermektedir. Aynı zamanda TDV İslâm Ansiklopedisi’nde de Ulyâiyye fırkasının açıklamasında Ulyâ (Albâ) b. Zirâ’ ismi geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. “Ulyâiyye” (1996).

zikretmemiştir.³⁷⁰ İbn Ebi'd-Demm'in, *el-Fıraku'l-islâmiyye* adlı eserinde yaptığı tasnife bakıldığında, Şîa için belirttiği alt fırkalar “Keysâniyye, Muhtâriyye, Hâşimiyye, Beyâniyye, Rizâmiyye, Zeydiyye, Cârûdiyye, Süleymâniyye, Sâlihiyye” olarak geçmektedir.³⁷¹ Seyfüddîn el-Âmidî'nin *el-Ebkâru'l-efkâr* adlı eserinde Şîa'nın Gulât, Zeydiyye ve İmâmiyye fırkaları zikredilmektedir. Gulât fırkalar “Sebe'iyye, Kâmiliyye, Beyâniyye, Mugîriyye, Cenâhiyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Gurâbiyye, Zemmiyye, Hişâmiyye, Zürâriyye, Yûnusiyye, Şeytâniyye, Rizâmiyye, Mufavvîda, Bedâ'iyye, Nusayriyye&İshâkiyye, İsmâliyye” şeklinde sıralanmaktadır. Zeydî fırkalar “Cârûdiyye, Süleymâniyye, Betriyye” olarak belirtilmekte, İmâmiyye için ise alt fırka zikredilmemektedir.³⁷² Şemseddîn Âmulî'nin *Nefâ'isü'l-fünûn* adlı eserindeki fırka tasnif tablosuna bakıldığında Şîa başlığı altında Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye ve Gulât fırkaları ele alınmıştır. Keysâniyye'nin alt kolları “Yûnusiyye, Ubeydiyye, Rizâmiyye, Benâniyye” olarak, Zeydiyye'nin alt kolları “Cârûdiyye, Süleymâniyye, Sâlihiyye&Betriyye, Nâsiriyye, Kiyâ Ebü'l-Huseyniyye” olarak, İmâmiyye'nin alt kollarını “Vâkıfiyye, Ca'feriyye, Nâvûsiyye, Eftahiyye, İsmâliyye, Mûseviyye, İsnâ 'Aşeriyye, İsmâliyye'den Mübârekiyye ve Bâtmiyye, Mûseviyye'den Memtûriyye/Vâkıfiyye ve Kat'ıyye, Kat'ıyye'den Ahmediyye ve Rıdâviyye” olarak, Gulat fırkaları da “Sebe'iyye, Kâmiliyye, 'Ulyâ'iyye, 'Ayniyye, Mîmiyye, Muhammise, Mugîriyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Keyyâliyye, Hişâmiyye, Nu'mâniyye, Nusayriyye” olarak zikretmektedir.³⁷³ Fahreddîn er-Râzî, *Hada'iku'l-envâr* adlı eserinde Şîa fırkaları İmâmiyye, Zeydiyye ve Gâliyye şeklinde belirtmektedir. İmâmiyye'nin alt kollarını “Keysâniyye, Muhtâriyye, Hâşimiyye, Beyâniyye, Rizâmiyye, Bâkiriyye, Nâvûsiyye, Eftahiyye, Şemtiyye, İsmâliyye, Mûseviyye, İsnâ 'Aşeriyye” olarak, Zeydiyye'nin alt kollarını “Cârûdiyye, Süleymâniyye, Sâlihiyye” olarak, Gâliyye'nin alt kollarını ise “Sebe'iyye, Kâmiliyye, 'Ulyâ'iyye, Mugîriyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Keyyâliyye, Hişâmiyye, Nuvmâniyye, Nusayriyye, Hulûliyye” olarak zikretmektedir. Fahreddîn er-Râzî, *Tahsilu'l-hakk* adlı eserinde ise Ravâfîd başlığı altında Zeydiyye, İmâmiyye, Gulât, Keysâniyye isimlerini zikretmektedir. Zeydiyye'nin alt kollarını “Cârûdiyye, Süleymâniyye, Sâlihiyye” olarak, İmâmiyye'nin alt kollarını, birini isimsiz ve diğerlerini “Bâkiriyye, Nâvûsiyye, 'Ammâriyye, Mufaddaliyye, Şemtiyye, İsmâliyye,

³⁷⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/147-198.

³⁷¹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 301.

³⁷² Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 302.

³⁷³ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 303.

Mübârekiyye, Memtûre, Kat'ıyye, Vâkıfıyye, 'Askeriyye, Ca'feriyye, Ashâbu'l-İntizâr" olarak, Gulât'ın alt kollarını, birini isimsiz ve diğerlerini "Sebbâbiyye, Benâniyye, Hattâbiyye, Mugîriyye, Mansûriyye, Cenâhiyye, Mufavvıda, Gurâbiyye, Ashâbu'r-???, Kâmilıyye, Nusayriyye, İshâkiyye, Ezeliyye, Keyyâliyye" olarak, Keysâniyye'nin alt kollarını ise "Kerbiyye, Muhtâriyye, Hâşimiyye, Râvendiyye" olarak zikretmektedir.³⁷⁴ Mehmed Emin eş-Şirvânî, *Tercümânü'l-ümem* adlı eserinde Şîa/Ravâfız başlığı altında Zeydiyye, İmâmiyye ve Gulât'tan bahsetmektedir. Zeydiyye'nin alt kollarını "Cârûdiyye, Süleymâniyye, Betriyye" olarak, İmâmiyye'nin alt kollarını, birini isimsiz ve diğerlerini "Bâkırıyye, Nâvûsiyye, Eftahiyye, Mufaddaliyye, Şemtiyye, İsmâliyye, Mübârekiyye, Memtûriyye, Akta'ıyye (Kat'ıyye), Vâkıfıyye, Ca'feriyye, İntizâriyye" olarak, Gulât'ın alt kollarını ise "Sebbâbiyye/Sebe'iyye, Benâniyye, Hattâbiyye, Mugîriyye, Mansûriyye, Cenâhiyye, Mufavvıda, Kâmilıyye, Gurâbiyye, Yûnusiyye, Zemmiyye, Muhtâriyye, Nusayriyye, İshâkiyye, Ezeliyye, Kerbiyye, Hâşimiyye, Râvendiyye" olarak belirtmektedir.³⁷⁵ Cemâleddîn Murtadâ er-Râzî, *Tebşiratü'l-'avâmm* adlı eserinde Şîa'nın alt kollarını, biri isimsiz ve diğerlerini "Sebe'iyye, Kâmilıyye, Beyâniyye, Mugîriyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Gurâbiyye, Şerî'ıyye, Hişâmiyye, Yûnusiyye, Mufaddaliyye, Zürâriyye, İdhâkiyye, Mufavvıda, Keysâniyye, Ebû Müslimiyye, İsmâliyye (Sabbâhiyye, Nâsiriyye, Karâmite, Bâbekiyye, Mukabbâ'iyye), Zeydiyye (Cârûdiyye/Serhûbiyye, Süleymâniyye/Cerîriyye, Betriyye/Sâlihiyye), İsnâ 'Aşeriyye" olarak zikretmektedir.³⁷⁶

Ebû Temmâm, "Hz. Peygamber'den Sonra İmâm Ali b. Ebî Tâlib'dir Diyenler" şeklinde bir başlık açarak beş alt başlıkta bunları ele almaktadır. Bu beş başlık "Zeydiyye, Keysâniyye, 'Abbâsiyye, Gâliyye, İmâmiyye" şeklindedir. Zeydiyye'nin alt kollarını "Betriyye, Cârûdiyye, Dükeyniyye, Haşebiyye, Halefiyye" olarak, Keysâniyye'nin alt kollarını "Muhtâriyye, Kerbiyye, İshâkiyye, Harbiyye" olarak, 'Abbâsiyye'nin alt kollarını "Hallâliyye, Râvendiyye" olarak, Gâliyye'nin alt kollarını "Kâmilıyye, Sebe'iyye, Mansûriyye, Gurâbiyye, Tayyâriyye, Bezîgiyye, Ya'fûriyye, Ğamâmiyye" olarak, İmâmiyye'nin alt kollarını ise "Nâvûsiyye, Mufaddaliyye/Kat'ıyye, Şemtiyye, Vâkıfıyye, Ahmediyye" olarak belirtmektedir.³⁷⁷ Harizmî, Şîa şeklinde ana mezhep ismi vermek yerine "Mu'tezile, Havâric, Ashâbu'l-Hadîs, Mürcie" gibi müstakil bir şekilde

³⁷⁴ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 304-305.

³⁷⁵ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 306.

³⁷⁶ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 307.

³⁷⁷ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 309.

“Zeydiyye, Keysâniyye, ‘Abbâsiyye, Gâliyye, İmâmiyye” fırkalarından bahsetmektedir. Zeydiyye’nin alt kollarını “Betriyye, Cârûdiyye, Dükeyniyye, Haşebiyye, Halefiyye” olarak, Keysâniyye’nin alt kollarını “Muhtâriyye, Kerbiyye, İshâkiyye, Harbiyye” olarak, ‘Abbâsiyye’nin alt kollarını “Hallâliyye, Râvendiyye” olarak, Gâliyye’nin alt kollarını “Kâmiliyye, Sebe’iyye, Mansûriyye, Gurâbiyye, Tayyâriyye, Bezîgiyye, Ya’fûriyye, Ğamâmiyye, İsmâliyye” olarak, İmâmiyye’nin alt kollarını ise “Nâvûsiyye, Mufaddaliyye/Kat’iyye, Şemtiyye, Vâkıfiyye, Ahmeddiyye” olarak belirtmektedir.³⁷⁸ Ebü’l-Meâlî, fırka tasnifinde Şîa başlığı altında Zeydiyye, Keysâniyye, Gulât, Bâtıniyye, İmâmiyye/İsnâ ‘Aşeriyye fırkalarını zikretmektedir. Zeydiyye’nin alt kollarını “Ebteriyye/Mugîriyye, Cârûdiyye, Haşebiyye, Dükeyniyye, Halefiyye” olarak, Keysâniyye’nin alt kollarını “Kerbiyye, Muhtâriyye, İshâkiyye, Harbiyye” olarak, Gulât’ın alt kollarını “Kâmiliyye, Sebe’iyye, Mansûriyye, Gurâbiyye, Bezîgiyye, Ya’fûriyye, Gamâmiyye, İsmâliyye, Ezderiyye” olarak, Bâtıniyye’nin alt kollarını “Nâsırıyye, Sabbâhiyye” olarak belirtmekte, İmâmiyye/İsnâ ‘Aşeriyye için bir alt koldan bahsetmemektedir.³⁷⁹

Şîa için, Makdisî’nin *el-Bed’ ve’t-târîh*’indeki fırka tasnifinde 31, Nevbahtî ve Kummi’nin fırka tasnifinde 39, Makrizî’nin fırka tasnifinde –Râfida başlığı altında- 20, Ebü’l-Kâsım el-Kirmânî’nin fırka tasnifinde 38, Abdülkâdir el-Gîlânî’nin fırka tasnifinde 32, Abdülazîz ed-Dihlevî’nin (ö. 1239/1824) *Muhtasaru tuhfeti’l-İsnâ ‘aşeriyye* adlı eserinde ise 74 alt firkanın ismi geçmektedir.³⁸⁰ Kaynaklarda Aziz Mahmud Hüdâyî’nin (ö. 1038/1628) ise Şîa fırkalarını Gulât, Zeydiyye ve İmâmiyye olarak üçe ayırdığı fakat bunların alt kollarından bahsetmediği ifade edilmektedir.³⁸¹ Ethem Ruhi Fıġlalı, Şîa için Zeydiyye, İsmâliyye ve İmâmiyye/İsnâaşeriyye şeklinde 3 ana fırkadan bahsetmekte, bunların da daha sonra son imâmla ilgili olarak isimli birçok fırkaya ayrıldığını belirtmektedir.³⁸²

1.5.4.1. Zeydiyye

Zeydiyye mezhebi, Ehl-i sünnet ve’l-cemaat’e en yakın Şîî fırkalardan biridir. Siyasette ve yönetimde Şîî felsefesini tasarlayan ve oluşturan Zeyd b. Ali b. Hüseyin b.

³⁷⁸ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 310.

³⁷⁹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 311.

³⁸⁰ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 316-323.

³⁸¹ Ramazan Tarık - Ali Durmuş, “Aziz Mahmud Hüdâyî’ye Atfedilen Bir Risâle Hulâsa-i İ’tikâdât ve Fırak Bölümü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59 (2024), 43.

³⁸² Fıġlalı, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, 268-269.

Ali'ye (ö. 122/740) dayanmaktadır. Zeyd, Hz. Ali'nin dışındaki diğer üç halifenin halifeliliğini de meşru görmüştür.³⁸³ Şehristânî'nin verdiği bilgiler de bunu teyit etmektedir. Şehristânî, onlardan, Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ebî Tâlib'in taraftarlarından oluşan bir grup olarak bahsetmekte ve onların, imâmetin yalnızca Hz. Fâtıma'nın çocuklarıyla sınırlı olup başkasının buna ehil olmadığını belirttiklerini ifade etmektedir. Şehristânî, imâmet için hurûc eden cesur, cömert ve ilim sahibi her Fâtımî'ye itaatin farz olduğunu ve onun imâm olabileceğini söylerken, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in çocukları arasında ayırım yapmadıklarını belirtmektedir.³⁸⁴ Muhammed Ebû Zehra bu fırkanın, imâmları peygamberlik derecesine yükseltmediklerini, hatta peygambere yakın bir derecede de saymadıklarını, imâmların da diğer insanlar gibi olduklarını, ancak Hz. Peygamber'in dışında bütün insanlardan üstün olduklarını kabul ettiklerini belirtmektedir.³⁸⁵

Vâsıl b. Atâ ile Ebû Hanîfe gibi dönemin önde gelen isimleriyle yakın ilişkisi bulunan Zeyd, 121 (739) yılında Kûfe'ye yerleşerek halkı Kur'ân ve sünnet çerçevesinde zalimlerle cihada, mazlumların hakkını korumaya, Ehl-i Beyt'in imâmetini benimsemeye davet etmeye başladı ve halktan biat istedi. Vali Yûsuf b. Ömer es-Sekafî durumu öğrenince Zeyd'i arattı fakat Zeyd bulunamadı. Bunun üzerine Zeyd'in mensuplarının mescitte toplanmalarını emretti. 1 Safer 122 (6 Ocak 740) gecesi ayaklanma kararı alan Zeyd, bazı taraftarlarının hapsedilmesi yüzünden belirlenen tarihi bir hafta öne alarak 23 Muharrem 122 (29 Aralık 739) gecesi 218 mensubu ile Emevî ordusuna karşı çıktı. Ancak yapılan savaşta öldürüldü.³⁸⁶

Ali el-Fahri, Zeydiyye'nin -istisnalar dışında- altı fırkaya ayrıldığını ifade etmektedir. Bunları; Cârûdiyye³⁸⁷, Muhtari'a³⁸⁸, Mutarrafiyye³⁸⁹, Sâlihiyye³⁹⁰, Süleymâniyye³⁹¹, Ya'kûbiyye³⁹² şeklinde sıralamaktadır.³⁹³ Kaynaklarda Ebû Firâs

³⁸³ el-Cühenî Manî' b. Hammad, *El-Mevsûa'l-Müeyssere fi'l-Edyân ve'l-Mezâhib ve'l-Ahzâbi'l-Muâsara* (Riyad: Darü'n-Nedve, 2006), 1/76.

³⁸⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/154-155.

³⁸⁵ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Siyâsî, İtikâdî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener vd. (İstanbul: Hisar Yayinevi, ts.), 47.

³⁸⁶ Yusuf Gökâl, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/328.

³⁸⁷ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 157-159.

³⁸⁸ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 159.

³⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 160-162.

³⁹⁰ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 162-163.

³⁹¹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 164.

³⁹² Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 165.

³⁹³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 155.

Ubeydullah b. Şibl'in, *er-Red 'ale'r-râfida ve'l-yezîdiyye* adlı eserinde Zeydiyye'nin "Cârûdiyye, Selmâniyye ve Sâlihiyye" fırkalarına ayrıldığını ifade ettiği belirtilmektedir.³⁹⁴ Fahri, Zeydiyye imâmlarını Ebû Varûd Ziyâd b. Münzir, Ca'fer b. Muhammed, Hasan b. Sâlih, Mukâtil b. Süleymân, Da'î Nâsır el-Hak Hasan b. Hasan b. Zeyd b. Ömer b. Ali b. Hüseyin (Fahri bu şahsı ilk da'î olarak belirtmektedir) şeklinde sıralamaktadır. Fahri'ye göre son da'î ise Taberistân'ın kralı Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâil b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib'dir. Fahri, bunların tümünün, Mu'tezile'nin Allah Teâlâ'nın kaza ve kaderini reddetme, Kur'ân'ın yaratılmış olması, kabir azabını, iki meleğin sorularını, şefaati, isyankâr muvahhidlerin cehennemden çıkmasını ve rü'yeti inkâr etme görüşlerinde ittifak ettiklerini, Zeydî fırkaların, birkaç mesele dışında fûrû' konusunda Ebû Hanîfe ile aynı görüşte olduklarını belirtmektedir.³⁹⁵ Ebû Firâs'ın mezkûr eserinde Zeydîlerin, imâmetin Hz. Fâtıma'nın oğullarından devam edeceğini, bu kişinin Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin'in soyundan olabileceğini, bu soydan gelen kişinin cesur, cömert ve âlim olması durumunda onun imâm sayılacağını, iki ayrı diyarda bu şartları taşıyan iki ayrı kişi çıksa bile ikisinin de imâm sayılacağını ileri sürdükleri beyan olunmaktadır.³⁹⁶

1.5.4.1.1. Cârûdiyye

İlk Zeydiyye, genel olarak Kûfe Şîliğindeki iki akımdan yani Cârûdiyye ve Betriyye'den oluşmaktaydı.³⁹⁷ Ali el-Fahri bu fırkayı, onların hocalarından biri olan Ebû Cârûd Ziyâd b. Münzir el-'Abdî'ye (ö. 150/767 [?]) nispet etmektedir.³⁹⁸ Şehristânî ise fırkanın kurucusunun ismini Ziyâd b. Ebî Ziyâd olduğunu belirtmektedir.³⁹⁹

Fahri bu fırkanın, Ehl-i Kitap'ın kestiklerinin helâl olmadığını düşünmede yalnız kaldığını ifade etmektedir. Bu durumun, Kur'ân'a, sünnete ve âlim imâmların icmâına aykırı, açık ve batıl bir hata olduğunu belirtmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de birçok delil olduğunu ve örneğin Allah Teâlâ'nın "Kendilerine kitap verilenlerin yiyeceği size helâldir."⁴⁰⁰ buyurduğunu zikretmektedir. Bu noktada müellif, yiyeceğin, et ve diğer

³⁹⁴ Ali Durmuş, "Ebû Firâs Ubeydullah b. Şibl'in er-Red 'ale'r-Râfida ve'l-Yezîdiyye Adlı Eserinde Râfizi Fırkalar ve Bu Fırkaların Tasnifi", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 16/2 (2023), 838.

³⁹⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 155-157.

³⁹⁶ Durmuş, "Ebû Firâs Ubeydullah b. Şibl'in er-Red 'ale'r-Râfida ve'l-Yezîdiyye Adlı Eserinde Râfizi Fırkalar ve Bu Fırkaların Tasnifi", 838.

³⁹⁷ Wilferd Madelung, "Zaydiyya" XI (2002), 477.

³⁹⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 157.

³⁹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/157.

⁴⁰⁰ el-Mâide, 5/5.

şeyler de dâhil olmak üzere kişinin yediği her şey olduğunu belirtmektedir. Lebîd⁴⁰¹ (ö. yaklaşık 661 m.) adlı şairin de şiirinde, yabani aslanların yediği ete yiyecek adını verdiği, müellif tarafından aktarılmaktadır.⁴⁰²

Müellif bu fırkanın, Hz. Peygamber'in imâmeti Hz. Ali'nin hak ettiğini belirtmesine rağmen onu seçmeyi bırakıp Hz. Ebû Bekir'i görevlendiren Müslümanların, bu tercihlerinden dolayı küfre düştüklerini savunduğunu belirtmektedir.⁴⁰³ Eş'arî'nin belirttiğine göre bu fırka, Hz. Peygamber'in Ali b. Ebî Tâlib'i ismen değil vasfen nas ile imâmete tayin ettiğini ve Hz. Ali'nin ondan sonraki imâm olduğunu, Hz. Ali'den sonra Hz. Hasan'ın, ondan sonra da Hz. Hüseyin'in imâm olduğunu iddia etmektedirler. Ayrıca onların, insanların Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'ye uymayı terk ettikleri için yoldan çıkıp küfre düştüklerini iddia ettiklerini belirtmektedir⁴⁰⁴ ve böylece bu hususta Fahri'nin verdiği bilgiler teyit edilmektedir. Bağdâdî de bu görüşleri destekler nitelikte ifadeler kullanarak Cârûdiyye fırkasının, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi ismen değil de özellikleri bakımından imâmete tayin ettiğini, ayrıca sahabenin Hz. Ali'nin imâmetini kabul etmeyerek küfre girdiklerini ileri sürdüklerini belirtmektedir. Ayrıca onların, "Hasan b. Ali, Ali'den sonra imâm idi. Ondan sonra kardeşi Hüseyin imâm idi." şeklinde beyanda bulduklarını eklemektedir.⁴⁰⁵ Benzer şekilde, Hayâlî de bu fırkanın, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye ismen değil vasfen imâm tayin ettiğini ileri sürdüklerini "Ve zu'm ederler ki Resulullah Ali'nin imâmetini vasf ile nass eyledi ve tesmiye ile nass eylemedi. Yani 'Benden sonra halife olacak kimsenin evsâfı şudur.' diye 'addeyledi.'" sözleriyle belirtmektedir.⁴⁰⁶ Kaynaklarda, İbn Mahlûf'un, verilen bilgilere benzer şekilde bu fırkanın Hz. Ali'nin imâm olduğunu, sahabilerin ise onun imâmlığını terk etmeleri sebebiyle kâfir olduklarını iddia ettiklerini belirttiği ifade olunmaktadır.⁴⁰⁷

Eş'arî ve Bağdâdî, Cârûdiyye'nin imâmet sıralaması hususunda iki fırkaya ayrıldığını belirtmektedirler. Bunlardan birinin, Hz. Ali'nin Hz. Hasan'ı, Hz. Hasan'ın da

⁴⁰¹ Reşid el-Hayyûn'un bu şahıs hakkında verdiği bilgiler şu şekildedir:

"Lebîd b. Rabia el-Âmiri (ö. Yaklaşık 661 m.) meşhur bir şairdir. Bir asır yaşadığı, 100'ü aştığı aktarılır. Muhtemeldir ki bu tahmin, onun şiirlerinden yola çıkılarak yapılmıştır. Sicistânî'nin *Kitâbu'l-Muammerîn* adlı eserinin 67. sayfasında onun, 'Kur'ân'ın geçmiş kıssalarını, sanki her ayağa kalkışında diz çöküyormuşçasına nezaketle anlatıyorum' dediği ifade olunmuştur." el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 158.

⁴⁰² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 159.

⁴⁰³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 159.

⁴⁰⁴ Ebu'l-Hasan Eş'arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 122.

⁴⁰⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26.

⁴⁰⁶ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 104.

⁴⁰⁷ Durmuş, *İslâm'da Fırkalar*, 95.

kendinden sonra kardeşi Hz. Hüseyin'i imâm tayin ettiğini, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den sonra imâmetin onların oğulları arasında bir şûrâ konusu olduğunu, böylece onlardan âlim ve fâzıl olarak Allah'ın yoluna davet eden kimsenin imâm olduğunu iddia ettiklerini beyan etmektedirler. Diğer fırkanın ise Hz. Peygamber'in Hz. Ali'den sonra Hz. Hasan'ı ve Hz. Hasan'dan sonra Hz. Hüseyin'i imâmete tayin ettiğini ileri sürdüğünü ifade etmektedirler.⁴⁰⁸ Şehristânî, Eş'arî ve Bağdâdî kadar ayrıntı vermeyerek Cârûdiyye fırkasının mensuplarının imâmete kimin layık olduğu konusunda ihtilafa düştüklerini, içlerinden bazılarının imâmetin Hz. Ali'den Hz. Hasan'a, ondan da Hz. Hüseyin'e geçtiğini, ardından Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn'e, ondan oğlu Zeyd b. Ali'ye, ondan oğlu Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'e geçtiğini ileri sürdüğünü belirtmektedir.⁴⁰⁹

1.5.4.1.2. Muhtari'a

Yahya b. Huseyn Hâdî ile'l-Hakk'tan sonra Zeydiyye kendi arasında önemli bir bölünme yaşamıştır. Muhtari'a ve Mutarrafiye şeklinde iki gruba ayrılan Zeydiyye bir fetret dönemine girmiştir. Muhtari'a olarak isimlendirilen Zeydiyye kolu, Basra Mu'tezilesi öğretilerini benimseyerek savunmuştur. Mutarrafiye ise, tabiat felsefesini benimsemiştir.⁴¹⁰

Ali el-Fahri, bu fırkanın hocasının isminin zikredilmediğini, birtakım nahos düşünceleri⁴¹¹ noktasında yalnız kaldıklarını, bunun batıl ve açık bir hata olduğunu ifade etmektedir.⁴¹²

1.5.4.1.3. Mutarrafiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi Mutarrafi eş-Şehâbî'ye nispet etmektedir.⁴¹³ İmâm Ahmed b. Süleymân'ın *er-Risâletü hâşime li enfi'd-dalâl* adlı eseri, Mutarrafiyye fırkasının görüşlerine reddiye olarak yazılmıştır. İmâm Ahmed daha sonra bu eseri *el-'Umde fi'r-red 'ale'l-mutarrafiyye* adıyla şerh etmiştir.⁴¹⁴

⁴⁰⁸ Eş'arî vd., *Makâlâtü'l- İslâmiyyîn*, 124; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26-27.

⁴⁰⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/158.

⁴¹⁰ Mahmut Ay, "Mu'tezilizm'den Arta Kalan Mu'tezile", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 74.

⁴¹¹ Fırkanın bu düşünceleri, bahse konu olmaya müsait görülmemiş olup tercümesi ve analizi çalışmaya eklenmemiştir. (Yazarın dipnotu)

⁴¹² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 160.

⁴¹³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 160.

⁴¹⁴ Kadir Demirci, "Zeydi Hadis Yorumu: İmâm El-Mütevekkil Ale'llah Ahmed B. Süleyman (566/1176) Örneği", *Şarkiyat* 10/2 (2018), 527.

Ali el-Fahri bu fırkanın, namaz kılanın giydiğinden farklı bir elbiseyle namaz kılınabilmesi, sahabeye sövmenin sevabının büyük olması gibi görüşlerde bulduklarını ve bu görüşlerinde yalnız kaldıklarını ifade etmektedir. Onların, sahabeye küfretmede en aşırıya kaçan Zeydî fırka olduğunu, bu düşüncelerinin bir sapkınlık ve dalâlet olduğunu belirtmektedir.⁴¹⁵

Fahri, namaz kılanın giydiğinden farklı bir kıyafetle namaz kılınabileceğini söylemelerinin, Hz. Peygamber ve ashâbının yaptıklarına aykırı olduğunu ifade etmektedir. Zira Hz. Peygamber ve ashabının, genellikle daimî kıyafetleriyle, çoğunlukla da meslek kıyafetleri ve ziynetleriyle namaz kıldıklarını belirtmektedir. Çoğunun her durumda kullanılmak üzere tek bir giysisinin olmasının, bu fırkanın yanlıgısını, cehaletini ve inandıklarının geçersizliğini ortaya çıkardığını ifade etmektedir.⁴¹⁶

Mezkûr fırkanın husûsî bahsini tamamladıktan sonra konuyla alakalı olarak bir yorumda bulunan Fahri, tüm peygamberlerin zâhiren ve bâtinen erdem ve güzellikte mükemmel olduklarını, Hz. Peygamber'in ise bu hususlarda tüm peygamberlerden daha mükemmel olduğunu belirtmektedir. Buna rağmen güzel giysiler giydiğini, saçlarını tarayıp yağladığını, hoş kokular süründüğünü, aynada kendine baktığını ve kişisel bakımına itina gösterdiğini belirtmektedir. Heyetlerle görüşürken, herhangi bir eksiği bulunmamasına, herhangi bir eleştiriye maruz kalmamak adına tüm bunlara özen göstermeye, Arapların ona noksan veya kötü gözle bakmaması için zâhirî anlamda kendine özen göstermeye dikkat ettiğini, zira o dönem Araplarının, giyimi ve görünüşü çirkin kimselere karşı kötü bir gözle bakmak gibi bir âdetleri olduğunu ifade etmektedir.⁴¹⁷

1.5.4.1.4. Sâlihiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi Ebû Sâlih Hasan b. Sâlih'e (ö. 168/784-85) nispet etmektedir.⁴¹⁸ Eş'arî, Zeydiyye'nin üçüncü fırkası olarak Hasan b. Sâlih b. Hayy'ın ve Kesîrünnevâ'nın taraftarları olan Betriyye (Bütriyye) fırkasından bahsetmektedir.⁴¹⁹ Şehristânî de aynı şekilde Sâlihiyye fırkasının kurucusunu Hasan b. Sâlih b. Hayy olarak belirtirken fırkanın diğer isminin de Kesîrünnevâ el-Ebter (ö. 169/785-86) adlı birine nispetle Betriyye (Bütriyye) olduğunu belirtmekte fakat bu

⁴¹⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 161.

⁴¹⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 161.

⁴¹⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 161-162.

⁴¹⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 162.

⁴¹⁹ Eş'arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 126.

firkadan bahsederken “هما” ifadesini kullanarak sanki Sâlihiyye ve Betriyye’nin iki ayrı fırka olduğu izlenimini verdiği görülmektedir.⁴²⁰ Görüldüğü üzere birçok kaynakta Sâlihiyye ve Betriyye isimleri, aynı fırka için kullanılmaktadır. Burada kafa karışıklığına sebep olan husus, firkanın nispet edildiği kişinin isminin farklı şekillerde belirtilmiş olmasıdır.

Fahri bu firkanın, yellenmekten temizlenmenin vacip olduğu görüşünde yalnız kaldığını belirtmektedir. Ancak bunun sünnete dayanmayan, hükümlerden habersiz, uydurma bir söz olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda bu firkanın, insan sperminin necis olmadığını ileri sürdüğünü beyan etmektedir. Hz. Osman’ın mü’min mi yoksa kâfir mi olduğu üzerinde durduklarını da eklemektedir.⁴²¹

1.5.4.1.5. Süleymâniyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, firkanın hocası ve müellifi Süleymân b. Cerîr’e (ö. 187/803’ten sonra [?]) nispet etmektedir.⁴²² Bağdâdî, Süleymâniyye fırkasının diğer isminin Cerîriyye olduğunu belirtmektedir.⁴²³ Ebû Firâs ise firkanın kurucusunun isminin Selmân b. Cerîr olduğunu belirterek firkanın ismini Selmâniyye olarak zikretmektedir.⁴²⁴

Fahri bu firkanın, kendisinin daha önceki fırkaların bahsinde yer verdiği görüşlerde ittifakta bulunduğunu, bu hususlara binaen Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in imâmetinin, onları başa getiren ve onlara uyanların dalâleti olduğunu söylediklerini ifade etmektedir. Bunu büyük bir hata, çirkin bir cehalet ve Ehl-i Hidâyet’in icmâna muhalefet etmek olarak nitelemektedir. Bunlara ek olarak Hz. Osman’ı eleştirmenin ve Hz. Ali’ye karşı savaştıkları için Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah’ı kâfir ilan etmenin de onların öğretisi olduğunu belirtmektedir.⁴²⁵

Eş’arî, bu firkanın mensuplarının, imâmetin şûrâ ile olduğunu, Müslümanların önde gelenlerinden iki adamın akdiyle imâmetin gerçekleşeceğini, fâzıl her açıdan daha faziletli olsa da mefdûlün imâmetinin geçerli olduğunu iddia ettiklerini, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in imâmetini kabul ettiklerini belirtmektedir.⁴²⁶ Burada, mezkûr firkanın Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in imametlerinin kabulü noktasındaki görüşleri bakımından

⁴²⁰ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/161.

⁴²¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 163.

⁴²² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 164.

⁴²³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 28.

⁴²⁴ Durmuş, “Ebû Firas Ubeydullah b. Şibl’in er-Red ‘ale’r-Râfida ve’l-Yezidiyye Adlı Eserinde Râfizi Fırkalar ve Bu Fırkaların Tasnifi”, 833.

⁴²⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 164.

⁴²⁶ Eş’arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 124.

Eş'arî ile Fahri'nin birbirlerinden farklı bilgiler verdikleri görülmektedir. Aynı görüşleri Hayâlî de belirtmekte ve fırka mensuplarının “İmâmet nâs beyinde şûrâdır, ya'ni meşveret olunacak emirdir ve hıyâr-ı müslimînden iki kimsenin re'yleleriyle imâmet mun'akid olur. Ve efdal var iken mefdûlün imâmeti sahîhadır.” dediklerini beyan etmektedir.⁴²⁷

1.5.4.1.6. Ya'kûbiyye

Ali el-Fahri bu fırkanın, Ya'kûb denilen bir adamın ashâbı olduğunu belirtmektedir.⁴²⁸ Muhammed b. Hasan el-Kummî'ye (ö. 290/903) göre bu fırkanın mensupları, Ya'kûb b. Âdî'nin taraftarları olduğunu söyler.⁴²⁹

Fahri'ye göre onlar, kendilerinden önce üzerinde icmâ edilen şeyler üzerinde ittifak etmiş ve Süleymâniyye fırkası ile ihtilafa düşmüşler, “Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in imâmeti dalâlet değildi ancak Hz. Ali buna onlardan daha layıktı” demişlerdir. Fahri, Sâlihiyye ve Süleymâniyye'den, kendilerinin imâmetlerini savunduklarının ancak yukarıda iddia edildiği gibi Hz. Osman'ın tekfiri konusunda ayrıştıklarının rivâyet edildiğini belirtmektedir.

1.5.4.2. Gâliyye

Sözlükte “haddi aşmak” manasına gelen gulûv kökünden çoğul anlamında bir nisbet ismi olup “itidal çizgisini aşanlar” demektir. Bu kökten türeyen gulât ile ehlü'l-gulûv, ashâbü'l-gulûv terkipleri de aynı manada kullanılır.⁴³⁰ Gâliyye, gerek Ali b. Ebî Talib ile soyu gerekse bunların şahısları hakkında aşırı kabullere gidenlerin meydana getirmiş olduğu gruptur.⁴³¹ Eş'arî, bu fırkaya Hz. Ali hakkında aşırıya kaçtıkları (gulûv) ve büyük söz söyledikleri için Gâliyye dendiğini belirtmektedir.⁴³²

Şehristânî, bu fırkanın, inandıkları şahıslar hakkında çok aşırı fikirlere sahip olarak onları insanlık mertebesinden çıkarıp ilâhlık mertebesine yükselttiklerini belirtmektedir. İmâmlardan birini ilâha benzettikleri gibi ilâhı da insana benzettiklerini, gulûv (abarma) ve taksir (azaltma, küçültme) noktalarında yer aldıklarını, şüphelerinin

⁴²⁷ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 108.

⁴²⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 165.

⁴²⁹ İlmî Gura, *Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Zeydiyye ve Fırkaları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 110.

⁴³⁰ Mustafa Öz, “Gâliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/333.

⁴³¹ A. Kadir Evgin, “Caferî İnanç Sisteminde Hadis Anlayışı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 118.

⁴³² Eş'arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 46.

kaynaklarının Hulûliyye, Tenâsühiyye, Yahudîlik ve Hristiyanlıktan neş'et ettiğini beyan etmektedir.⁴³³ Kaynaklarda, Gâliyye'nin Hz. Ali'nin ilâh olduğunu söylediği, öyle ki onlardan bir kavmin Hz. Ali'ye gidip “Sen bizim ilâhımız, yaratıcımız ve rızık verenimizsin. Sığınağımız sensin.” dedikleri, bunun üzerine Hz. Ali'nin yüzünün renginin değiştiğini ve bu kişilerin boyunlarının vurulup yakılmalarını emrettiği belirtilmektedir.⁴³⁴

Müellifin, bölümün başında bahsedilen üç ana Şîf fırkanın ikincisi olarak belirttiği Gâliyye mezhebi,⁴³⁵ yine müellifin kendi açıklamasına göre Hz. Ali'yi aşırı yüceltmelerinden dolayı bu adlandırmayı almıştır. Öyle ki Fahri, bu mezhebin bir kısmının onun ilâh, bir kısmının da peygamber olduğunu ileri sürdüğünü beyan etmektedir. Fahri, bu fırkanın da aynı şekilde Hattâbiyye,⁴³⁶ Beyâniyye,⁴³⁷ Mufavvadiyye,⁴³⁸ Mugîriyye,⁴³⁹ Mansûriyye⁴⁴⁰ ve Sebâiyye⁴⁴¹ olmak üzere altı alt firkaya ayrıldığını zikretmektedir.⁴⁴²

1.5.4.2.1. Hattâbiyye

Ali el-Fahri bu firkayı, Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Zeyneb'e⁴⁴³ (ö. 138/755 [?]) nispet etmektedir. Bu kişinin, İbn Ebî Zeyneb olduğunun da söylendiğini belirtmektedir.⁴⁴⁴ Şehristânî, fırkanın kurucusunun ismini, Esedoğulları'nın azatlısı Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb el-Esedî el-Ecda' olarak belirtmektedir.⁴⁴⁵ Hayâlî ve Ebû Firâs da aynı ismi zikretmekte ve bu kişinin, kendisini Ebû Abdullah Ca'fer (b. Muhammed) es-Sâdık'a nispet ettiğini, es-Sâdık onu yanından kovunca Ebü'l-Hattâb'ın Ebû Ca'fer'den teberrî ederek insanları kendi imametine davet etmeye başladığını belirtmektedir.⁴⁴⁶ Bağdâdî, Hattâbiyye'nin tamamının, ilâhın ruhunun Ca'fer

⁴³³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/173.

⁴³⁴ Toru, *Ebü Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka" Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, 153.

⁴³⁵ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 165-182.

⁴³⁶ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 166-168.

⁴³⁷ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 168-169.

⁴³⁸ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 169-172.

⁴³⁹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 173-176.

⁴⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 176-177.

⁴⁴¹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 177-181.

⁴⁴² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 166.

⁴⁴³ Kurucusunun tam adı Muhammed b. Ebû Zeyneb Miklâs el-Esedî el-Kûfî el-Ecda' olup Ebü'z-Zabyân ve Ebû İsmâil diye de anılır. Ayrıntılı bilgi için bkz:

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hattabiyye>

⁴⁴⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 166-167.

⁴⁴⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/179.

⁴⁴⁶ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 90; Ali Durmuş, “Ebû Firâs Ubeydullah b. Şibl'in er-Red 'ale'r-Râfida ve'l-Yezîdiyye Adlı Eserinde Râfîzî Fırkalar ve Bu Fırkaların Tasnifi” 16/2 (2023), 841.

es-Sâdık'a ve ondan sonra da Ebü'l-Hattâb el-Esedî'ye geçtiğini iddia ettikleri için Hulûliyye'den sayıldıklarını belirtmektedir.⁴⁴⁷

Müellif, bu fırkanın, bütün imâmları peygamber saymaları, her devirde biri konuşan (nâtık) diğeri sessiz (sâmit) iki elçinin bulunması gerektiği, konuşan (nâtık) imâmın Hz. Muhammed olduğu, sessiz (sâmit) imâmın ise Hz. Ali olduğu görüşlerinde yalnız kaldıklarını belirtmektedir.⁴⁴⁸ Eş'arî de bu fırkanın aynı görüşlerine şu ifadelerle yer vermektedir:

“Onların hepsi, imâmların muhaddes (haber verilmiş) nebîlerdir, Allah'ın resulleri ve O'nun yaratılmışlara hüccetleri olduğunu iddia ederler. İçlerinden biri nâtık (konuşan), diğeri sâmit (susar) iki resul devamlı bulunur. Nâtık Muhammed'dir, sâmit ise Ali b. Ebî Tâlib'dir. Onlar bugün yeryüzündedirler, bütün halkın onlara itaat etmesi farzdır ve onlar olmuş olanı ve olacağı bilirler.”⁴⁴⁹

Eş'arî, bu fırkanın, Ebü'l-Hattâb'ın bir nebî olduğunu ve söz konusu resullerin kendilerine Ebü'l-Hattâb'a itaati farz kıldıklarını, imâmların ilâh olduklarını, hatta kendileri için de aynı şeyi söylediklerini, Hz. Hüseyin'in çocuklarının Allah'ın oğulları ve dostları olduklarını söylediklerini belirtmektedir.⁴⁵⁰

Aynı zamanda müellif, onlardan şöyle bahsetmektedir:

“Şeyhleri onlara haramları helâl kılmalarına, farzları terk etmelerine ve yalan yere şahitlik yapmalarına ruhsat vermiştir. Kendilerine farz kılınan şeyler onlara her ağır geldiğinde ona gelip şöyle diyorlardı: ‘Ey Ebü'l-Hattâb, yükümüzü hafiflet’ dediler. O da onlara o şeyleri terk etmelerini söyledi. Aynı zamanda onlara göre zamanının imâmını bilen kimseye, kendisine haram olan her şey helâldir.”⁴⁵¹

Bu fırkanın Ca'fer b. Muhammed'in ilâhlığını ilan ettiğini, tabii bu fırka içerisinde Ebü'l-Hattâb'ın ulûhiyetini söyleyenlerin de bulunduğunu belirten Fahri'ye göre bu fırkanın görüşleri küfür, ahmaklık, apaçık bir şirk ve çirkin bir cehalet üzeredir.⁴⁵² Hattâbiyye'nin bir kısmının İsmâil b. Ca'fer'in, bir kısmının Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Ebî Zeyneb'in, bir kısmının el-Muktedir Billah'ın hilafeti döneminde astırdığı Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc'ın, bir kısmının da Bağdat'ta Râzî Billâh döneminde öldürülmüş olan kâtip Muhammed b. Ali es-Selmegânî'nin ilah olduğunu iddia ettiği belirtilmektedir.⁴⁵³

⁴⁴⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 199.

⁴⁴⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 167.

⁴⁴⁹ Eş'arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 52.

⁴⁵⁰ Eş'arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 52-54. İbn Mahlûf'un da aynı bilgileri verdiği, kaynaklarda belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Durmuş, *İslâm'da Fırkalar*, 95.

⁴⁵¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 167.

⁴⁵² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 167.

⁴⁵³ Toru, *Ebü Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka" Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, 66.

Ebü'l-Hattâb'ın ilâhlığına inanan mensupları, Ca'fer es-Sâdık'ın da ilâhlığını kabul etmekle birlikte Ebü'l-Hattâb'ın ondan ve büyük dedesi Ali b. Ebî Tâlib'den üstün olduğunu, Allah'ın Ca'fer'den ayrıldığını ve Ebü'l-Hattâb'a hulûl ettiğini savunmuşlardır. İbn Hazm'ın belirttiğine göre o dönemde Kûfe'de Ebü'l-Hattâb'ın ilâhlığına inanan binlerce kişi bulunmaktaydı.⁴⁵⁴

Fahri'nin anlatımına göre Ebü'l-Hattâb'ın iddiası “Dünya kötülüklerden ve sıkıntılardan arınmış değildir. Cennet insanların başına gelen hayır, bereket, iyilik; cehennem ise şer, sıkıntı ve musibettir.” yönündedir. Fahri'ye göre fırka, faizi ve diğer haramları mubah saymış, namazı ve dinî görevleri terk etmeyi kınamıştır. Fahri, Ebü'l-Hattâb'ın, ashâbı arasında Cebrâil ve Mikâil'den daha seçkin kişilerin de bulunduğunu iddia ettiğini belirtmektedir.⁴⁵⁵

1.5.4.2.2. Beyâniyye

Ali el-Fahri bu firkayı, firkanın hocası ve müellifi Beyân b. Sem'ân et-Temîmî'ye nispet etmektedir.⁴⁵⁶ Eş'arî de firkanın kurucusunun ismini aynı şekilde zikretmektedir.⁴⁵⁷ Ebû Firâs, bu şahsın ismini Beyân b. Sem'ân el-Hüzelî olarak belirtmektedir.⁴⁵⁸ Fahri, adı geçen zatın, kendisinin bir peygamber olduğunu ve “Bu Kur'ân insanlara bir açıklama, takva sahipleri için de bir hidâyet ve öğüttür.”⁴⁵⁹ âyetinin ona işaret ettiğini iddia ettiğini ve ashâbının da bu daveti kabul ettiğini beyan etmektedir.⁴⁶⁰ Bağdâdî, bu firkanın ilâhın ruhunun, Hz. Ali'ye gelinceye kadar peygamberlerde ve imâmlarda dönüp dolaştığını, sonra Muhammed b. el-Hanefiyye'ye geçtiğini, sonra oğlu Ebû Hâşim'de olduğunu, ondan sonra da Beyân b. Sem'ân'a hulûl ettiğini ileri sürdüğünü ve böylece Beyân b. Sem'ân'ın ilâhlığını iddia ettiklerini belirtmektedir.⁴⁶¹

Fahri, onun ve firkasının, Allah'ın kendi zatı tarafından helâk edileceği görüşünde yalnız kaldıklarını ifade etmektedir. Ayrıca müellif, bu firkanın, yok oluş-var oluş

⁴⁵⁴ Hasan Onat, “Hattâbiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

⁴⁵⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 167-168.

⁴⁵⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 168-169.

⁴⁵⁷ Eş'arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 46.

⁴⁵⁸ Durmuş, “Ebû Firas Ubeydullah b. Şibl'in er-Red 'ale'r-Râfida ve'l-Yezidiyye Adlı Eserinde Râfizi Fırkalar ve Bu Fırkaların Tasnifi”, 837.

⁴⁵⁹ Âl-i İmrân, 3/138.

⁴⁶⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 169.

⁴⁶¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 198-199.

özellikleri ve yön sıfatlarından yüce olan Allah'ın "Onun yüzü dışındaki her şey yok olacaktır."⁴⁶² âyetini delil olarak gösterdiklerini beyan etmektedir.⁴⁶³

Fahri, onların bu düşüncelerine karşı çıkmakta, yine kendi deyimiyle bu aptal topluluğun, "Nereye dönerlerse dönsünler Allah'ın yüzü oradadır"⁴⁶⁴ ifadesine dair söyledikleri her şeyin bir iftiradan ibaret olduğunu belirtmektedir. Müellif bu kişilerin, Allah'ın zatı olmaksızın sadece yüzünü kastettiklerini mi yoksa sırf aptallıklarından dolayı muhalefet ettiklerini mi kastettiklerini tam çözemediğini ifade etmektedir.⁴⁶⁵

1.5.4.2.3. Mufavvadiyye

Müfevvida kelimesi, sözlükte "bir işin yapılmasını ve o işte tasarrufta bulunulmasını başkasına havale etmek" anlamına gelen tefvîz kökünden türemiştir. Mezhepler tarihi kaynaklarında aşırı Şîi gruplarından, kâinatın yaratılması ve yönetilmesinin, ayrıca âhîret hayatında insanlara ceza veya mükâfat verme işinin Allah tarafından Hz. Peygamber'e, Ali'ye ve onun neslinden gelen imamlara havale edildiğini ileri sürenlere müfevvida (tefvîziyye) denildiği kaydedilmektedir.⁴⁶⁶

Ali el-Fahri bu fırkanın tefvîz⁴⁶⁷ görüşüne sahip olduğunu, bunun yanı sıra Sehâbiyye olarak da anıldıklarını belirtmekte ve fırkanın hocasının isminin bilinmediği bilgisini vermektedir.⁴⁶⁸ Fahri, bu fırkanın, Allah'ın, mahlûkatın yönetimini imâmlara devrettiği ve bunların hiçbirini Allah'ın yaratmadığı, aksine imâmların yaratıcı olduğu, Hz. Ali'nin ölmeyip bulutların üzerinde olduğu görüşlerinde yalnız kaldığını belirtmektedir. Öyle ki bir bulut onları gölgelediğinde "Selâm sana ey Ebü'l-Hasan!" dediklerini ve ayrıca Hz. Ali'nin ilâh olduğunu iddia ettiklerini de eklemektedir.⁴⁶⁹ Bağdâdî de bu fırkanın, Allah'ın Hz. Muhammed'i yarattıktan sonra âlemin yaratılması ve işlerinin idaresini ona havale ettiğini, böylece âlemi yaratanın Allah değil, Hz. Muhammed olduğunu, Hz. Muhammed'in de âlemin idaresini Hz. Ali'ye havale ettiğini,

⁴⁶² el-Kasas, 28/88.

⁴⁶³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 169.

⁴⁶⁴ el-Bakara, 2/115.

⁴⁶⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 169.

⁴⁶⁶ Mustafa Öz, "Müfevvida", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/499.

⁴⁶⁷ Bazı aşırı Şîa fırkalarında görülen, âlemin yaratılışı ve idaresinin, âhîrette ceza ve mükâfat verme işinin Hz. Peygamber ile Hz. Ali ve imamlara havale edildiği şeklindeki düşünce; iradî fiillerin meydana getirilmesinin Allah tarafından tamamen insanlara bırakılması anlamında bir terim. "Tefvîz" (Erişim 04 Ocak 2025).

⁴⁶⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 170.

⁴⁶⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 170-171.

dolayısıyla Hz. Ali'nin de ikinci idare eden (el-mudebbiru's-sânî) olduğunu iddia ettiklerini beyan etmektedir.⁴⁷⁰

Şeyh Sadûk ve Şeyh Müfid'e göre Mufavvıda, Allah'ın Hz. Peygamber'i ve Hz. Ali'yi yarattıktan sonra, yaratma, rızık verme, hayat ve ölüm gibi dünyadaki her şeyi düzenleme yetkisini onlara devrettiğine inanan kişilerdir.⁴⁷¹ Ethem Ruhi Fığlalı, bir dergi makalesinde bu topluluğun, Allah'ın önce Hz. Ali ve çocuklarını yarattığını ve sonra diğer yaratılmışları bunlara havâle ettiğini belirtmektedir. Böylece gökler ve yerler ile bu ikisi arasındaki şeylerin hepsini, Hz. Ali'nin ve onun oğullarının yarattığını iddia ettiklerini, rüku'da 'Subhâne Rabbiye'l-Azîm'den muradın Hz. Ali olduğunu, sücûdda da 'Subhâne Rabbiye'l-A'lâ'dan muradın Allah olduğunu ileri sürdüklerini beyan etmektedir.⁴⁷²

Fahri, bu fırka için şu söylemlerde bulunmaktadır:

“Bu fırkaya, ‘o, bulutların içindedir’ sözleri sorulmalıdır. O, bir tek bulutun içinde midir yoksa bütün bulutların içinde midir? Eğer “her buluttadır” derlerse onlara şöyle denir: Her buluttan bir bulut yaratman dışında seni görmüyoruz. Eğer “evet tek bir bulutun içindedir” derlerse onlara şöyle denir: O bulutun üzerinde, üzerinden geçtiğinde onu selamlamanız için bildiğiniz bir işaret var mıdır? Eğer evet, derlerse onlara şöyle denir: Bu batıldır, yalandır. Çünkü bulutlar birbirlerine benzer. Bulutlar birikebilir ve birbirlerinden farklı olmayabilir. Eğer hayır, deseler onlara şöyle denir: Tanımadığınız bir buluta nasıl selam verirsiniz?”⁴⁷³

Müellif, onlardan bazılarının da Hz. Ali'nin bulutlarda olmadığını, aksine onun insanlardan saklanmakta olduğunu, ortaya çıkıp bu dünyaya dönmesi gerektiğini söylediklerini aktarmaktadır. Fahri'ye göre bu fırka, bunu Hz. Ali'ye karşı uydurdukları bir hutbe ile ispat etmiş ve buna, “kerretun” kelimesinin çoğulu olan “kerrât” hutbesi adını vermiştir. Üzerinde anlayamadıkları şeyin ise, onun defalarca yeryüzüne gelip gitmesi olduğunu belirtmektedir. Tüm bunların yanı sıra Fahri, fırkanın bazı görüşlerinin kulaklara çirkin geldiğini ve kitabında bunları zikretmekten hayâ ettiğini belirttiği görüşleri olduğunu da ifade ederek kitabında bunlara yer vermediğini beyan etmektedir.⁴⁷⁴

Fahri, bu zikredilenlerin yanlışlığının tespiti noktasında şu rivâyeti aktarmaktadır:

⁴⁷⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 195.

⁴⁷¹ Hanîfî Şahin, “Şi'a Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2012), 40.

⁴⁷² Ethem Ruhi Fığlalı, “İbn Sadru'd-din Eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1-2 (1981), 264.

⁴⁷³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 171-172.

⁴⁷⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 172.

“Bir adam Hasan b. Ali’ye geldi ve bazı kişilerin, onun babasının kıyametten önce dünyaya geri gönderileceğini iddia etti. Hz. Hasan ona dedi ki: Yalan söylemişler. Öyle olsaydı ne biz parasını bölüşürdük ne de eşleri evlenirdi.”⁴⁷⁵

1.5.4.2.4. Mugîriyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi Mugîre b. Sa’d’a nispet etmekte ve muhakkik Hayyûn da bunu Mugîre b. Sa’îd olarak düzeltmektedir.⁴⁷⁶ Eş’arî, fırkanın kurucusunun ismini Mugîre b. Sa’îd olarak belirtirken⁴⁷⁷ Bağdâdî, Şehristânî ve Hayâlî ise Mugîre b. Sa’îd el-‘İclî olarak belirtmektedir.⁴⁷⁸ Fahri’ye göre Mugîre b. Sa’d ve fırkası, Ca’fer b. Muhammed’in, Mehdî’nin çıkışına kadar kendisinden sonra imâmlığı Mugîre’ye vasiyet ettiğini iddia etmişlerdir. Fahri, Mugîre’nin daha sonradan peygamberlik iddiasında bulunarak ölüleri dirilttiğini, Ca’fer’i elçi olarak gönderdiğini iddia ettiğini ve birçok kişinin bu konuda ona tabi olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷⁹ Eş’arî’nin belirttiğine göre bu fırka, Mugîre’nin, kendisinin bir nebî olduğunu ve Allah’ın ism-i a’zâmını bildiğini ileri sürdüğünü aktarmaktadır.⁴⁸⁰

Fahri, A’mes’ten, Mugîre’nin şöyle dediği yönünde bir rivâyetin bulunduğu bahsetmektedir:

“Bir gün Mugîre b. Sa’d’a Ali’nin faziletini sordum ve o da şöyle dedi: Dayanamazsın. Ben de şöyle dedim: Öyleyse Âdem’i analım. Sonra, Ali ondan daha hayırlıdır, dedi ve kendisinden başka peygamberlerden bahsetti. Allah’ın selamı onların üzerine olsun. Sonra, o Rasulullah’a varana kadar tüm hepsinden daha hayırlıdır, dedi ve ekledi: Ali onun (Rasulullah) gibidir. Dedim ki: Yalan söylüyorsun, Allah’ın laneti senin üzerine olsun! Bunun üzerine dedi ki: Ben sana dememiş miyim onun faziletine dayanamazsın diye?”⁴⁸¹

Fahri, bu fırkanın, “Eğer Ali Âd’ı diriltmek isteseydi Âd veya Semûd’u veya aradaki asırları diriltirdi” görüşünde olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra bu fırkanın içinde, Hz. Ali’nin Hz. Peygamber’e karganın kargaya benzemesinden daha fazla benzediğini iddia eden Garîbiyye denilen bir grubun da olduğunu belirtmektedir. Fahri, bu grubun, “Allah, Cebrâil’i peygamberlik vahyi ve risâlet görevini Ali’ye gönderdi fakat Cebrâil onların aralarındaki güçlü benzerlikten dolayı Muhammed’e yönelerek hata yaptı.” dediğini aktarmaktadır.⁴⁸²

⁴⁷⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 172.

⁴⁷⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 173.

⁴⁷⁷ Eş’arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 48.

⁴⁷⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 182; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/176; Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 87.

⁴⁷⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 174.

⁴⁸⁰ Eş’arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 48.

⁴⁸¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 174-175.

⁴⁸² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 175-176.

1.5.4.2.5. Mansûriyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, göğe yükselerek eliyle Allah'ın onun (Hz. Ali) başına dokunduğunu iddia eden Mansûr el-Mülhid'e⁴⁸³ (ö. 123/741 [?]) nispet etmektedir.⁴⁸⁴ Eş'arî, fırkanın kurucusu olarak Ebû Mansûr ismini zikretmekte ve fırkanın, Ebû Mansûr'un, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali'den sonra imâm olduğunu iddia ettiklerini belirtmektedir.⁴⁸⁵ Bağdâdî, Şehristânî, Hayâlî ve Ebû Firâs fırkanın kurucusunun ismini Ebû Mansûr el-İclî olarak belirtirken⁴⁸⁶ İbn Mahlûf, Ebû Mansûr el-Kisf olarak belirtmekte ve bu sebepten ötürü fırkaya Kisfiyye de dendiğini ifade etmektedir.⁴⁸⁷

Fahri bu fırkanın, Allah'ın Mansûr el-Mülhid'e "Ey oğlum, oğulcuğum! Git ve benim adıma şu veciz sözleri ilet. Allah inkârcıların söylediklerinden çok münezzehtir." dediğini iddia ettiğini belirtmektedir. Ayrıca müellif, bu fırkanın "Kim Ehl-i Kible'den 40 kişi öldürürse cennete girer" dediğini de aktarmakta ve bu sapkınlıklarından ötürü kendileri için Allah'ın lanetini dilemektedir.⁴⁸⁸

1.5.4.2.6. Sebâ'iyye⁴⁸⁹

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası olan San'alı Yahudî Abdullah b. Sebe'ye nispet etmektedir.⁴⁹⁰ Fahri, Abdullah b. Sebe'nin, İslâm arzusundan dolayı değil, aksine insanların arasına fesatlık koyma sebebiyle İslâm'a geçtiğini ve Osman b. Affan'ı öldürene kadar insanları galeyana getiren ve alevleri ateşleyen de kendisi olduğunu belirtmektedir. Fahri, dünyaya tekrardan dönmeyi ve âhireti geçersiz kılmayı ilk söyleyenin o olduğunun söylendiğini ifade etmektedir. Hz. Ali'nin ölmediğini söyleme noktasında Sehâbiyye ile aynı görüşü paylaştıklarını ve onlara göre gök gürültüsünün Hz. Ali'nin sesi, yıldırımın ise Hz. Ali'nin kırbacı olduğunu beyan etmektedir.⁴⁹¹

⁴⁸³ TDV İslam Ansiklopedisi'ne göre bu şahsın ismi "Ebû Mansûr el-İclî" olarak geçmektedir. Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mansuriyye>

⁴⁸⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 176-177.

⁴⁸⁵ Eş'arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 52.

⁴⁸⁶ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 187; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/178; Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 88; Durmuş, "Ebû Firas Ubeydullah b. Şibl'in er-Red 'ale'r-Râfida ve'l-Yezîdiyye Adlı Eserinde Râfizi Fırkalar ve Bu Fırkaların Tasnifi", 840.

⁴⁸⁷ Durmuş, *İslâm'da Fırkalar*, 94.

⁴⁸⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 177.

⁴⁸⁹ Literatürde genel olarak Sebe'iyye şeklinde geçen bu fırkadan bahsederken Fahri de Şehristânî gibi Sebâ'iyye şeklinde bir ifadede bulunmuştur. Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/174; el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 177.

⁴⁹⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 178.

⁴⁹¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 179.

Şehristânî, Abdullah b. Sebe'nin, Hz. Ali'ye ilâh olduğunu imâ ederek “Sen! Sen!” dediğini ve Hz. Ali'nin de onu Medâyin'e sürdüğünü belirtmektedir. Abdullah b. Sebe'nin Hz. Ali'nin ölmediğini ve yaşadığını söylediğini, bunu da Hz. Ali'de ilâhî bir parça olup onu ele geçirmenin mümkün olmadığı fikrine dayandırdığını, bulutların içinde gelenin o olduğunu, gök gürlemesinin onun sesi olduğunu, şimşegin ise onun tebessümü olduğunu iddia ettiğini beyan etmektedir.⁴⁹² Bağdâdî'nin belirttiğine göre ise bu fırkanın bir kısmının ileri sürdüğüne göre Hz. Ali bulutlarda olup gök gürültüsü onun sesi, şimşek de onun kamçısıdır. Bu sebepten ötürü gök gürültüsünün sesini duyan “Selâm sana Ey Mü'minlerin Emiri!” demelidir.⁴⁹³

Fahri'ye göre bu fırka, Diriltelen Zât'ın dirilişinden başka âhiret ve dirilişin olmadığı, zamanın olduğu gibi geçtiği ve insanların, başlangıcını bekleyerek bu dünyaya döndüklerini düşünmeleri noktasında yalnız kalmıştır. Bu görüşlere karşı müellif, birinci mertebeyi geçen kişinin ruhunun ikinci mertebe olan hayvan boğazlamaya dönüştüğünü ve ruhunun orada azap gördüğünü belirtmek suretiyle karşılık vermektedir.⁴⁹⁴

Fahri, bu fırkanın müntesipleri arasında tenasühe inanan, ümmeti kâfir sayan ve şeytanın ateşi toprağa tercih etmesi konusunda onu haklı bulan şair Beşâr'ın da olduğuna dair bir rivâyet aktarmaktadır. Bunlardan birinin de, Abdullah b. Zübeyir zamanında Kûfe'den ayrılarak ashâbıyla birlikte Kûfe'yi fetheden ve birçok insanı öldüren Muhtar b. Abdullah b. Sekâfi olduğunu, bunun üzerine Mus'ab b. Zübeyir'in onun yanına giderek onu öldürdüğünü de aktarmaktadır.⁴⁹⁵

Görüldüğü üzere her fırka için çeşitli yorumlar yapılmakta, fırkaların görüşleri kimi zaman yorum katılarak çeşitli formlarda aktarılmakta, bazen isimlendirme noktasında dahi muhtelif bilgiler verilmektedir. Bunların yanı sıra kimi âlimler Sebe'iyeye, Mansûriyye, Mufavvadiyye gibi bazı fırkaları “İslâm'a mensup olmadıkları halde İslâm'a nispet edilen fırkalar” şeklinde bir başlık altında zikretmektedir.⁴⁹⁶

1.5.4.3. Bâtıniyye

“Gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek” anlamındaki batn veya butûn kökünden türeyen bâtin kelimesine nisbet ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir terimdir. Buna göre

⁴⁹² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/174. Benzer bilgiler Eş'arî tarafından da aktarılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eş'arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 58.

⁴⁹³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 178.

⁴⁹⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 179.

⁴⁹⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 180-181.

⁴⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 175.

bâtıniyye “gizli olanı ve bir şeyin iç yüzünü bilenler” anlamına gelir. Terim olarak “her zâhirin bir bâtını ve her nassın bir te’vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O’nunla ilişki kurmuş mâsum bir imâmın bilebileceğini iddia eden gruplar” diye tarif edilebilir ki mutedil sûfilerden aşırı Şîî fırkalara ve mülhidlere varıncaya kadar birçok zümreyi içine alır.⁴⁹⁷ Genel kabule göre Karmatîler, 255 (869) yılında Abbâsîlere karşı düzenlenen Zenc isyanı sırasında ortaya çıkmışlardır.⁴⁹⁸

Ali el-Fahri, Bâtınîlerin bu isim dışında “Karâmita (Karmatîler), Ta’lîmiyye ve Hürremiyye” olarak da adlandırıldıklarını ve altı fırkaya ayrıldıklarını belirtmektedir.⁴⁹⁹ Bu fırkaları “Keysâniyye,⁵⁰⁰ Nusayriyye,⁵⁰¹ Cerîriyye,⁵⁰² Tarîfiyye,⁵⁰³ İmâmiyye⁵⁰⁴ ve İsmâiliyye⁵⁰⁵” şeklinde sıralamaktadır. Fahri, bazı Ehl-i sünnet âlimlerinin bu altı Bâtınî fırka ile birlikte Şîa’nın fırka sayısının, Mu‘tezile ve Havâric gibi 18’e tamamlandığını belirttiklerini ifade etmektedir. Ebû Hamîd el-Gazzâlî’nin ise bu fırka için “Bâtıniyye, Karâmita, Hürremiyye, İsmâiliyye, Şîa, Tâbekiyye,⁵⁰⁶ Muhammira ve Ta’lîmiyye” olmak üzere sekiz isim belirttiğini ifade etmektedir.⁵⁰⁷

Fahri’nin Bâtıniyye’nin isimlerinden biri olarak zikrettiği Karâmita, İbn Mahlûf’un belirttiğine göre Hamdân b. Karmat’a tabi olanların taifesidir. İbn Mahlûf, bu kişinin münzevi bir yaşam tarzına sahip olduğunu fakat Allah’ın onu saptırdığını belirtmektedir.⁵⁰⁸ Hayâlî ise Karâmite’yi İsmâiliyye fırkasının, Bâtıniyye’den sonraki diğer ismi olarak zikretmekte ve fırkanın kurucusunun ismini Hamdân Kırmit olarak belirtmektedir. Bu fırkaya Hürremiyye isminin verilmesinin nedeni olarak ise, fırkanın, mahremlerinin nikâhını, kendilerine şer‘an haram olanı mubah etmelerini beyan etmektedir.⁵⁰⁹ Görüldüğü üzere bir fırkaya, ileri sürdükleri görüşlerin mahiyeti çerçevesinde çeşitli isimler verilmektedir. Kimi âlimler, bu isimleri farklı fırkaların alt

⁴⁹⁷ Avni İlhan, “Bâtıniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

⁴⁹⁸ Sabri Hizmetli, “Karmatîler” (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

⁴⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 182-251.

⁵⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 189-192.

⁵⁰¹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 195-196.

⁵⁰² Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 193-194.

⁵⁰³ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 194.

⁵⁰⁴ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 197-204.

⁵⁰⁵ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 204-251.

⁵⁰⁶ Literatürde Bâbekiyye şeklinde geçen bu ifade, *Telhisü'l-Beyan*’ın birçok yerinde Tâbekiyye şeklinde geçmektedir. Muhakkik Hayyûn’un yaptığı düzeltmeleri de göz önünde bulundurarak esâsen Tâbek isminin Bâbek, Tâbekiyye isminin de Bâbekiyye olduğu kanaatine varmış bulunmaktayız. Bunun bir nesih hatası olması muhtemeldir. Buradan itibaren, metne bir müdahalede bulunmak yerine, bahse konu olan ifadeler olduğu gibi verilecek fakat doğrusu kastedilecektir.

⁵⁰⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 182.

⁵⁰⁸ Durmuş, *İslâm’da Fırkalar*, 97.

⁵⁰⁹ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 99-100.

kolları olarak zikrederken kimileri ise bir fırkanın çeşitli isimleri olarak zikretmektedir. Fırkalar, verilen isimleri reddetmek veya meşrulaştırmak için çeşitli uğraşlar vermiş olsa dahi sahip oldukları görüşler dolayısıyla bu isimlerden kurtulmaları pek mümkün olamamaktadır. Bunun örneklerini bilhassa Mu‘tezile’ye verilen Kaderiyye isminde yahut Hâricîlere verilen Şûrât isminde görmek mümkündür.

Bâtıniyye fırkasına gelince, Fahri, onların, Kur’ân’ın ve rivâyetlerin zâhirî manalarının, çekirdeğin kabuktan çıkması gibi gizli manaları olduğunu iddia ettikleri için bu ismi aldığını beyan etmektedir. Fahri, bu fırkanın, dış görünüşüyle cahil ve akılsız insanlara muhteşem görüntülere sahip olduğu yanılsaması verdiğini fakat zeki insanlar için bunların gizli gerçeklere dair semboller ve işaretler olduğunu belirtmektedir. Onların, aklını gizlilerden, sırlardan, bâtinlardan, derinliklere dalmaktan uzak tutup bunların zâhirleriyle yetinen kişinin, sanki zincirlere ve prangalara vurulmuş gibi düşünmeden koştuğunu iddia ettiklerini aktarmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere Bâtıniyye, insanları görünenlerin ardında gizli olanlara yönlendirmeye çalışmaktadır. Ayrıca Fahri, bu fırkanın zincir derken insana ağır gelen ve sorumluluk gibi bir şeyi, pranga derken de şer‘î yükümlülükleri kastettiğini ifade etmektedir. Fahri’nin belirttiğine göre bu fırka, batin ilmine yükselen kişiden yükümlülüklerin kalktığını iddia etmektedir.⁵¹⁰

Müellif, Bâtınîlerin, bahsedilen kişilerin âyette geçen ‘ağırlıklarını kaldırır, üzerlerindeki zincirleri çözer’⁵¹¹ ifadesinde bahsedilen kişiler olduğunu iddia ettiklerini beyan etmektedir. Ayrıca Fahri, bu fırkanın, batinı inkâr edenleri cahil olarak tavsif ederek bu kişilerin “Ve hemen aralarına kapısı da olan bir duvar çekilir; duvarın iç tarafında rahmet, kendilerine bakan dış tarafında ise azap vardır.”⁵¹² âyetinde kastedilenler olduğunu iddia ettiklerini aktarmaktadır. Fahri, İmâm Gazzâlî’nin “Bunların nihaî hedefi, kanunları geçersiz kılmak, inançları bozmak, dinin hükümlerinden kopmak, şeriati geri dönülemez bir kararlılık ve güvenilir bir hükümden mahrum bırakmaktır.” dediğini aktarmaktadır.⁵¹³

Müellif, Karmatîlere, başlangıçta onların dâîlerinden biri olan Karmat adında bir adamın adının verilmiş olduğunu ve bu adamın çağrısına bir topluluğun karşılık verdiğini, dolayısıyla onlara Karâmîta veya Karmatiyye denildiğini beyan etmektedir. Hürremiyye hakkında ise fırkanın isminin harekelemesini yaparak söze başlamaktadır: “Hâ harfî

⁵¹⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 183.

⁵¹¹ el-A'râf, 7/157.

⁵¹² el-Hadîd, 57/13.

⁵¹³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 183-184.

dammeli, râ harfi fethalıdır ve bunlara da Hurmadiniyye denilmiştir.” Fahri, İmâm Gazzâlî’nin, onlara, öğretilerine atıfla bu ismin verildiğini, çünkü onların öğretisinin, farzların sorumluluğunu kaldırma, ibadet edenlerin üzerindeki şeriat yükünü hafifletme, insanlara arzuların peşinden gitme, kişisel çıkar arama ve arzularını izin verilen (mubahlar) ve yasaklanan (haramlar) şeyler üzerinden gerçekleştirme konusunda yetki verme üzerine kurulu olduğunu söylediğini aktarmaktadır.⁵¹⁴

Müellif, İmâm Gazzâlî’nin bu fırka hakkında şu bilgileri verdiğini aktarmaktadır:

“Hurm, insanın izlerken rahatladığı ve görünce sarsıldığı, hoş ve arzu edilen bir şeye işaret eder. Bu, Mazdekiyye’ye verilen bir unvandır ve onlar, kadınların ensest ilişki yasağını ihlal eden ve bunu helâl kılan, şeriatla yasak olan her şeyi helâl kılan Mecûsîlerin meşru kavmidir. Dolayısıyla onlara Hürremdîniyye⁵¹⁵ denilmiştir. Bu mezhep, Bâtınîlerin ve Mecûsîlerin öğretisi üzerine kuruludur ve ona birçok küfür katmışlardır.”⁵¹⁶

Bâbekiyye bahsine gelince müellif, bu fırkanın, onların içlerinden Tâbek adlı bir adamı ve onun Hürremî ashâbını takip eden ve onun Azerbaycan’a gidişini izleyen bir grubun adı olduğunu belirtmektedir.⁵¹⁷ Müellif, İmâm Gazzâlî’nin bu husustaki şu sözlerini aktarmaktadır:

“Mu’tasım zamanında Tâbek ve ona uyanlar acele etmek istediler. Bu yüzden Mu’tasım onlara büyük bir ordu gönderdi. Zafer rüzgârı esince Mu’tasım Billâh onların kontrolünü ele geçirdi ve Tâbek’i mağlup etti. Tâbek öldürüldü ve çarmları gerildi. Takipçilerinin çoğu öldürüldü ve geri kalanlar da yerinden edildi.”⁵¹⁸

Müellif, Tâbekîlerin bir kısmının Irak ve Yemen’in bazı şehirlerinde varlığını sürdürdüğünü ifade etmiştir.⁵¹⁹ Fahri bu fırkanın, her yıl erkek ve kadınların toplanarak bir gece düzenlediklerini, yanlarında getirdikleri lambaları söndürdükten sonra kadınlara saldırdıklarını, her adamın bir kadını aldığını belirtmektedir.⁵²⁰ Bu âdetlerinin yanında Fahri, İslâmiyet öncesi krallarından Sarwîn adında bir adamın nübüvvetini iddia ettiklerinden bahsetmektedir. Ayrıca bu şahsın, Hz. Peygamber ve diğer tüm peygamberlerden daha faziletli olduğunu iddia ettiklerini de sözlerine eklemektedir.⁵²¹

⁵¹⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 184.

⁵¹⁵ Hürremiyye’yi iki gruba ayıran Abdülkâhir el-Bağdâdî birinci grubun İslâm’dan önceki Mezdekîler, diğerinin de onların devamı olan Bâbekiyye ve Mâzyariyye fırkaları olduğunu söylemekte ve bu ikincileri Hürremdîniyye adıyla zikretmektedir. Saleh Muhammedoğlu Aliev, “Hürremiyye” (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/500.

⁵¹⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 184.

⁵¹⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 185-186.

⁵¹⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 185-186.

⁵¹⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 186-187.

⁵²⁰ Bu sapkın âdetin ayrıntıları çalışmamıza dâhil edilmeye uygun görülmemiştir. İlgili yer için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 186-187.

⁵²¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 187.

Bu bahisten sonra Fahri, İsmâiliyye fırkasına geçmektedir.⁵²² Fahri, bu fırkanın kendilerini İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'a nispet ettiklerini, onun kendi imâmları olduğunu, Hz. Peygamber'den sonra yedinci olduğundan dolayı imâmlık devrinin (döngüsünün) onunla sona erdiğini, dolayısıyla onlara göre imâmetin yediye yedi olduğunu iddia ettiklerini beyan etmektedir. Onların çoğunun, İsmâil b. Ca'fer'in peygamberlik makamına sahip olduğunu, bunun ondan sonra da devam edeceğini düşündüklerini ifade etmektedir. Müellif, “*Kitâbu’ş-şecere*’de bahsedildiği ve başka yerlerde soy bilimi konusunda bilgili kişilerin de bahsettiği gibi İsmâil b. Ca'fer’in hiçbir iz bırakmadan öldüğü doğrudur” bilgisini vermektedir.⁵²³

Fahri, İsmâilî imâmların, İsmâil’in, babası hayatta iken mi yoksa ondan sonra mı öldüğü veya ölüp ölmediği konusunda ihtilafa düştüklerini ancak İsmâil’in ölümünün Abbâsîler arasında takiyye olarak görüldüğünü belirtmektedir.⁵²⁴ Fahri, Abbâsîlerin bir kısmının şöyle dediklerini beyan etmektedir:

“Nassa göre ölüm geçerlidir ve faydası ise imâmetin İsmâil’in çocuklarında kalmasıdır. İsmâil’den sonraki imâm, onun oğlu Muhammed b. İsmâil’dir. Sonra içlerinden bazıları Muhammed b. İsmâil’e karşı çıktılar ve onun (İsmâil) geri döneceğini, kendilerinin Bâtıniyye olduklarını, onun (İsmâil) ölmediğini, gizlenip ortadan kaybolduğunu, sonra imâmetin varisine geri döneceğini söylediler.”⁵²⁵

Seb’iyye bahsine gelince,⁵²⁶ fırkaya bu ismin verilmesi noktasında müellif, iki sebebi öne sürmektedir. Bunlardan bir tanesini Ehl-i beyt arasındaki imâmet devrinin (döngüsünün) yediye yedi olduğuna ve yedincinin tamamlanmasının döngünün sonu olduğuna inanmaları olarak sunmaktadır. Bu devirler ardı ardına gelse bile hiçbir zaman sonu gelmeyecektir. İkinci sebebi de ay küresinin içinde yer alan yer altı dünyasının yönetiminin kendilerine göre en yüksekteki yedi gezegene⁵²⁷ bağlı olduğunu söylemeleri olarak ifade etmektedir. Müellif, İmâm Gazzâlî’nin bu konuda, “Bu gruba Mârikalılar (Dönekler) denir ve bunlar ateist astrologlardır.” dediğini aktarmaktadır.⁵²⁸

Muhammira’ya gelince müellif,⁵²⁹ onların Tâbek zamanında elbiselerini kırmızıya boyayıp giydiklerini ve bunu kendilerine amblem yaptıkları için bu ismi almış

⁵²² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 187-188.

⁵²³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 187.

⁵²⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 188.

⁵²⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 188.

⁵²⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 188-189.

⁵²⁷ Seb’iyye fırkası, bu gezegenlerin “Satürn, Jüpiter, Mars, Güneş, Venüs, Merkür ve Ay” olduğunu belirtmektedir.

⁵²⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 188-189.

⁵²⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 189.

olduklarını belirtmektedir. Ehl-i Hakk'ın ve kendilerine muhalif olan herkesin eşek olduğuna inandıkları için bu isimle anıldıkları noktasında da birtakım söylentiler olduğunu beyan eden müellif, Gazzâlî'ye göre birinci yorumun daha doğru olduğunu belirtmektedir.⁵³⁰

Ta'limiyye'ye gelince müellif,⁵³¹ onların Bâtînîlerin en kötülere ve kâfirleri arasında yer aldığını ve onlara böyle denilmesinin nedeninin, öğretilerinin ilkesinin, düşünceleri geçersiz kılmaya, aklın davranışlarını bozmaya ve insanları masum imâmdan öğrenmeye davet etmeye dayalı olduğunu belirtmektedir.⁵³²

Müellif, İmâm Gazzâlî'nin bu hususta şöyle dediğini aktarmaktadır:

“Bu unvan, bu çağın Bâtînîleri için en uygun olanıdır çünkü onların çoğu talim çağrısına, görüşlerin geçersizliğine, masum imâma uymaya ve masum imâmın vahyine güvenirlere. Ona inanmak, ona itaat etmek, ona uymak, onu örnek almak farzdır. Onun statüsü, Hz. Peygamber'in statüsüdür.”⁵³³

Fahri, Bâtîniyye başlığından buraya kadar olan kısımda, Bâtîniyye'nin diğer isimleri olduğunu belirttiği “Karâmita, İsmâiliyye, Seb'îyye, Muhammira ve Ta'limiyye” bahsini yapmaktadır. Bunlar ayrı birer fırka olmadığından mütevellit, müellif bu isimleri zikreder ve açıklarken müstakil başlıklar açmayı tercih etmemiştir. Bunların arasından yalnızca İsmâiliyye için ayrı bir başlık açmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki Fahri, İsmâiliyye'yi Bâtîniğin hem bir diğer ismi hem de bir alt kolu olarak ele almıştır. Buradan itibaren esas Bâtîni fırkalarının bahsine geçilecektir.

1.5.4.3.1. Keysâniyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, Ali b. Ebî Tâlib'in âzatlî kölesi, Muhammed b. Hanefiyye'nin (ö. 81/700) öğrencisi Abdullah b. Keysân'a nispet etmektedir.⁵³⁴ Şehristânî, bu fırkanın, Hz. Ali'nin âzatlî kölesi Keysân'ın taraftarlarından oluştuğu bilgisini vermektedir.⁵³⁵ Bazı kaynaklarda fırkanın kurucusunun isminin Becîle kabilesinin âzatlîlarından Ebû Amre Keysân olduğu söylenmektedir.⁵³⁶ Bağdâdî bu fırkanın, Keysân da denilen Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekâfi'nin (ö. 67/687) taifesi olduğunu belirtmektedir. Bağdâdî'nin belirttiğine göre Keysâniyye, iki hususta birleşen

⁵³⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 189.

⁵³¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 189.

⁵³² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 189.

⁵³³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 189.

⁵³⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 191.

⁵³⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/147.

⁵³⁶ Mustafa Öz, “Keysâniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/500.

birçok fırkaya ayrılmıştır. Bu iki görüşlerden birincisinin, Muhammed b. Hanefiyye'nin imâmeti hakkında olduğunu, nitekim Muhtâr b. Ebî Ubeyd'in, insanları ona uymaya davet ettiğini belirtmektedir. İkinci görüşün ise Allah'a bedâ' (Allah'ın fikrini değiştirmesi, yeni bir güç ortaya koyması) mefhumunu yakıştırma ve Allah'a bunu uygun görmeyen herkesin tekfir edilmesi gerektiği noktasında olduğunu ifade etmektedir.⁵³⁷ Şehristânî'nin belirttiğine göre bu fırka, Keysân'ın Muhammed b. Hanefiyye'den ders aldığını, onun bütün ilimlere vâkıf olduğunu, tevil ve bâtın ilminin tüm sırlarını, âfâk ve enfüs ilminin bütün inceliklerini iki seyyidden (Hz. Ali ve Muhammed b. Hanefiyye) elde etmiş olduğunu iddia etmişlerdir.⁵³⁸ Burada direkt olarak Muhammed b. Hanefiyye'ye değil de babasının âzatlı kölesine olan tâbiyyet ve ona karşı sergilenen aşırılıkçı tutumlar oldukça dikkat çekmektedir.

Ebû Firâs, Keysâniyye'nin, dinin bir kişiye itaattan ibaret olduğunu ve bununla imâmi kastettiklerini, bir kısmının imâma, itaat derecesine ulaştıktan sonra farzları terk ettiklerini, ayrıca ölümden sonra hulûl ve rec'atı da savunduklarını, imâmın ilminin bütün ilimleri kuşattığını ileri sürdüklerini belirtmektedir.⁵³⁹

Fahri, İbn Keysân'ın, Muhammed b. Hanefiyye'ye büyük bir inancı olduğunu belirtmektedir. Öyle ki bu fırkanın, Muhammed b. Hanefiyye diye meşhur olan Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib'in yaşadığını, ahir-i zamanda gelecek olan Mehdî olduğunu ve şu an Medine yakınlarındaki Radvâ Dağı'nda gizlenmiş olduğunu düşündüklerini belirtmektedir. Ayrıca bu fırkanın görüşleri arasında, İbn Keysân'ın sağında bir aslanın, solunda bir kaplanın, elleri arasında bir bal ve su pınarının olduğuna inanmalarının da mevcut olduğunu belirtmektedir.⁵⁴⁰

Muhtâr es-Sekâfi'nin çevresinde kurulup siyaset ve akideyle ilgili bazı düşünceler ortaya koyan Keysâniyye mensuplarının tamamı Muhammed b. Hanefiyye'nin imâmetini benimsemekle birlikte onun imâmlığının doğrudan babasından mı yoksa kardeşleri Hasan ve Hüseyin'den mi intikal ettiği konusunda fikir birliğine varamamışlardır. Bir kısmı, Hz. Ali'nin Cemel Vak'ası esnasında sancağı ona taşımasına dayanarak imâmeti doğrudan

⁵³⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 31.

⁵³⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/147.

⁵³⁹ Durmuş, "Ebû Firas Ubeydullah b. Şibl'in er-Red 'ale'r-Râfida ve'l-Yezidiyye Adlı Eserinde Râfizi Fırkalar ve Bu Fırkaların Tasnifi", 836.

⁵⁴⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 191-192.

babasından devraldığını iddia ederken diğerleri Hasan ve Hüseyin'den sonra imâmet görevini üstlendiğini kabul etmişlerdir.⁵⁴¹

Bu fırkanın ruh göçünden söz ettiğini belirten müellif, “Kim kendi dini veya mezhebinden başka bir din veya mezhebe göre ölürse, ruhu bir hayvan derisine yapıştırılır ve bu hayvanın ne olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, çoğunlukla onun bir katır veya bir eşek olduğu düşünülmektedir.” şeklindeki görüş üzere olduklarından bahsetmektedir. Dolayısıyla, eşek veya katır sahibi olan herkesin, Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ömer'in, Hz. Osman'ın veya Hz. Âişe'nin ruhuna sahip olduğunu düşünerek eşeklere dayakla, açlıkla, susuzlukla eziyet ettiklerini de eklemektedir.⁵⁴²

1.5.4.3.2. Cerîriyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası, dâîsi ve müellifi Cerîr b. Süleymân er-Rakkî'ye⁵⁴³ (ö. 187/803'ten sonra [?]) nispet etmektedir.⁵⁴⁴ Daha önce de belirttiğimiz üzere Bağdâdî, Süleymâniyye fırkası ile Cerîriyye fırkasını birlikte değerlendirmektedir.⁵⁴⁵ Aynı şekilde Hayâlî ve İbn Mahlûf da ikisinin aynı fırka olduğunu belirtmekte fakat bu fırkayı Zeydiyye'nin bir alt kolu olarak zikretmektedir.⁵⁴⁶

Fahri'ye göre bu fırka, erkeklerin dörtten fazla eşinin olmasına ve çıplak bir cariyenin cinsi münasebette bulunmasına cevaz vermeleri konusunda yalnız kalmışlardır. Fahri, onların, ihramlı olanın hac yapması, vücudunun tamamını, sakalının, başının ve ellerinin tamamını tıraş etmesi gibi hususları farz olarak addettiklerini, bunun yanı sıra Yunus balığı yemenin ise haram olduğunu söylediklerini belirtmektedir.⁵⁴⁷

1.5.4.3.3. Tarîfiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası Sâlih b. Tarîf'e nispet etmektedir.⁵⁴⁸ Fahri'ye göre bu fırka, Sâlih b. Tarîf'in nübüvvetinden bahsetmiş ve bu durum da Sâlih'in hoşuna gitmiştir. Fahri'ye göre Sâlih b. Tarîf, fırka mensuplarına gayri İslâmî şeriat kuralları getirmiş, böylece onlar da bu kurallara uymuş ve onu taklit etmişlerdir.⁵⁴⁹

⁵⁴¹ Öz, “Keysâniyye”.

⁵⁴² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 191-192.

⁵⁴³ Muhakkik Reşid el-Hayyûn, tahkikin ilgili kısmında bu ismi Süleyman b. Cerîr şeklinde vermektedir. Aynı şekilde TDV İslam Ansiklopedisi'nde de Süleyman b. Cerîr er-Rakkî ez-Zeydî olarak geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suleyman-b-cerir>

⁵⁴⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 193.

⁵⁴⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 28.

⁵⁴⁶ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 107; Durmuş, *İslâm'da Fırkalar*, 96.

⁵⁴⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 193.

⁵⁴⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 194.

⁵⁴⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 194.

1.5.4.3.4. Nusayriyye ve İshâkiyye

Ali el-Fahri bu iki fırkanın Şîa'nın aşırıya kaçan (gulât) iki fırkası olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca nesih hatasından kaynaklanmış olması muhtemel bir şekilde Nusayriyye ismi fetha ile harekeleme yapılarak “التصيرية” olarak belirtilmiştir.⁵⁵⁰ Aynı şekilde Şehristânî de bu iki fırkayı birlikte değerlendirmekte ve Gulât fırkalar başlığı altında zikretmektedir. Şehristânî'nin verdiği bilgilere göre bu iki fırkanın, görüşlerini destekleyen ve fikir adamlarını savunan bir cemaatleri bulunmaktadır ve Ehl-i beyt imâmları hakkında ilâh isminin kullanılması noktasında farklı fikirler üzeredirler.⁵⁵¹ Fahri de aynı şekilde bu fırkanın görüşlerini destekleyen takipçileri olduğunu ve Ehl-i beyt imâmlarına ilâhî ismin verilmesi konusunda anlaşmazlıklar bulunduğunu beyan etmektedir. Onların çoğunluğunun, Gâliyye'nin de düşündüğü gibi Hz. Ali'nin ilâhlığını savunmakta olduğunu belirten müellif, Nusayrîlerin, “Çünkü o, insanlığın ifade ettiği dünyevî bedenden ilâhlık ruhunu kurtardı.” dediğini de ilave etmektedir.⁵⁵² Fahri'nin verdiği bu bilgiler göz önünde bulundurulunca, kendisinin Şehristânî'den bolca faydalanmış olduğunu söylemek mümkündür.

1.5.4.3.5. İmâmiyye

İslâm mezhepleri tarihi kitaplarının bir kısmında Râfıza (Revâfız) adıyla ele alınan İmâmiyye, zaman zaman, imâm ilkesini benimseyen bütün Şîi gruplar için olduğu gibi varlığını sürdüren en büyük Şîi grup durumunda bulunan İsnâ'aşeriyye için de kullanılır. Gaybet-i suğrâdan (260-329/873-941) önce yazılmış erken devir Şîi kaynaklarında İmâmiyye adıyla bir fırkaya rastlanmamakta, gaybet-i suğrâ sırasında kaleme alınan eserlerde ise on birinci imâm Hasan el-Askerî'nin ölümü üzerine Şîa arasında ortaya çıkan fırkalar içinde sadece birinin ismi olarak anılmaktadır.⁵⁵³ Bağdâdî, İmâmiyye'nin Zeydiyye, Keysâniyye ve Gulât'a muhalif olduğunu ve “Kâmiliyye, Muhammediyye, Bâkırıyye, Nâvûsiyye, Şumeysitte, 'Ammâriyye, İsmâiliyye, Mûseviyye, Mübârekiyye, Kat'ıyye, İsnâ'aşeriyye, Hişâmiyye, Zürâriyye, Yûnusiyye, Şeytâniyye” olmak üzere on beş alt kola ayrıldığını belirtmektedir.⁵⁵⁴ Ancak Fahri, İmâmiyye'yi alt kollara ayırmamakta ve Bâtiniyye'nin alt kolu olarak zikretmektedir.

⁵⁵⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 195.

⁵⁵¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/188.

⁵⁵² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 195-196.

⁵⁵³ Mustafa Öz, “İmâmiyye” (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

⁵⁵⁴ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 41-53.

Ali el-Fahri bu fırkanın, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'nin imâmetini açık bir nas ve sâdık bir tayin ile bildirdiğini, bunu sıfatları ima ederek değil, bizzat onun şahsına işaret ederek gerçekleştirdiğini ileri sürdüklerini beyan etmektedir.⁵⁵⁵

Ali el-Fahri, bu fırkanın, İslâm'da Hz. Peygamber'den sonra bir imâm tayin etmekten daha önemli bir iş olmadığını, öyle ki Hz. Peygamber bu dünyadan ayrılırken bile kalbinin ümmetinin işlerini düşünmekten hâlî olmadığını, Hz. Peygamber'in yalnızca anlaşmazlığı gidermek ve uzlaşmayı sağlamak için gönderildiğini, onları yalnız bırakıp terk etmesinin, her birinin kendi görüşe sahip olmasının ve hiç kimsenin razı olmadığı bir yola başvurmasının câiz olmadığını iddia ettiklerini belirtmektedir. Fahri, aksine, kendisine işaret edilen, güvenilir ve itimat edilen bir kişiyi belirtmesi gerektiğini belirttiklerini, Hz. Ali'nin bazı yerlerde açık, bazı yerlerde ise kapalı bir şekilde belirtildiğini savunduklarını sözlerine eklemektedir.⁵⁵⁶

Müellif, İmâmîlerin, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'nin imâmlığına olan açık delilinin, Gadîr-i Hum'a ulaştıklarında cemaati namaza çağdıktan sonra "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır." ifadesi olduğunu ileri sürdüklerini belirtmektedir. Fahri, bu fırkanın, Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'i Berâa (Tevbe) suresini halka okutmak üzere göndermesinin ardından Hz. Ali'yi o sureyi okutmak üzere göndermesinin, Hz. Ali'nin imâmetinin gayri sarîh (kapalı) delili olarak belirttiklerini ifade etmektedir. Müellifin aktardığına göre, İmâmîlere göre bu durum tıpkı Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den önce emir olarak tayin edilmesi ve diğer kapalı delillerde Hz. Ali'ye öncelik verildiğine delâlet etmektedir.⁵⁵⁷

Fahri, bu fırkanın aynı zamanda İsnâ'aşeriyye olarak da adlandırıldığına değinmektedir. Bu adlandırmanın sebebi olarak, imâmları Ehl-i beytten 12 kişi olarak saymalarını öne sürmektedir. Bu fırkaya göre bu imâmların isimleri "el-Murtazâ, el-Müctebâ, eş-Şehîd, es-Secâd, el-Bâkır, es-Sâdık, el-Kâzım" şeklinde sıralanmaktadır. Kâzım'dan (ö. 183/799) sonra imâmeti, onun oğullarının yönettiği, müellif tarafından belirtilmektedir. Fırka mensuplarınca Musa'dan sonra ise oğlu Ali er-Rızâ'nın (ö. 203/818) imâm olduğunun, kabrinin Tûs olduğunun, Ali er-Rızâ'dan sonra Kureyş

⁵⁵⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 197. Şehristânî de aynı bilgileri vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/162.

⁵⁵⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 197-198.

⁵⁵⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 198-200.

mezarlıklarına defnedilen Muhammed'in⁵⁵⁸ (ö. 220/835) geldiğinin, Muhammed'den sonra Ali b. Muhammed el-Hâdî'nin⁵⁵⁹ (ö. 254/868) geldiğinin ve kabrinin Samarrâ'da olduğunun, ondan sonra Hasan el-Askerî ez-Zekî'nin⁵⁶⁰ (ö. 260/874) geldiğinin, ondan sonra Sirman'da bulunan ve İmâmîlerin, zamanının⁵⁶¹ on ikinci imâmı olan el-Hüccet el-Kâim el-Muntazâr'ın⁵⁶² (gaybeti 260/874) geldiğinin söylendiği de müellif tarafından bildirilmektedir.⁵⁶³

Müellif, bu fırkanın aynı zamanda Ali b. Musa er-Rızâ'nın ölümünden, yeni bir şeriat getireceği iddia edilen devir ve yeniden dirilişin sahibi Muhammed b. Hasan el-Askerî'nin zuhuruna kadar imâmetin kesildiği iddiasında bulunduğunu ve bu iddiadan ötürü fırka Kat'ıyye isminin de verildiğini belirtmektedir.⁵⁶⁴

Fahri, bazı müçtehitlerin şöyle dediklerini aktarmaktadır:

“İmâmiye olarak isimlendirilen bu fırka çeşitli gruplardan oluşmaktadır. Onlardan, imâmın kim olacağı konusundaki yaklaşık 20 kadar görüş ihtilafına rağmen imâmı bekleyenler vardır. Onlar arasında ruh göçüne inananlar da vardır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in ruhlarının ona geçtiğini düşündüklerinden dolayı katıra eziyet ediyorlardı. Aynı şekilde Hz. Âişe'nin ruhunun da keçiye geçtiğini düşündükleri için keçiye eziyet ediyorlardı.”⁵⁶⁵

Fahri, fırkanın kelâmcıların çoğunun şu sözlerini, onların Allah Teâlâ'ya olan büyük iftiralarından biri olarak zikretmektedir:

“Yüce Allah'ın ilmi sonradan var olmuştur. Bunlardan cennet ve cehennem yok olacağını söyleyenler olduğu gibi, dünyanın kalacağını söyleyenler de vardır. Kur'an sayamayacağımız kadar çok yerde açıkça bunları yalanlamaktadır. Aralarında, imâmetini inkâr ettikleri için sahabelerin tamamını ve Hz. Ali'yi de inkâr edenler vardı. Onların çoğu şöyle dedi: Ali ve ona uyanlar İslâm'a döndüler. Aralarında meseleyi tatmin edici bir açıklama olmadığı için bu konudaki suçu Hz. Peygamber'e izafe edenler de vardı.”⁵⁶⁶ Müellif bütün bunları apaçık inançsızlık ve çirkin bir cehalet olarak nitelemektedir.

⁵⁵⁸ Tam ismi Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî er-Rızâ b. Mûsâ el-Kâzım b. Ca'fer es-Sâdık olup Muhammed el-Cevâd olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Muhammed el-Cevâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/512-513.

⁵⁵⁹ Tam ismi Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cevâd b. Alî er-Rızâ el-Hüseynî el-Askerî olup Ali el-Hâdî olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Saim Kılavuz, “Ali el-Hâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/394-395.

⁵⁶⁰ Tam ismi Ebû Muhammed Hasen b. Alî el-Hâdî b. Muhammed el-Cevâd et-Takî olup Hasan el-Askerî olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamid Algar, “Hasan el-Askerî, Hasan b. Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/289.

⁵⁶¹ Müellif burada kendi zamanından, yani h. IX./m. XV. yüzyıldan bahsetmektedir.

⁵⁶² Tam ismi Muhammed b. el-Hasen b. Alî b. Muhammed el-Mehdî el-Muntazâr olup Mehdî el-Muntazâr olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Mehdî el-Muntazâr” (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/376-377.

⁵⁶³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 200-201.

⁵⁶⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 200-202.

⁵⁶⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 202.

⁵⁶⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 202-203.

Fahri, İmâmiyye fırkasının. Hz. Ali'nin ulûhiyetini iddia ettikleri veçhindeki düşüncelerinde hata ettiklerini, açıkça inkârda bulduklarını ve bunu gizlemediklerini ifade etmektedir. Fahri'nin beyanıyla, onların çirkin açık küfürleri, Kur'ân'ın yaratıldığını söylemeleri de dâhil olmak üzere, Allah'ın, yarattıklarının hiçbir filini yaratmadığını söylemeleridir.⁵⁶⁷

Fahri bu fırkayı sert bir şekilde eleştirmek suretiyle, özellikle katır, eşek ve keçiye eziyet etmeleri hususunda bundan daha aptalca bir şey olmadığını belirtmiştir. Burada da daha önceki bahislerde olduğu gibi Fahri'nin fırkaları anlatırken ciddi tahkirlerde bulunduğu görülmektedir. Fahri'nin, bu tavrını fırka-i nâciye dışındaki tüm bahislerde sürdürdüğü aşikârdır.

1.5.4.3.6. İsmâiliyye

Ali el-Fahri'nin aktardığına göre bu fırka, adını mezheplerinin imâmı İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'tan (ö. 148/765) almaktadır. Fahri bu fırkanın, İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'ın, Allah'ın Hz. Muhammed'e vahyettiği gizli sırlar kendisine indirilen, onu bütün mahlûkattan gizlemesi emredilen ve o sırları Ali b. Ebî Tâlib ve onun soyundan gelenlerden öğrenen kişi olduğunu düşündüğünü beyan etmektedir.⁵⁶⁸

Müellif, İsmâilîlerin, imâmlığı İsmâil b. Ca'fer'e atfetmek suretiyle İsnâ'aşeriyye'den ayrıldıklarını ve imâmın onun en büyük oğlu olduğunu söylediklerini belirtmektedir. Fahri'nin anlatımına göre bu İsmâilîlere Irak'ta Bâtînîler ve Karmatîler denmekte, Horasan'da Ta'lîmiyye ve Mülhide denmektedir. Onlar "biz İsmâilîyiz çünkü Şîîlerden bu isimle ayrılıyoruz." demektedirler.⁵⁶⁹

Fahri'ye göre eski Bâtînîlerden olan İsmâilîler, kendi sözlerini filozofların bazı sözleriyle harmanlayıp kitaplarını bu metoda göre tasnif etmiş ve Yaradan hakkında "Onun hakkında vardır, yoktur, bilendir, bilmeyendir, kâdirdir, âcizdir denilemez." demişlerdir. Bu görüşlerinden dolayı İsmâilîleri eleştiren müellif, onların yasak olan şeyleri mubah kıldıklarını, Allah'ın mukaddeslerini, mabedini, Kâbe'sini, âlimlerin ve salih insanların kanlarını helâl kıldıklarını ifade etmektedir. Bunların yanında Bâtînî Şîî öğretisinin inançsızlık ve şirk içerdiğini de belirtmektedir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 203-204.

⁵⁶⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 206.

⁵⁶⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 207.

⁵⁷⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 207.

İmâm Gazzâlî'nin, Bâtıniyye mezhebinin zâhirinin inkâr, özünün ise saf küfür olduğunu belirten ifadelerine yer vermekle beraber, bu fırkanın dalâlet, ahlaksızlık ve küfürlerine rağmen dindar kişilerin, diğerlerinin arasında dini bilimler ve ilâhî sırlar konusunda uzmanlaşanların yine kendilerinin olduğunu iddia ettiklerini ifade etmektedir. Fahri, bu fırkanın fâsid görüşlerinin ve bâtıl, bozuk yollarının gerçekliğinin, sorumlulukları, vacipleri ve farzları kaldırmaları üzerine kurulu olduğu düşüncesindedir. Müellif, onların cahil insanları aldatarak kontrol altına aldıklarını, bu insanları da kendileriyle beraber kendi sapkınlıklarına ve küfürlerine sürüklediklerini, dâîlerin ve imâmların çağrısıyla hakikate ve doğruluğa ulaşacaklarına inandırdıklarını, imâmların da peygamberler gibi masum olduğunu düşündüklerini belirtmektedir.⁵⁷¹

Fahri'nin anlatımına göre dâîler, yaptıkları çağrılarla hakka ve doğruluğa çağırdıklarına kendilerini inandırmışlardır. İmâmet, nübüvvet ve tebliğ makamında daveti yerine getiren, onlara göre nübüvvet alameti olarak masumdur. Fahri, onlara göre dâî olmanın birtakım şartlarının mevcut olduğundan bahsetmektedir. Bu konuyla alakalı olarak şöyle dedikleri, müellif tarafından aktarılmaktadır:⁵⁷²

“Dâînin zâhirî ve bâtinî ilimlerin tamamında tam bir âlim olması gerekir; dünya süslerinden yüz çeviren, akıllı, zeki, samimi, feraset sahibi hem zâhire hem bâtına bakan, herkesin durumunun gerektirdiği kadarını yapması konusunda nezaketle davette bulunan, mütevazı ve zâhid bir kul olmalıdır. Eğer dâî bu vasıflara sahipse o, peygamberlik konumunda bulunan masum imâmdir.”

Fahri'nin anlatımına göre, kendilerinin dışında birinin onların öğretilerine katılmak istediği mevzu bahis olursa, o kişi bunda samimi ise ve onlara muhabbet duyuyorsa, dâî ona boş bir yere oturmasını emreder, sonra ondan söz alır. Dâî, kalbi mütevazı, hoşgörülü, sakın ve ağırbaşlıdır. Dâî, Allah'a hamd eder, Hz. Peygamber'e dua eder ve adı geçen kişiye 'Bil ki bunlar, ancak onlar için korunan ve onları koruyan bir kalpte saklanır. O halde, ilâhî vahiy gelinceye kadar sığınağını (kalbini) koru ve ilâhî sırlar sana verilmeye kadar onun girişlerini kontrol et.' der.⁵⁷³

Daha sonra dâî, ona mezheplerinin amaçlarını, hükümlerini, inançlarını, rubûbiyetin, peygamberlik şeriatlarının, haşırın, yeniden dirilişin, cennetin, cehenneminkârı ve küfre dair diğer görüşlerini öğretir. Bu gizli sırrın saklanması ve gereğinin yerine getirilmesi için Allah'ın ahdini ve sözünü kendisine farz kılar, Allah'ın peygamberlerle ahit yaptıktan sonra sırlarını peygamberlere emanet etmediğini bildirir ve ona sırasıyla

⁵⁷¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 208.

⁵⁷² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 208.

⁵⁷³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 208-209.

‘Hani biz bütün peygamberlerden; senden, Nûh’tan (...) söz almıştık.’⁵⁷⁴; ‘...bazı kimseler Allah’a verdikleri sözü yerine getirdiler.’⁵⁷⁵; ‘...kesinliğe kavuşturduktan sonra yeminlerinizi bozmayın.’⁵⁷⁶ âyetlerini okur.⁵⁷⁷

Daha sonra yeni katılan üye, bunu gizli tutacağına dair dâîye yemin eder. Sonra dâî ona der ki: İyilik getir, çünkü eğer bizim mezhebimize uyarsan çok mutlu olursun. Eğer tabiatın ondan rahatsızlık duyarsa, o zaman her insan yaratıldığı işi kolaylaştırır. Daha sonra bu rahatsızlık geçinceye kadar kendisiyle mücadele etmesini emreder. Sonra onun, yerine getirileceğine dair biat alır. Ali b. Ebî Tâlib’in, Hz. Peygamber’in vasisi ve ondan sonra mü’minlerin velisi olduğunu, imâmların onun soyundan birbiri ardına geldiğini, onların olmadığı bir zamanın olmadığını ve zamanın onlar için mevzu bahis olmadığını öğrenir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve Hz. Âişe’den teberrî etme konusunda dâîden söz alır.⁵⁷⁸

Fahri, bu noktada İmâm Gazzâlî’nin şu sözlerini aktarmaktadır:

“Bütün sözlerin ittifak ettiği şeylerden biri de bu çağrının, içeriği itibariyle herhangi bir dine mensup, peygamberliğe inanan veya bir mesaja inanan biri tarafından başlatılmadığıdır. Dinden ayrılmak, saçın hamurdan ayrılması gibi zordur. Fakat bir grup Mecûsî, Mazdekî, Senevî ve bir grup inançsız filozof bir araya gelerek istişarede bulundular. Peygamberlerin Efendisi’nin ümmetinden olan Ehl-i Hak ve Ehl-i Din tarafından maruz kaldıkları zulmü hafifletecek bir tedbir bulmak için fikir oklarını attılar. Peygamberleri, kitapları, yeniden dirilmeyi inkâr etme üzerine kurulu olan mezhep ve görüşleriyle dalâlet ehlini susturan nebevî sünneti devre dışı bırakmadan Müslümanlara karşı başarılı olamayacaklarını anladılar.”⁵⁷⁹

Fahri, onların, Kur’ân’ın Allah’ın kitabı olmayıp peygamberlerin sözleri olduğuna inandıklarını ve peygamberlerin hakka aldanıp hükümleri çarpıttıklarını iddia ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca şeriatı, elçileri, yeniden dirilişi, cenneti ve cehennemi inkâr etmeyi içeren bu öğretiyi kendilerine göre sınıflandırdıklarını, rubûbiyeti inkâr edip ulûhiyeti iddia ettiklerini, Şiîlerin çoğunu kandırdıklarını ve onları -özellikle Bâtınî olanlarını- alaşağı ettiklerini de eklemektedir. Bahsedilenlerin niyetinin, hükümdarlığı ve Müslümanları ele geçirmek, onları kandırmak, onlardan intikam almak olduğunu, çünkü onların emirlerinin esasının ve gayelerinin hedefinin bu olduğunu belirtmektedir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁴ el-Ahzâb, 33/7.

⁵⁷⁵ el-Ahzâb, 33/23.

⁵⁷⁶ en-Nahl, 16/91.

⁵⁷⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 210.

⁵⁷⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 210.

⁵⁷⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 210-211.

⁵⁸⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 212.

Yemen Karmatîleri bahsine gelince Bâtîniyye'nin Yemen'de ortaya çıkış tarihinin 268/881-882 yılı olduğunu belirten müellif, Bâtînîlerin tâgûtunun başı olarak Hüseyin b. Ali'nin şehit olduğu yerin hükümdarı olan Meymûn el-Kuddâh'ı zikretmektedir. Bu şahsın, ashâbının ileri gelenlerinden adı Ebü'l-Kâsım b. Abdülmelik olup lakabı da Mansûru'l-Yemen olan bir adamı, beraberinde Yemen halkından Râfîzî bir adamla, Hz. Hüseyin'in şehit olduğu yere, Râfîzî ve Bâtînîlerin fikir babası olan hocasına ziyaret için gönderdiğinden de bahsetmektedir.⁵⁸¹

Fahri, büyük şeytan diye vasıfladığı Meymûn el-Kuddâh'ın, Ebü'l-Kâsım'a bakıp onu kendi yerine götürdüğünü, sırrının saklanması konusunda onunla bir antlaşma yaptığını, sonra onu gizli imâma götürdüğünü belirtmektedir. İnsanların, onun Ehl-i beytin bir üyesi olduğuna inandırıldığını, Meymûn el-Kuddâh'ın Ebü'l-Kâsım'a "Bil ki Kâbe Yemen'dir, Kâbe'nin rükünleri Yemen'dir, bu din Yemen'dir. Dinimiz Yemen'de pâyidar olacaktır." dediğini aktarmaktadır. Fahri, Meymûn'un, lakabı Mansûru'l-Yemen olan Ebü'l-Kâsım'ı, mezheplerinin davetçileri olarak gönderdiğini, onlara Yemen'e girmelerini, bugün Harâz'da bulunan ve artık Mesâr Dağı denilen surlarla çevrili bir dağın üzerinde büyük bir köyün bulunduğu Aden Laet'e ulaşmalarını emrettiğini aktarmaktadır.⁵⁸²

Müellif buranın, İsmâîlîlerin güçlendikleri ve bu sayede çoğu zaman Zeydî düşmanlarına karşı zafer kazandıkları ve geri kalan Bâtînî davetçilerin de imana geldiği yer olduğunu beyan etmektedir. Müellifin kendi sözleriyle Mansûru'l-Yemen ve arkadaşı Ali b. Fadl, büyük bir dalâlet, ayıp ve menfur niyetler barındırarak, zâhiren Râfîzîlerin mezhebine bağlılık ve bâtinen dalâletin ve küfrün sırlarını taşıyarak 268/881-882 yılının başında Yemen'e girmiş ve vardıklarında birbirlerinden ayrılmışlardır. Ebü'l-Kâsım Mansûru'l-Yemen, hocası İbn Kuddâh'ın kendisine emrettiği üzere Aden Laet'e, gitmiştir. İnsanları gizlice davet etmeye, kendisine inananları kandırmaya, Râfîzî ve Bâtînîlerin öğretilerine râğbet etmeye başlamıştır. Çok sayıda cahilin ve sıradan insanın bu konuları, kendisine uymaları adına delillerle süslemiştir. Düşünceleri 270/883-884 yılında iyice yayılmıştır. Ebü'l-Kâsım, bulunduğu yere gittikçe hâkim olmuş, yerli halkı oradan çıkarmış, Mesâr Dağı'nın başına büyük ve ihtişamlı bir kale inşa etmiştir ve birçok kişi onu takip etmiştir. Düşünceleri o bölgelerde yayılmış ve davetine icabet edilmiştir.⁵⁸³

⁵⁸¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 212-214.

⁵⁸² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 215-216.

⁵⁸³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 216-217.

Fahri, Mansûru'l-Yemen'in yol arkadaşı Ali b. Fadl'ın ise Aden ile San'a arasındaki Cîşan kasabasına gittiğini, edebiyat bilgisinde usta, cesur ve oldukça sabırlı olduğunu, İmâmiyye mezhebini taklit ederek insanlara sapkınlık ve küfür aşıladığını zikretmektedir. Ülkesine vardığında, ta ki Yemen'deki pek çok kabilenin gönlünü kazanıp Serv Dağı'nda büyük bir kale inşa ettirene kadar, insanları kendi inkâr düşüncesi ve sapkınlık öğretilerine çağırıldığını, pek çok insanın onun etrafında toplanıp hep birlikte o bölgenin valisi olan Ahmed b. Mansûr'un bulunduğu yere gittiklerini, Ahmed b. Mansûr'un o sıra ed-Dumlûve kalesinde olduğunu, Ahmed b. Mansûr'un hileyle yenildiğini, hapse atıldığını, sonra da hapishanede öldürüldüğünü aktarmaktadır. Fahri'nin zikrettiğine göre Ali b. Fadl, ed-Dumlûve ve o bölgenin kontrolünü ele geçirerek orada vekillik yapmıştır. Daha sonra kalabalığıyla birlikte o dönemde ülkenin sahibi Emir Ca'fer b. İbrahim el-Munâhî'ye ait olan Reyne kalesine çıkmış ve onu da hileyle yenerek ülkenin kontrolünü ele geçirmiştir.⁵⁸⁴

Fahri, Ca'fer b. İbrahim'in kuşatmanın üzerine Zebîd'e kaçtığını, Eş'arilerden ve o sıra Zebîd'de bulunan takipçilerinden yardım istediğini, büyük bir kalabalığın da ona karşılık vererek onları Ali b. Fadl'a karşı savaşa sürüklediğini ancak Ali b. Fadl'ın onları mağlup ettiğini, Ca'fer'i, iki oğlunu ve büyük bir halk grubunu öldürdüğünü, ülkenin kontrolünü ele geçirerek Ebyen'e doğru yürüdüğünü beyan etmektedir. Devamında Fahri, o sıra oranın emirinin Muhammed b. Ebû'l-Alâ' el-Esbahî olduğunu ve Hanfer şehrinde ikamet ettiğini belirtmekte, onların arasında savaş çıktığını ve Ali b. Fadl ile takipçilerinin bazı yerlerde yenilgiye uğradığını, Ali b. Fadl'ın, Emir Muhammed b. Ebû'l-Alâ'ı öldürdükten sonra onun evine girerek oradan yüklü miktarda ganimet ele geçirdiğini belirtmektedir.⁵⁸⁵

Ali b. Fadl'ın daha sonra Hanfer'e yerleştiğini ve bazı takipçileriyle birlikte büyük bir orduyu Me'âfer'e göndererek orayı fethettiğini belirten Fahri, Ali b. Fadl'ın 20 bine yakın atlıyla birlikte San'a'ya yürüyerek oraya zorla girdiğini ve birçok insanı öldürdüğünü beyan etmektedir. Onun ve ordusunun, orada bulunan tüm malları ve kadınları alıp götürdüklerini, aynı zamanda büyük ganimetler de ele geçirdiklerini ifade eden Fahri, ordunun komutanı Es'ad b. Ya'fer'in mağlup olarak Hemedân ülkesine kaçtığını aktarmaktadır.⁵⁸⁶

⁵⁸⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 217-219.

⁵⁸⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 219-221.

⁵⁸⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 221-222.

Fahri, Ali b. Fadl'ın, San'a'ya hücum etmesi için bazı adamlarını görevlendirdiğini, ordusunun Şam'daki bir kasabaya gittiğini ve Mansûru'l-Yemen'in ordusunun onları orada karşıladığını beyan etmektedir. Müellif, İbn Hattâb kaçınca İbn Fadl'ın onun kasabasını ele geçirerek içindekileri gasp ettiğini, daha sonra büyük bir orduyla Tihâme'deki Serdâd Vadisi'ne inerek İbrahim b. Muhammed el-Ezdî'yi onu mağlup ettiğini ve pek çok ganimet elde ettiğini anlatmaktadır.⁵⁸⁷

Fahri, Ali b. Fadl'ın sırasıyla San'a, Kadrâ', Zebîd'i yağmaladığını ve Tihâme'nin tamamını ele geçirerek ülkede yaşamaya başladığını uzun uzadıya anlatmaktadır. Fahri, İbn Fadl'ın, hükmünü iyice yerleştirdikten sonra, daha önce kendisinde gizlediği küfürleri açık ederek serbestçe yaşamını idame ettirdiğini belirtmektedir. Onun, insanlara İmâm Mehdî olduğunu, başlarını tıraş etmeleri gerektiğini söylediğini belirten Fahri, bunun dinin sünnetinden olduğu sanılarak aralarından yüz kişinin tıraş olduğu bilgisini sözlerine eklemektedir.⁵⁸⁸

Fahri'nin kendi beyanıyla bu lanetli şeytan onları ayartmış ve şöyle demiştir:

“Muhammed'in ümmetine yasakladığı her şeyi helâl kıldım. Cennet, ateş, haşr, ceza ve sevap yoktur. Aksine Allah'ın âyetlerinde bahsettiği, lezzetleri yaratılanlardan gizlenmiş olan cennet vardır. Onun tezahürünü ve uygulanmasını sizin için helâl kıldım. Sizden namazı, zekâtı, orucu, haccı ve tüm vacipleri kaldırdım.”⁵⁸⁹

Ali b. Fadl, peygamberlik iddiasında bulunarak Allah'ın, kendisini göndermesiyle Hz. Muhammed'in peygamberliğini neshettiğini iddia etmekle beraber, Hz. Muhammed'e haram kılınanları helâl, helâl kılınanları haram saymıştır. Bu insanlara, hoşgörülü ve rahatlatıcı bir peygamber olarak gönderildiğini söylemiş ve ibadetleri terk etmiştir. Birçok insan da bu konuda ona tabi olmuştur. Ardından San'a'ya giderek tüm bunları orada da yaymış ve sonrasında Cünd'e giderek oraya hâkim olmuştur. Orada ikamet etmeye başlamış, kadın hizmetçilerine teflerle Cünd mescidine çıkmalarını ve ona şiir söylemelerini emretmiştir.⁵⁹⁰ Bu şiirin bir kısmı şu şekildedir:

*“Defi al ey kadın ve vur
Coş ve eğlen
Benî Haşim peygamberliği üstlendi
Bu peygamber Araplardandır
Her peygamberin bir şeriati vardır
Bu şeriat da bu peygamberindir
Bizden namaz sorumluluğunu kaldırdı*

⁵⁸⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 223.

⁵⁸⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 223-224.

⁵⁸⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 224.

⁵⁹⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 224-225.

*Orucu kaldırdı ve cezalandırmadı
İnsanlar namaz kıldığında yerinden kalkma
Eğer oruç tutarlarsa ye ve iç
Safa arasında sa'y etme
Yesrib'deki kabri ziyaret etme
Evlenmekten kendini alıkoyma;
Akrabalarla ve yabancılarla.
Sen kendini bu garibe nasıl helâl kıldın?
Babaya nasıl haram kıldın?
Fidan onu dikene ait değil midir?
Kurak zamanda onu sulayana.
Şarap da tıpkı yağmur suyu gibi,
Bu, mezhepte helâldir.”⁵⁹¹*

Müellif, kadınlara açık gömlek giymeyi ilk uygulayan kişinin Ali b. Fadl olduğu bilgisine ulaştığını ifade etmektedir. Müellifin belirttiği üzere Ali b. Fadl, San'a'daki kadınlara sadece bunları giymelerini ve tek saf halinde sıralanmalarını emretmiş, onlar da öyle yapmışlardır. Safın başından sonuna kadar hepsinin elbiselerinin altına girip hepsini sırayla geçmiş ve avret yerlerine bakmıştır.⁵⁹²

Müellif, tarihî-hikâyesel anlatımına devam etmektedir. Ali b. Fadl'ın ardından oğlu Muhammed b. Ali'nin ayağa kalkıp malları tebaasına verince Müslümanların her yönden büyük gruplar halinde ona karşı toplanarak, ilk başta bahsedildiği üzere Hemedân'a kaçan San'a hükümdarı Emir Esad b. Ya'fer'e doğru yürüdüklerini belirtmektedir. Sözlerinin devamında Fahri, Müslümanların Esad ile buluşmak için toplandıklarında onu Muhammed b. Ali'ye götürdüklerini, burada onu mağlup ederek esir aldıklarını, tebaasını öldürüp onun mallarını alarak haremine dil uzattıklarını ifade etmektedir. Daha sonra Esad ve beraberindekilerin, Muhammed b. Ali el-Karmatî'yi ve birkaç Karmatlı müntesibini esir alarak San'a'ya götürerek hepsini öldürüp, kafalarını kesip, boyayla boyayıp kutulara koyduklarını, ardından onları Mekke'nin emirine gönderdiklerini ve bunların, Terviye günü Mekke kapılarına dikildiklerini beyan etmektedir.⁵⁹³

Şam Karmatîleri bahsine gelince, Fahri, makâlât yazarlarının şu sözlerini aktarmaktadır:

“Şam'daki Bâtınîlerin davetçileri arasında şeriatın kendilerine haram kıldıklarını helâl kılanlardan Zû Şâme adında bir adam çıktı. Onun destekçileri arasında Kelb b. Vebîra adında bir adam vardı. Şam'ı fethetti ve tüm şarkı kasıp kavurdu. Irak halifesi el-Müktefî Billâh'ın

⁵⁹¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 225.

⁵⁹² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 227-228.

⁵⁹³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 228.

ordusunun yenilgiye uğratıldığı birçok savaş ve meşhur olaylardan sonra öldürülmüştür. Güç ve kuvvet kullanarak Şam'ın kontrolünü ele geçirmiş ve sonra öldürülmüştür.⁵⁹⁴

Fahri'nin belirttiği üzerine ondan daha zalim olan kardeşi ayaklandı. Erkekleri öldürüp memleketin kontrolünü ele geçirdi, malları yağmaladı ve insanları imâmet konusunda kendisine tabi olmaya davet etti. Bunun üzerine Müktefî Billâh (ö. 295/908) onun yanına gitti. Onun tebaasından bazılarını yakaladı ve onlarla birlikte Bağdat'a girdi. Orada öldürdüler ve yakıldılar. Bunun üzerine Zekraviyye b. Mehraviyye adında bir davetçi onun ardından ayaklandı. Müslümanlar arasında şiddeti yaydı, kötülükler çıkardı. Haramları helâl kıldı, insanları öldürdü, onlara dil uzattı, Müktefî Billâh da onu öldürdü.⁵⁹⁵

Bahreyn Karmatîleri bahsine gelince müellif, onların önde gelen davetçileri arasında, davetlerini hakkıyla yerine getiren, Şîlik yolunu takip eden Mazhar b. Ebû Sa'îd b. Behrân adlı birinin olduğundan bahsetmektedir. Mazhar'ın destekçilerinin, Ezd ve Tanuh'tan olan Bahreyn'in erkekleri ile Bahreyn kralı, Yemâme kralı ve çevresindekiler olduğunu belirtmektedir. Bu şahsın, iki oğlu babaları helada iken onu suikastla öldürünceye kadar pek çok Müslümanı öldürdüğünü ve birçok ülkeyi ele geçirdiğini, sapkın inançları olan katı kalpli oğlu Ebû Tahir'in de onun ardından ayaklandığını beyan etmektedir.⁵⁹⁶

Fahri, Ebû Tahir'in de (babası gibi) babasının sapkınılığını, sertliğini, zulmünü gösterdiğini ve pek çok kimsenin ona tabi olduğunu belirtmektedir. Fahri'ye göre o, Müslümanları yok etmeyi hedeflemiş, onlara işkencelerde bulunmuş, orucu ve namazı terk etmelerini emretmiş, haramları işlemelerini mubah kılmış ve içlerinden birine, Allah'a yakın oldukları iddiasıyla babasını, oğlunu ve kardeşini öldürmesini emretmiştir.⁵⁹⁷

Ardından her gün bir ülkeyi işgal edip erkekleri öldürdüğünü, çocukları katlettiğini, kadınları esir aldığını, mallara el koyduğunu, özgür insanları köleleştirdiğini belirten müellif, Ebû Tahir'in daha sonra onlarla beraber Basra şehrine yürüyerek oranın emirini ve birçok insanı öldürdüğünü de eklemektedir. Müellif, Basra'dan on bin yük para ve menkul eşya aldıktan sonra Ebû Tahir'e, hacıların Bağdat'tan geleceği haberinin ulaştığını belirtmektedir. Aralarında Muktedir Billâh'ın (ö. 320/932) bazı emirlerinin de

⁵⁹⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 229.

⁵⁹⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 229-230.

⁵⁹⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 230-231.

⁵⁹⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 231.

olduğunu ve ona tepki olarak hacıların emirini ve beraberindekilerden büyük bir grubu öldürdüğünü aktarmaktadır. Abbâsîleri, Alevîleri, fakihleri, hatipleri, büyük tüccarları ve müellifin tabiriyle Allah'tan başka kimsenin sayamayacağı kadar çok sayıda insanı hac yolunda esir almıştır. Müellif, diğerlerinin ise onlardan kaçıp aç ve susuz bir şekilde çölde öldüklerini aktarmaktadır.⁵⁹⁸

Fahri'nin aktardığına göre hacca ve ziyarete giden evli hacı kadınların çoğunu esir almış, hacıların paralarını ve tüm malzemelerini yağmalamıştır. Hac ile ilgili yaptıkları ülke geneline yayılmış ve o yıl hiçbir bölgeden hacca giden olmamıştır. Daha sonra ikinci yılda çok sayıda hacı, malzemelerle ve cesaretle bütün ülkelerinden çıkmış ama Ebû Tahir onların önünü kesmiştir. Erkeklerini öldürüp kadınlarını esir almış ve paralarına el koymuştur. Bunun üzerine Muktedir Billâh onun üzerine Kûfe'ye büyük bir ordu göndermiş fakat Ebû Tahir, kendi ordularıyla onları karşılamıştır. Savaş iki gün sürmüş ve Muktedir Billâh'ın ordusu mağlup olmuştur. Ebû Tahir ve beraberindekiler hemen Kûfe'ye girerek orayı fethetmişler, çok sayıda insanı öldürmüşler, bir sürü para ele geçirmişler, orada bir süre kalıp haramları mubah kılmışlar ve Bahreyn'deki yerleşim yerlerine geri dönerken menkul eşyaları da taşımışlardır.⁵⁹⁹

Fahri, Ebû Tahir'in yol açtığı fitnenin haberi bütün ülkeye yayıldığını ve onlardan korktukları için hiç kimsenin o yıl hac yapmadığını beyan etmektedir. Bunun üzerine Ebû Tahir'in büyük bir kalabalıkla, para ve yüklerle birlikte 1315 yılında Bahreyn'den Irak'a doğru yola çıktığını, bu yolculukta yanında para ve diğer yükleri taşıyan iki yüz bin altmış devenin olduğunu söylendiğini belirtmektedir. Fahri'nin anlattığı üzere Bağdat'a, kendilerine doğru yola çıktıklarına dair haber gönderildiğinden, Muktedir Billâh bazı komutanlarına bir vasıta aracılığıyla bir mektup yazmış ve 24 bin askerle Ebû Tahir'in ordusunu Kûfe'de karşılamıştır. el-Karmatî, onlarla karşılaşınca şiddetli bir şekilde savaşmışlardır. Halifenin ordusu yenilmiş, komutan öldürülmüş ve ordudaki her şey alınmıştır.⁶⁰⁰

Fahri, Ebû Tahir'in, ülke halkını yok edinceye ve mescitlerini yıkıncaya kadar ordularla ülkeye saldırmaya devam ettiğini ve yedi yıl boyunca onun korkusundan dolayı hac vazifesinin kesintiye uğradığını belirtmektedir. Fahri'nin anlatımına göre Ebû Tahir, hac günlerinde bir grupla birlikte Mekke'ye gitmiş ve ardından Zilhicce'nin yedinci günü

⁵⁹⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 232.

⁵⁹⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 233.

⁶⁰⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 233-234.

Ebtah Vadisi'ne gelmiştir. Mekke halkı ile Ebtah'ta buluşup savaşmışlardır. Mekkeliler mağlup olmuş ve emirleri kaçmıştır. Mekkeliler birçok insan öldürülmüş, kalanlar ise etrafa kaçmıştır. Ebû Tahir, tebaasından bir gruba Mekke'ye girmelerini emretmiştir. Onlar da Mescid-i Haram'a gitmişler, orada buldukları insanları öldürerek geri dönmüşlerdir.⁶⁰¹

Terviye günü gelince, müellif, Allah'ın düşmanı ve lanetli olarak tavsif ettiği Ebû Tahir dışında hepsinin Mekke'ye girdiğini, Mekke'yi işgal ettiklerini, kutsallığını çiğnediklerini aktarmaktadır. Bunların yanında bütün insanları kılıçtan geçirdiklerini, erkekleri öldürerek kadın ve çocukları esir aldıklarını, menkul eşyalarını ve paralarını gasp ettiklerini anlatan Fahri, bazı insanların Mescid-i Haram'a sığınmalarına rağmen yağmacıların oraya girip onları öldürdüklerini belirtmektedir.⁶⁰²

Müellifin anlatımına göre Ebû Tahir'in ordusu, Mekke çölü ve çevresinde otuz bine yakın insanı öldürmüştü, kadın ve çocukları esir almıştır. Mescid-i Haram'da özellikle iki bin yedi yüz kişiyi katletmiş, öldürecek ve esir alacak kimseyi bulamayınca Mekke'yi fethedip üzerindeki altın ve gümüşleri, içindeki altın ve gümüş kandilleri, yaldızlı, oymalı nişleri söküp almıştır. Kâbe'nin kapısını söküp üzerindeki altın levhaları, oluktaki altınları çıkarmış, Hacerü'l-Esved'i yerinden çıkarıp yanlarına almışlar ve böylece Hacerü'l-Esved'in yeri boş kalmıştır. Ebû Tahir'in tebaası, Mekke halkından elli bin miskal fidye alıncaya kadar yirmi yedi yıl orada onlarla kalmıştır. Muktedî Biemrillah (ö. 487/1094), onun fidyesini ödemiş ve taşı köşedeki yerine koymuştur. Fahri'nin anlattığına göre Ebû Tahir'in aşırılıkları o kadar artmıştır ki bir gün Kâbe'ye tırmanmış ve sesini yükselterek "Ben Allah ile beraberim, Allah da benimle beraberdir. O mahlûkları yaratır, ben ise onları öldürürüm." demiştir.⁶⁰³

Ebû Tahir Mekke'den memleketine dönmek üzere yola çıktığında, kendisi ve müellifin tabiriyle Allah'ın düşmanları olan Karmatîler de oradan ayrılmıştır. Kaçan ve teslim olan halk geri çekilerek Mescid-i Haram'a girmiş, korkunç bir manzara, büyük ve çirkin bir olay görmüşlerdir. Mescid-i Haram'ın tavaf ve taşlama yerinin ölü insanlarla dolu olduğunu, mescittekilerin hepsinin şişip kurumuş olduğunu görmüşler, bunun üzerine orada bulunanlar, mescitte büyük bir hendek kazmaya karar vermişlerdir. Zemzem kuyusuna düşenleri de çıkarmışlar ve zemzem suyu berraklaşınca kadar suyunu boşaltmışlardır. Kuyunun yanlarında, Kâbe'nin duvarlarında, Hacerü'l-Esved'de

⁶⁰¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 234-235.

⁶⁰² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 235.

⁶⁰³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 235-237.

ve mescidin geri kalanında bulunan kanı temizlemişlerdir. Fahri, “O mel’ûn memleketine döndükten sonra Cenâb-ı Hak onun bedenine bir azap attı. Azabı, ölünceye kadar devam etti.” diyerek bahsi bitirmektedir.⁶⁰⁴

Mısır Fâtımîleri bahsine gelince müellif,⁶⁰⁵ Mısırlı Bâtînîler hakkında âlimlerin, Abbâsîler adına okunan hutbenin 209 yıl boyunca kesildiğini ve yerini Bâtînî Ubeydîler adına okunan hutbeye bıraktığını söylediklerini beyan etmektedir. Müellifin belirttiğine göre âlimler, Ubeydîlerin ilkinin, kendisine Mehdî lakabı verilen Abdullah olduğunu, bu kişinin Allah’a karşı yalanlar uydurduğunu ve Ca’fer es-Sâdık’ın soyundan geldiğini iddia ettiğini belirtmişlerdir. Fahri, bu âlimlerin, mezkûr kişinin faaliyetlerinin Şam topraklarında başladığını, ardından davetçilerini Yemen ve Mağrib’e (Kuzeybatı Afrika) gönderdiklerini, daha sonra kendisinin de Mağrib’e geçerek oranın yönetimini ele geçirdiğini belirttiklerini ifade etmektedir. Fahri, bu devletin Mehdiyye şehrinde yirmi küsur yıl sürdüğünü ve mezkûr kişinin 322 yılında Mehdiyye’de öldüğünü belirtmektedir. Bu şehrin, onun tarafından kurulduğunu ve şehre Mehdiyye ismini verenin de yine o olduğunu belirten Fahri, onun görünüşte Şîî (Râfızî) görüşleri savunsa da gerçekte zındıklık yaptığını ifade etmektedir.⁶⁰⁶

Fahri’nin belirttiğine göre tarihçi İbn Abbâs el-Kabîsî, Ubeydullah ve ondan sonra gelen oğullarının Darülbahr’da işkenceyle öldürdüğü kişilerin, sahabeyi reddetmekten geri durmayan bir âlim ile âbid (ibadet eden) arasında bulunduğu 4 bin kişiden oluştuğunu beyan etmiştir.⁶⁰⁷

Fahri, Ubeydullah’ın ölümüyle başa geçenlerin silsilesini aktarırken şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Ubeydîlerin fikir babası olan Mehdî lakaplı lanetli Ubeydullah ölünce, ardından oğlu Kâim Biemrillâh (ö. 467/1075), sonra Mansûr Billâh, sonra Muiz Lidînillâh (ö. 365/975), sonra Azîz Billâh (ö. 386/996), sonra zorba, heybetli, büyük bir şeytan olan, Mısır, Şam, Hicaz ve Mağrib’in meliki olan Hâkim Biemrillâh (ö. 411/1021) geldi. Ondan sonra Zâhir Li-İ’zâz Dînillâh, sonra Müstansır Billâh (ö. 640/1242), sonra Musta’lî Billâh (ö. 495/1101), sonra Hâfız Lidînillâh (ö. 544/1149), sonra Zâfir Billâh, sonra Fâiz Binasrillâh, sonra Âdid Lidînillâh (ö. 567/1171) geldi ve onların son kralları idi. Bu lakaplar, onların kendileri tarafından yalanla ve sahtecilikle verilmiştir. Bu adı geçen şeytan Âdid Billah, Bâtîniyye’nin sonuncusudur. Selahaddin, Mısırlı Yusuf b. Eyyûb’u göreve getirerek emiri yaptı. O zamanın halifesi de Irak’taki Abbâsîlerden olan el-Müstedî’ Binûrillâh idi. Emir, Ubeydiyye’nin Bâtînî hutbesini

⁶⁰⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 237-240.

⁶⁰⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 240.

⁶⁰⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 240-241.

⁶⁰⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 241-242.

kaldırdı ve el-Müstedî' Biemrillâh⁶⁰⁸ 567/1171-1172 yılının başında Mısır'a yerleşti. Ardından Abbâsî hutbesi devam etti."⁶⁰⁹

Mısır'daki Ubeydiyye yönetimine gelince,⁶¹⁰ müellif, 462/1069-1070 yılında Hicaz'da Ubeydîlerin yönetiminin kaldırıldığını ve 402/1011-1012 yılında Ubeydî halifelerini kınayan bir rapor yazıldığını aktarmaktadır. Bu raporda, Mısır'daki bu olayın, Senevîyye ve Mecûsîlik öğretisine sahip kâfirlerin ve ahlaksız insanların aracı olduğu, çünkü onların cezaları kaldırdıkları, avret yerlerinin teşhirine izin verdikleri, kan döktükleri, peygamberlere ve seleflere lanet okudukları, ilâhlık iddiasında buldukları, onların necis oldukları, Hâricîler gibi davrandıkları, soylarının Hz. Ali'den gelmediği belirtilmektedir.⁶¹¹

Mısırlı Ubeydîlerin davetçileri arasında, Yemen'i fetheden ve Mehdî lakabıyla anılan bir adamdan söz eden müellif, bu şahsa Bâtînî, zorba ve güçlü bir şeytan tavsifinde bulunarak onun zulmünün çocukları katletmeye vardığını aktarmaktadır. Müellifin kendi deyimiyle Allah, bu şahsı Zebîd'de helak etmiştir. İşler zorlaşınca kadar bir süre insanları muhasara altına almış, sonra zorla işgal edip büyük bir katliam yapmıştır. Onların ordusuyla birlikte parasını ve kadınlarını kendilerine mubah gördüğünü belirten Fahri, bütün bunların 566/1171 yılında olduğu bilgisini vermektedir.⁶¹²

Mehdî olarak anılan bu şahsın, söz konusu senenin Şevval ayında öldüğünü belirten Fahri ve ölümünden sonra Abdünnebî adında bir oğlunun doğduğunu, oğlunun babasından daha sapık ve dalâlet sahibi bir kişi olduğunu belirtmektedir. Haramları helâl kıldığından, Cund Mescidi'ni yakıp yıktığından, çok kan dökerek ve haramları câiz kılarak Allah'a isyan ettiğinden bahseden Fahri, bunun üzerine Selahaddin Yusuf b. Eyyûb'un, kardeşi Şemsüddeve b. Eyyûb'u Mısır'dan onun üzerine gönderdiği bilgisini vermektedir. Fahri'nin aktardığına göre Şemsüddeve b. Eyyûb, askerlerin çoğunu mağlup ederek Yemen'i fethetmiş, Abdünnebî ile büyük bir kalabalık içinde karşılaşmış ve onu da mağlup etmiştir. Fahri, sözünün devamında Şemsüddeve'nin onları yendiğini

⁶⁰⁸ Muhakkik Reşid el-Hayyûn'un verdiği dipnota göre bu ifade, Moskova nüshasına göre Müstedî' Biemrillâh değil, Müstedî Binûrillâh'tır. Leiden nüshasına göre ise bu terkinin, yalnızca "Biemrillâh" olarak geçtiğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 246.

⁶⁰⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 242-246.

⁶¹⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 246.

⁶¹¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 246-247.

⁶¹² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 248.

ve Abdünnebî ile tebaasından bir grubu tutuklayarak Zebîd'in kapısına astığını belirtmektedir.⁶¹³

Bâtini İsmâîlîlerin çoğunun Irak ve Yemen'de olduğunu belirten müellif, Yemen'dekilerin, dağların doruklarındaki kalelerden destek bulduğunu ifade etmektedir. Bu kişilerde savaşma noktasında güçlü bir cesaretin, mezheplerine karşı ciddi bir taassubun ve bağnazlığın olduğunu belirtmektedir. İsmâîlîler ve Zeydîler arasında bir çekişmenin olduğunu aktaran müellif, Yemen'de İsmâîlîlerin çok olduğunu belirtirken Zeydîlerin sayısının onlardan daha fazla olduğunu da eklemektedir.⁶¹⁴

Fahri, İmâm Abdullah el-Yâfi'î'nin şu sözlerini aktarmaktadır:

“Bazı eserlerinde de geçtiği üzere, onların en büyüğü olan İbnü'l-Ânef'in cenneti bin veya binden daha az bir fiyata sattığını duydum. Buna gizli ve sır diyorlar. Taklit ve fetva ile kastettikleri budur. Cehennemden kurtularak cenneti satın alan herkes için kullanılır. Cenneti kazanmak garantidir. Cennet onlar için farzlardan kurtuluş ve ruhun sekizinci kata geri dönüşünden ibarettir.”⁶¹⁵

İmâm el-Yâfi'î, sözlerine şöyle devam etmektedir:

“En büyük felaket ve en büyük sapkınlık da dâhil olmak üzere Bâtinî kelimelerden/sözlerden oluşan bir kitapçıkla karşılaştım. Bunlardan ilkinin Bâtinî âlimlerin sözleri olduğundan ve Bâtinî kitabın bu nüshasının 738/1337-1338 yılında Şam'dan San'a'ya ulaştığından bahsedilmişti. Onda, İmâm Ebû Hamid Gazzâlî'nin naklettiğinden daha büyük küfür içeren sözler gördüm. Ben onda, günahkâr zındıkların, kâfir Mecûsîlerin sözlerinden daha çirkin bir şey gördüm. Çünkü bu söz, kızların, kız kardeşlerin, annelerin ve diğer mahremelerin nikâhlarının sahih olduğunu bildiriyor. Mel'ûn, Hz. Muhammed ile ilgili konuyu kısaltıyor ve bu kitapta Allah'ı ve resûlünü inkâr eden ve onun peygamberliğini yalanlayan birinin sözlerini söylüyor. Bu tasnifin yazarı, insanlara büyücülük, astroloji ve coğrafya bilimlerini öğrenmelerini tavsiye etmeye başladı. Bunun peygamberlerin ilmi ve kanunları olduğunu, gerçekleşenlerin vahiy olduğunu, Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in sözü olduğunu, cennetin Allah Teâlâ'nın haram kıldığı şeyleri helâl kılmak olduğunu, cehennemde ise haramları terk etmek olduğunu ve farzların yerine getirilmesi olduğunu iddia etmiştir. Namaz kılanları, oruç tutanları, hac yapanları küçümseme ve alay etme konusunda aşırıya kaçmış ve büyük sapkınlıklar, din hükümleriyle alay etme, peygamberlerle alay etme, onların şeriatlarını geçersiz kılma ve bunları yalanlama gibi diğer şeylerde aşırıya kaçmıştır. Bilakis Allah Teâlâ onların dediklerinin tersine İslâm'ı tamamlamıştır.”⁶¹⁶

1.5.5. Mürcie

“Telhisü'l-Beyan'da Mürcie” bahsinin çalışmamızın temelini teşkil etmesi hasebiyle, tezimizin ikinci bölümünde müellifin bu mezhep hakkındaki görüşlerini etraflıca ele alacağız.

⁶¹³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 248-249.

⁶¹⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 249.

⁶¹⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 250.

⁶¹⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 250-251.

İKİNCİ BÖLÜM

TELHİSÜ'L-BEYAN'DA MÜRCİE

2.1. İslâm Düşünce Tarihinde Mürcie

Şehristânî, *el-Milel ve 'n-nihal* adlı eserinde ircâ kelimesinin iki anlama geldiğini, ilk anlamının A'râf Suresi 111. âyette geçtiği üzere “ertelemek, tehir etmek, mühlet vermek” şeklinde olduğunu, ikinci anlamının ise “ümit (recâ) vermek” olduğunu belirtmiştir. Şehristânî'ye göre bu fırkaya, ameli, mertebe olarak inancın ve imanın gerisinde bıraktıklarından dolayı Mürcie denebilir. Aynı zamanda bu fırka, büyük günah işleyenin fâsik olmakla beraber gerçek manada mü'min olmaya devam ettiği fikrini, “Küfür ile birlikte iyi ameller fayda vermediği gibi iman ile birlikte kötü ameller de zarar vermez.” şeklinde formüle ettiği için bu söz Mürcie'nin tanımı olarak kabul edilmiştir.⁶¹⁷ Mürcie kelimesinin, “ertelemek, sonraya bırakmak” anlamına gelen ircâ' veya “beklenti içinde olmak, ümit etmek” manasındaki recâ' kökünden geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüşse de kelimenin, aslî harflerinin sonuncusu hemze olan ircâ'dan türemiş olduğu fikri tercih edilmektedir.⁶¹⁸

Hayâlî, Mürcie mezhebi ile alakalı olarak şu beyanlarda bulunmaktadır:

“Mürcie lafzı ircâdan me'hûzdur. İrcâ üç ma'nâda isti'mâl olunur: Evvelkisi te'hîr ve imhâl ma'nâsındadır. Ve ikincisi i'tâ, recâ ma'nâsındadır. Ve üçüncüsü tefvîzdir. Üç ma'nâya göre onlara “Mürcie” (isimlendirmesi) sahîh oldu. Evvelki ma'nâya göre onlar kebîre sâhibinin hükmünü âhirete te'hîr edip hükm-ü dünyevî ki sa'îd olmak yâhûd şakî olmak ol hüküm ile hüküm etmezler. Yâhûd Ali kerremellâhu veche'yi derece-i evveliyyeden derece-i râbî'aya te'hîr ettiler. Ve bu mes'elede Şî'a'ya muhâlefet ettiler. İkinci ma'nâya göre bu tâife, “küfür ile tâ'at fâide vermediği gibi îmânla da ma'siyet zarar vermez” derler. Üçüncü ma'nâya göre onlar ‘ibâdın umûrunu Allah Te'âlâ'ya tefviz eylediler.”⁶¹⁹

'Alâ'imü ehli's-sünne adlı eserin müellifinin, Mürcie'nin büyük günah hususundaki “küfürle birlikte tâ'at fayda vermediği gibi imanla birlikte ma'siyet de zarar vermez” şeklindeki yaklaşımını eleştirdiği, bu fikrin hükümlerin mü'minler üzerine farz olmadığı anlamını ihtiva etmesi sebebiyle fâsid olduğunu belirttiği, kaynaklarda ifade olunmaktadır.⁶²⁰

⁶¹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve 'n-Nihal*, 1/139.

⁶¹⁸ Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45.

⁶¹⁹ Hayâlî, *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*, 132.

⁶²⁰ Ali Durmuş, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, ed. Ramazan Tarık (Ankara: İksad Yayınevi, 2022), 12.

Mürctie, İslâm mezhepleri tarihinde, hoşgörü ve toleransıya meşhur olmuş, özellikle de ameli imanın gereği sayarak büyük günah işleyenleri tövbe etmemesi durumunda tekfir eden Hâricîlik gibi fanatik ve aşırı bir mezhebin ardından İslâm ümmeti içinde ve ümmetin diğer dinlerle ilişkisinde Müslümanlığın müsamahakâr yüzünü temsil etmiş önemli mezheplerden biridir.⁶²¹ Kaynaklara bakıldığı zaman Mürctie'nin teşekkülünün çoğunlukla Hz. Osman'ın ölümünün üzerine başladığının aktarıldığı görülmektedir. Mürctie'nin doğuşu ile ilgili verilen farklı tarihlerin, 72/691'de yazılmış olup son zamanlarda yayınlanan Sâlim b. Zekvân'ın (ö. 100/718 [?]) *Sîre*'si, 75/694'te veya hemen sonraki yıllarda yazılan Hasan b. Muhammed'in (ö. 100/718) *Kitâbü'l-ircâ*'sı ve diğer kaynaklarda yer alan bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Bütün bu sebeplerden dolayı Mürctie'nin teşekkülünün, 60-75/679-694 tarihleri arasında gerçekleştiği söylenebilir. Çünkü Muaviye'nin iş başına gelmesinden sonra başlatmış olduğu Hz. Ali'yi lânetleyip Hz. Osman'ı övme kampanyası, Haşimî olsun veya olmasın pek çok kimsenin buna tepki göstermesi sonucu, Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında ircâ fikrini benimsemek, hicrî birinci asrın ortalarından itibaren, bizatihi siyâsî bir tavrın işareti haline geldi.⁶²²

Sâlim b. Zekvân, *Sîre* adlı eserinde Mürctie'den bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Peşinden gidebilecekleri öncüleri olmayan ve doğruluklarını örnek alacakları dostları bulunmayan diğer insanlar, ircâ (hükmü erteleme) fikrini benimsediler ve dediler ki: Bizim gördüğümüz ve bizzat hazır bulunduğumuz son ayrılık (el-fırkatu'l-âhir) konusunda şahitlik yapmaya hazırız. Fakat bizim görmediğimiz ve yetişemediğimiz ilk ayrılık (el-fırkatu'l-ûlâ) konusunda verilecek hükmü erteleriz. Çünkü –iddialarına göre– onlar bu olaya yetişemedikleri için onu görmediler. Onlar, Müslümanların şahitliğini ölçü alarak kendisinin bizzat görmediği bir konuda, kendinden önce meydana gelmiş bir hadisede bir kimseye İslâm'dan çıkıp dalâlette olduğu şeklinde şahitlik eden kişinin kendisinin dalâlette olduğunu iddia etmişlerdir. Eğer onların bu şekildeki fikirleri doğru olursa ilk ayrılıklarda yer alanların tümü küfre girmiş olur.”⁶²³

İbn Zekvân'ın bahsettiği son ayrılıktan kastedilen, onun *Sîre* adlı eserindeki Mürctie bahsini çeviren Kutlu'nun dipnotunda geçtiği üzere, Cemel ve Sıffin'den sonra

⁶²¹ Mehmet Dalkılıç, “Eş'arî'ye Göre Mürctie Mezhebinin Görüşleri ve Mürctie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 9 (2012), 88.

⁶²² Sönmez Kutlu, “Mürctie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları” 1/1 (2002), 178.

⁶²³ Sönmez Kutlu, “Sâlim b. Zekvân'ın *Sîre* Adlı Eserindeki Mürctie ile İlgili Kısmın Tercümesi” 35/1-4 (01 Ağustos 1996), 469-470.

meydana gelen olaylardır. Aynı şekilde Kutlu, İbn Zekvân'ın ilk ayrılık ifadesinden kastedilenin de Cemel ve Sıffin olayları olduğunu belirtmektedir.⁶²⁴

Mürcie, büyük günah işleyenlerin cennet veya cehennem ehli olduklarına dair herhangi bir âhiretlik durumu tartışmayıp bunu Allah'a bırakanlara, onların manevî mükellefiyetleri hakkında fikir beyan etmeyenlere, bu konuda sükûtu tercih edenlere verilen isimdir. İslâm'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkıp ılımlı ve uzlaşmacı fikirleriyle tanınan itikâdî ve siyasî bir fırka olan Mürcie'nin ortaya çıkışında etkili olan sebepler arasında Emevî politikası ve siyasetinden, Hz. Osman'ın şehadetinden sonra zuhur eden sorunlardan, Hz. Ali'nin hilafetinde yaşanan Cemel ve Sıffin Savaşları'ndan ve peşinden gelen Hâricî zihniyetinden bahsedilebilir. Zira Mürcie, Hâricîlerin sert propaganda ve davranışlarına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Hâricîlerde görülen keskin tavırlar, amelin imana dâhil edilmesi neticesinde takınılan tutumlar, Mürcie'nin bu konularda ılımlı olunması ve büyük günah işleyeninin durumunun Allah'a havale edilmesi gerektiği gibi fikirlerini öne sürmesinde etkili olmuştur.

Eş'arî, imanın mahiyeti konusunda Mürcie'yi on iki fırkaya ayırmıştır. Bu tasnifi yaparken münferiden fırka isimleri vermek yerine fırkaların bahsini yapmakta, bunların kime nispet edildiğini ve hangi görüşler üzere olduklarını beyan etmektedir.⁶²⁵

Bağdâdî, Mürcie'nin, ileri sürülen görüşler açısından üç sınıfa ayrıldığını belirtmektedir. Bunlardan ilkinin, iman konusunda ircâyı kabul ettiğini ve kader meselesinde Gaylân, Ebû Şimr, Muhammed b. Şebîb el-Basrî gibi Kaderiyye-Mu'tezile mezheplerinin görüşlerini benimseyenler olduğunu belirtmektedir. Bunların ikincisinin, Cehm b. Safvân'ın yolunu tutarak imanda ircâyı, amellerde de cebri kabul edenler olduğunu ifade etmektedir. Son olarak üçüncü sınıfın ise Cebriyye ve Kaderiyye'nin dışında olduklarını ve kendi aralarında beş fırkaya ayrıldıklarını beyan etmektedir. Bu fırkaları da "Yûnusiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye, Merîsiyye" olarak sıralamaktadır.⁶²⁶ Daha önceki âlimlerin de bahsettiği gibi Bağdâdî de bu fırkaya, ameli

⁶²⁴ Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısmın Tercümesi", 470.

⁶²⁵ Eş'arî vd., *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 204-214.

⁶²⁶ Bu tasnif Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî tarafından kaleme alınan *Keydü's-Şeytân* adlı eserde ve Ahmed Rûmî Akhisârî'ye de atfedilen *Risâle fî Mesâyidi's-Şeytân* adlı eserde de görülmektedir. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin ve Akhisârî'nin tasniflerinde Merîsiyye yerine Ubeydiyye fırkası yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz. Ali Durmuş, "Kadızedelilerin İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Eserleri ve Fırka Tasnif Usulleri", *Balikesir İlahiyat Dergisi* 12 (2020), 143; Ali Durmuş, "'Risâle fî Meşâyidi's-Şeytân' Adlı Eserin İçeriği ve Ahmed Rûmî Akhisârî'ye Aidiyeti Problemi", ed. Gültekin Gürçay - Amaneh Manafidizaji (12. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Diyarbakır: Academy Global Publishing House, 2023), 419-430.

imanın gerisinde tuttuklarından mütevellit Mürcie dendiğini, ircanın anlamının burada te'hir (geciktirme) anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁶²⁷

İbn Hazm, Mürcie'nin iki alt grubunu gulât olarak değerlendirmiştir. Bunların ilki "Kişi, kalbiyle küfre inansa bile, dili ile ikrar edince Allah katında mü'mindir." diyen Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869) ve ona tabi olan Kerrâmiyye'dir.⁶²⁸ Mürcie'nin ikinci gulât grubunda ise Cehmiyye ile Eş'arîler yer alır. Eş'arîler hakkında "Eş'arîler, Bağdat ve Basra'da idiler. Daha sonra Sicilya, Kayrevân ve Endülüs'e de yerleştiler. Şükürler olsun ki daha sonra durumları zayıflamıştır." şeklinde beyanda bulunmuştur.⁶²⁹

İslâm Mezhepleri ve Kelâmı adlı eserinde Ya'kûb b. Abdüllatîf, fırkaları sayarken Mürcie'den "Ve fırak-ı İslâmîyye-i kibârdan dördüncü fırka Mürcie'dir. Mürcie'den murâd şol taifedir ki, 'küfür ile tâat fayda vermediği gibi imanla ma'siyet zarar vermez' diye kâil oldular." şeklinde söz etmektedir.⁶³⁰

İtikadî, siyasî, fikhî ve tasavvufî konularda pek çok görüş ileri süren Mürcie daha çok iman nazariyeleriyle dikkat çekmiştir. Kaynaklarda onlardan bahsedilirken daima bu iman nazariyeleri üzerinde durulmuştur. İman hususunda Havâric ve Ehl-i hadîs karşısında yer alan Mürcie diğer konularda kendi aralarında ayrılığa düşmüştür.⁶³¹ Mürcie, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Müslümanlar arasında meydana gelen Cemel ve Sıffin Savaşlarında ölen ve öldürülenlerin durumu ve bu olaylarda kimin haklı kimin haksız olduğu konusunda Müslümanlar arasında önemli görüş ayrılıkları bulunduğu için ve her grubun kendisini haklı, karşı tarafı da hatalı ve günahkâr kimseler olarak görmesi sebebiyle, başta Hz. Osman ve Hz. Ali olmak üzere, bu ilk ayrılıklarda yer alanların cennetlik veya cehennemlik oldukları hakkında verilecek kararın Allah'a bırakılması gerektiği fikrini öne sürdü. Bu olaylara katılanlarla ilgili hükmü ertelemelerinin arkasında, onların olaylara bizzat yetişmemiş ve karışmamış olmaları bulunmaktadır.⁶³²

⁶²⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 148.

⁶²⁸ Ali İbn Ahmed İbn Hazm, *El-Fasl*, çev. Halil İbrahim Bulut (Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/80.

⁶²⁹ Cemaleddin Erdemci - Fadıl Aygün (ed.), *Uluslararası İmâm Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu bildirileri Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (21-23 Eylül 2014)* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 96.

⁶³⁰ Ya'kûb bin Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, ed. Halil İbrahim Bulut vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 144.

⁶³¹ Kutlu, "Mürcie".

⁶³² Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", 179-180.

Mürcie, dinin birlik ve beraberlikten ibaret olduğunu düşünmektedir. Onlara göre bir kimse iman ettikten sonra İslâm toplumunun bir üyesidir. Bu bakımdan bütün mü'minler eşit olup birinin diğerine üstünlüğü yoktur. Ayrıca mü'minler birbirinin kardeşidir ve her birisi Allah'ın dostudur. Hangi mezhebe veya görüşe sahip olursa olsun, o kimse dışlanamaz, tekfir edilemez ve öldürülemez. Herhangi bir Müslüman sadece nefsinin savunma ve zulme engel olma durumunda kılıca başvurabilir. Ancak bir Müslümanı Müslüman olduğu için öldüren küfre girer. Bu sebeple Cemaat'i bozacak her türlü fitne ve bozgunculuktan uzak durmak lâzımdır.⁶³³

Mürcie'ye mezhepler tarihinde ayrıcalıklı konum kazandıran şey iman tanımı, iman-amel ilişkisi ve bu anlamda ümmetin sınırlarının tespitiyle ilgili getirdikleri toleranslı yaklaşımdır. Bu itibarla Mürcie mezhebi iman ile öncelikle bütün amelleri özünde ayrı sayar ve hiçbir şeyi imana denk veya onu artıran-eksiltten bir nitelikte saymamayı ilke olarak kabul eder.⁶³⁴

Mürcie'ye göre kible ehlinde büyük günah işleyen hiç kimse tekfir edilemez. Bu mezhebe göre bir kimsenin kendinden önce yaşamış kible ehlinde birisi için veya büyük günah işleyen kimse için sapık olduğu ve teberri edilmesi gerektiği veya hidâyette olduğu ve dost edinilmesi gerektiği şeklinde bir hüküm verebilmesi, istisnasız bütün Müslümanların onun hakkında aynı hükmü vermesiyle mümkündür.⁶³⁵

2.2. Telhisü'l-Beyan'da Mürcie

Ali el-Fahri, Mürcie⁶³⁶ mezhebinin, ircâ görüşü dolayısıyla bu ismi aldığını belirtmektedir. İrcânın manası konusunda âlimlerin arasında ihtilaf olduğunu aktarmaktadır. İrcânın, büyük günah işleyenlerin hükmünün kıyamete ertelendiği anlamına geldiğini ifade eden müellif, bu mezhep mensuplarının, cennet ehli olduğu için büyük günah işleyen kişinin dünyada helak olmayacağını, aynı zamanda bu kişinin cehennem ehlinde de olmayacağını düşündüklerini belirtmektedir.⁶³⁷ Müellif, Mürcie'yi "Hâricî Mürciesi, Kaderiyye Mürciesi, Cebriyye Mürciesi ve Hâlis Mürcie" olmak üzere

⁶³³ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", 180-181.

⁶³⁴ Dalkılıç, "Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları", 118.

⁶³⁵ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları", 180.

⁶³⁶ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 253-279.

⁶³⁷ İlgili cümlede belirli bir özne bulunmadığı göz önüne alınırsa, burada bahsedilen kişi/kişilerden maksat tüm Müslümanlar olabilir. Zira Müslümanların, cezalarını çektikten sonra -Müslüman oldukları için- elbet cennete girecekleri gerekçesiyle dünyada helak olmayacakları veya cehenneme girmeyecekleri belirtilmiş olabilir.

dört sınıfa ayırmaktadır.⁶³⁸ “Mürctie-i Kaderiyye” terkibi⁶³⁹ kullanılıyor olsa da “Hâricî Mürciesi” terkibi çelişkili bir ifadedir. Zira Mürctie mezhebinin ortaya çıkış sebeplerinden birinin de Hâricîlik olduğu göz ardı edilmemelidir. Fahri’nin yaptığı bu taksim, oldukça ilgi çekici bir konu olup Mürctie’yi bu şekilde kategorize ederken neden yalnızca bu dört ismi kullandığı da zihinlerde bir soru işareti oluşturmaktadır. Mürctie’yi bu şekilde kategorize ettikten sonra Fahri, mezkûr mezhebin alt kollarını ise “Cehmiyye,⁶⁴⁰ Kerrâmiyye,⁶⁴¹ Merîsiyye,⁶⁴² Küllâbiyye,⁶⁴³ Gaylâniyye,⁶⁴⁴ Neccâriyye,⁶⁴⁵ İlhâmiyye,⁶⁴⁶

⁶³⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 253.

⁶³⁹ Kutlu, “Mürctie”, 32/41-45.

⁶⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 254-255.

İslâm âleminde ilk ortaya çıkan fırkalardan biri olan Cehmiyye, Muattıla ve Cebriyye-i Hâliisa adlarıyla da anıldığı gibi bazılarınca zenâdıkadan sayılmıştır. Ayrıca ilk dönemlerde kelâm ve felsefe ile meşgul olanlar için de Cehmiyye tabiri kullanılıyor, bununla genel olarak fikir hareketlerine katılan, özel olarak da yabancı fikirlere ilgi duyan kimseler kastediliyordu. Cehmiyye’nin, kurucusu Cehm b. Safvân’dan başka önemli bir siması tanınmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/234-236.

⁶⁴¹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 256-257.

Adını kurucusu Muhammed b. Kerrâm’dan almıştır. Kerrâmîler iman nazariyeleri bakımından Mürctie’nin alt grubu olarak görülmüş, Allah ve sıfatları konusundaki antropomorfist fikirleri dolayısıyla da Sıfatiyye, Mücessime veya Müşebbihe’nin alt grupları arasında sayılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/294-296.

⁶⁴² Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 257-259. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 257-259.

⁶⁴³ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 259-260.

İbn Küllâb’ın görüşlerini benimseyenlere Küllâbiyye adı verilmiştir. Eş’ariyye teşekkül edip köklü bir Sünnî kelâm ekolü haline gelinceye kadar Ehli Sünnet ilm-i kelâmını Basra, Bağdat ve Horasan yöresinde Küllâbiyye temsil etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. “İbn Küllâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/156-157.

⁶⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 260-262.

Geleneksel anlayışın aksine kaderi kula nisbet ederek insanda tam anlamıyla fiil seçme ve yapma gücünün bulunduğunu savunan bu hüriyetçi anlayış, daha sonra Gaylâniyye (Şam Kaderiyyesi) adıyla sürdürülerek Mu‘tezile’ye kadar ulaşmış ve bu ekol tarafından bir sistem haline getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cihat Tunç, “Gaylân ed-Dımaşkı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/414-415.

⁶⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 262-263.

İbn Hazm, en-Neccâr’ı Mu‘tezile’den saymakla birlikte kurucusu olduğu Neccâriyye fırkasının düşünceleri itibariyle Ehli Sünnet’e en yakın gruplardan biri olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Hüseyn b. Muhammed en-Neccâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/481-482.

⁶⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 263-266.

Reşid el-Hayyûn’un, bu fırka hakkında verdiği bilgiler için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 263.

Mukâtiliyye,⁶⁴⁷ Yûnusiyye,⁶⁴⁸ Ca'diyye,⁶⁴⁹ Şibîbiyye,⁶⁵⁰ Sevbâniyye,⁶⁵¹ Muhâciriyye,⁶⁵² Sûfistâ'iyye,⁶⁵³ Lafziyye,⁶⁵⁴ Şemmeriyye,⁶⁵⁵ Sâlihiyye,⁶⁵⁶ Haşviyye⁶⁵⁷” olmak üzere 18 başlıkta ele almaktadır.⁶⁵⁸

Ebû Muhammed el-Yemenî'nin fırka tasnifinde Mürcie'nin alt kolları “Cehmiyye, Kerrâmiyye, Merîsiyye, Küllâbiyye, Gaylâniyye, Neccâriyye, İlhâmiyye, Mukâtiliyye, Yûnusiyye, Ca'diyye, Şebîbiyye, Sâlihiyye, Sevbâniyye, Haşviyye, Muhâciriyye, Sûfistâ'iyye, Lafziyye, Şemîriyye” şeklinde olup Fahri'nin zikrettiği isimlerle oldukça benzerlik göstermektedir. Seksekî'nin *Kitâbu'l-burhân* adlı eserinde yaptığı fırka tasnifinde ise Fahri'nin ve Yemenî'nin tasniflerine nazaran birtakım değişiklikler söz konusudur. Seksekî, Mürciî fırkaları sayarken “Cehmiyye, Kerrâmiyye, Merîsiyye, Küllâbiyye, Haşviyye, Neccâriyye, İlhâmiyye, Mukâtiliyye, Muhâciriyye, Ca'diyye, Sûfistâ'iyye, Cebriyye, Şebîbiyye, Sevbâniyye, Lafziyye, Şemîriyye, Gaylâniyye, İbâhiyye” isimlerini zikretmektedir. Vâ'ız ve Yâfi'i'nin tasnifi de Fahri'ninki ile neredeyse birebir aynıdır fakat Fahri'nin “Şibîbiyye ve Şemmeriyye” olarak zikrettiği fırkaları onlar “Şebîbiyye ve Şemriyye” olarak zikretmektedir. Diğer tüm fırkaların isimleri aynı şekilde zikredilmiştir.⁶⁵⁹

Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Nesefî ile Necmeddîn b. Ömer en-Nesefî, Mürcie'nin alt kollarını “Târikiyye, Sâ'ibiyye, Râciyye, Şâkkiyye, Beyhesiyye, 'Ameliyye, Menkûsiyye, Müstesniyye, Müşebbihiyye, Haşviyye, Eseriyye, Bide'ıyye” şeklinde sıralamaktadırlar. İbnü'l-Cevzî'nin tasnifi de her iki Nesefî'nin tasnifiyle birebir

⁶⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 266-267.

⁶⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 267-268.

Reşid el-Hayyûn'un bu fırka hakkında verdiği bilgiler için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 267.

⁶⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 268-270.

Reşid el-Hayyûn'un bu fırka hakkında verdiği bilgiler için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 268.

⁶⁵⁰ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 270-271.

⁶⁵¹ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 271-272.

Reşid el-Hayyûn'un bu fırka hakkında verdiği bilgiler için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 271.

⁶⁵² Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 272-273.

⁶⁵³ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 273-274.

⁶⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 274-275.

⁶⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 275-276.

⁶⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 276-277.

⁶⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 277-279.

⁶⁵⁸ Bahsi geçen tüm fırkaların, *Telhisü'l-Beyan*'da yer aldığı kısım için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 254-279.

⁶⁵⁹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdi Fırka Tasnifleri*, 278-280.

aynıdır ancak Nesefî'lerin Eseriyye diye bahsettiği fırkayı İbnü'l-Cevzî zikretmemekte, bunun yerine Zâhiriyye fırkasını zikretmektedir.⁶⁶⁰

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen fırka tasnifinde Mürciî fırkalar “Hemmâmiyye (Târikiyye), Zerriyye, Sakariyye, Merîsiyye, Sabbâhiyye, Nâsiriyye, Rekkâsiyye, Karaviyye, Tasdikîyye, Ra'ûfiyye (Râciyye), Kabliyye, Kerrâmiyye” şeklinde zikredilmektedir. İbnü's-Sirâc'ın fırka tasnifinde Mürchie'nin alt kolları “Târikiyye, Sâ'ibiyye, Râciyye, Şâkkiyye, Beyhesiyye, 'Ameliyye, Menkûsiyye, Müstesniyye, Eseriyye, Bide'ıyye, Müşebbihe, Haşviyye” olarak zikredilmektedir. Mahmûdî'nin fırka tasnifinde İbnü's-Sirâc'ın tasnifiyle birebir aynı olup, Mahmûdî, Eseriyye fırkasının diğer isminin Zâhiriyye olduğu bilgisini vermektedir. Osman el-Kirmânî, bu mezkûr alt fırkaları Mürchie başlığı altında değil de Müşebbihe başlığı altında zikretmektedir. Birgivi, *Dâmiyatü'l-mübtedi'in* adlı eserinde yaptığı fırka tasnifinde Mürciî fırkaları “Târikiyye, Sâ'ibiyye, Râciyye, Şâkkiyye, Beyhesiyye, 'Ameliyye, Menkûsiyye, Müstesniyye, Müşebbihe, Haşviyye” olarak sıralamaktadır.⁶⁶¹

Bağdâdî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserindeki Mürciî fırka tasnifi “Yûnusiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye, Merîsiyye” şeklindedir. Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî *et-Tebisîr fi'd-dîn* adlı eserinde yaptığı fırka tasnifinde Mürciî fırkaları Bağdâdî ile aynı şekilde sıralamaktadır.⁶⁶² Aynı fırka tasnifi Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak* adlı eserinde ve Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinde de mevcuttur.⁶⁶³ İbn Ebi'd-Demm'in *el-Firaku'l-islâmiyyîn* adlı eserinde, Seyfüddîn el-Âmidî'nin *el-Ebkâru'l-efkâr* adlı eserinde, Şemseddîn el-Âmulî'nin *Nefâisü'l-fünûn* adlı eserinde, Fahreddîn er-Râzî'nin *Hadâ'iku'l-envâr* adlı eserinde ve Mehmed Emîn eş-Şirvânî'nin *Tercümânü'l-ümem* adlı eserinde Mürciî fırkalar “Yûnusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye, Sâlihiyye” şeklinde sıralanmaktadır. Fahreddîn er-Râzî'nin *Tahsilu'l-hakk* adlı eserinde bu fırkalar, “Yûnusiyye, Gassâniyye, Tûmeniyye, Sevbâniyye, Hâlidiyye” şeklinde zikredilirken Cemâleddîn Murtadâ er-Râzî'nin *et-Tebisratü'l-'avâmm* adlı eserinde de “Yûnusiyye, Gassâniyye, Tûmeniyye, Sevbâniyye, Merîsiyye” şeklinde ifade edilmektedir.⁶⁶⁴

⁶⁶⁰ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 283-285.

⁶⁶¹ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 286-292.

⁶⁶² Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 297-299.

⁶⁶³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 148-152; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/139-146.

⁶⁶⁴ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 301-307.

Ebû Temmâm, Mürciî fırkaları “Gaylâniyye, Sâlihiyye, Ashâbu’r-Re’y, Şebîbiyye, Şemîriyye, İctihâdiyye” olarak zikretmektedir. Harizmî’nin (ö. 387/997) fırka tasnifinde ise bu fırkalar “Gaylâniyye, Sâlihiyye, Ashâbu’r-Re’y, Şebîbiyye, Şemîriyye, Cahderiyye” olarak yer almaktadır. Ebû’l-Meâlî (V./XI. yüzyıl) bu fırkaları “Rizâmiyye, Gaylâniyye, Tûmeniyye, Sâlihiyye, Şemîriyye, Cahderiyye” olarak zikretmektedir.⁶⁶⁵ İbn Mahlûf ise *Zikrû’l-fırak* adlı eserinde Mürciî fırkaları “Ubeydiyye, Yûnusiyye, Me’ârifîyye, Gassâniyye, Cibrîliyye, Sevbâniyye, Merîsiyye, Kerrâmiyye” olarak zikretmektedir.⁶⁶⁶

2.2.1. Cehmiyye

Fahri’ye göre fırkanın hocası, kendi deyimiyle fırkanın en büyük şeytanlarından biri olan Cehm b. Safvân’dır (ö. 128/745-746). Müellif, Cehm b. Safvân’ın ve fırkasının, imanın Allah’a, resûlüne ve ondan gelen her şeye iman etmekten ibaret olduğuna inanmaları noktasında yalnız kaldığını belirtmektedir. Fahri’nin beyanına göre bu fırka, bu kişinin dilde şahitliğe, cennet için çalışmaya, peygamberliği kabul etmeye, herhangi bir farzı yerine getirmeye ihtiyacı olmadığını savunmuş, imanlarının Cebrâil ve diğer meleklerin imanı gibi olduğunu iddia etmişlerdir. Hatta Fahri, onların, bir kimsenin, diliyle Allah Teâlâ’nın bir oğlu, bir arkadaşı veya bir ortağı olduğunu söyleyip de kalben bunun tersine inandığı takdirde o kişinin mü’min olduğunu ve diliyle zikirde bulunmanın ona zarar vermeyeceğini söylediklerini aktarmaktadır. Fahri, bu söylemin bâtil olduğunu, aksine bu kişinin Müslümanların icmâna göre kâfir olduğunu belirtmekle beraber bu fırkanın, insanları imanda hakikatten uzaklaştırmış ve insanların söylemlerini geçersiz kılmış olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁷ Fahri, her ne kadar bu durumun icmâyâ aykırı olduğunu belirtse de bu durumun şirk girdiği, dolayısıyla şirk günahının affedilmeyecek bir günah olduğu göz önünde bulundurularak, durumun icmâyâ aykırılığı aştığını ve direkt Kur’ân’a aykırı olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

2.2.2. Kerrâmiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası, müellifi ve lideri Muhammed b. Kerrâm’a (ö. 255/869) nispet etmektedir. Bu kişinin teşbih ve tecsimi savunduğunu belirten Fahri, bu fırkanın “İman, kalp ile tasdik olmaksızın dil ile ikrardır. Her iki şehadete de kalbiyle bağlı olan herkes, -bizzat tasdik etmemiş olsa bile- mü’mindir.” şeklindeki görüşleri ileri

⁶⁶⁵ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 309-311.

⁶⁶⁶ Durmuş, *İslâm’da Fırkalar*, 125.

⁶⁶⁷ el-Fahri, *Telhisü’l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*, 254-255.

sürdüğünü beyan etmektedir. Burada ilk nazarda bir tezat göze çarpmaktadır fakat “Kalp ile tasdik etmiş olsun veya olmasın, önemli olan dil ile ikrardır.” düşüncesiyle yazılmış olabileceği muhtemeldir. Fırkanın bu sözleri Cehmiyye’nin açıklamasının⁶⁶⁸ tam tersi olup müellif bunları tamamıyla yalan ve dalâlet olarak ifade etmektedir.⁶⁶⁹

Müellifin aktardığına göre bu fırka, münafıkların hakikatte mü’min olduklarını iddia etmiş ve böylelikle âyetlere muhalefet etmişlerdir. Fahri, âyette geçen “Münâfıklar sana geldiklerinde, ‘tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah’ın elçisisin’ derler. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor; ama Allah tanıklık eder ki münafıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler.”⁶⁷⁰ ifadesinin onların yalanını ortaya çıkardığını belirtmektedir. Fahri ayrıca onların “Ve onların arkasından ölen hiç kimsenin namazını kılma, mezarı başında da durma! Çünkü onlar Allah ve resûlünü inkâr ettiler ve yoldan sapmış olarak öldüler.”⁶⁷¹ âyetine de muhalefet ettiklerini beyan etmektedir.⁶⁷²

2.2.3. Merîsiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, onların hocalarından ve müelliflerinden biri olan Bişr el-Merîsî’ye⁶⁷³ (ö. 218/833) nispet etmektedir. Fahri’nin anlatımına göre Bişr el-Merîsî, Mu‘tezile’nin en iyi âlimlerinden biriydi. Müellif, Bişr’in, Sünnî İmâm Abdülazîz el-Kinânî ile Kur’ân’ın Me’mûn b. Harun Reşid’in elinde yaratıldığına dair beyanı hakkında tartıştığını ancak İmâm Abdülazîz’in onun sözünü kestiğini ve hata ettiği noktasında onu uyardığını belirtmektedir.⁶⁷⁴

Fahri’nin aktardığı bir rivâyete göre Bişr el-Merîsî, Medine’deki bir ayakkabı tamircisinin münazara bilgisine sahip olduğunu duymuş ve bir gün eşeğine binerek kılık değiştirerek onun yanına gitmiş. Yanına vardığında onu dükkânında bulmuş. Eşeğinden inmiş, arkasından dolanmış ve o farkına varmadan onun gözlerini kapatmış ve kulağına

⁶⁶⁸ “İman, kalp ile tasdikten ibarettir.”

⁶⁶⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 256.

⁶⁷⁰ el-Münâfîkûn, 63/1.

⁶⁷¹ et-Tevbe, 9/84.

⁶⁷² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 257.

⁶⁷³ Mezhepler tarihçileri, Mürcie’nin bir kolu olan Merîsiyye’nin, Bişr el-Merîsî’nin tabileri olduğu görüşündedirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Saim Kılavuz, “Bişr b. Gıyâs el-Merisi, Hayatı, Görüşleri ve İslâm Düşünce Tarihindeki Yeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (1987), 99-109. Reşid el-Hayyûn, bu şahıstan şu şekilde bahsetmektedir: Ebû Abdurrahmân Bişr b. Ğubâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî (ö. 218 h.), Zeyd b. Hattâb’ın âzadlı kölesidir. Iraklı olup Ehli Rey mezhebindedir. Halku'l-Kur’an ve sıfatların inkârı konusunda İmâm Şafîî tarafından tartışılan ve Mu‘tezile’den sayılan ancak Mu‘tezile kitaplarında bahsi geçmeyen kişidir.

TDV İslam Ansiklopedisi’ndeki ayrıntılı bilgiler için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bisr-b-giyas>

⁶⁷⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 257-258.

“Senin Nazzâr⁶⁷⁵ olduğunu duydum. Eğer benim duyduğum gibiyse, söyle bana, Allah Teâlâ mahlûkatı yaratmaktan önce ne görürdü?” demiş. Nazzâr da ona “Kendi Aziz ve Celil nefsinin görür.” diye cevap vermiş ve ardından Bişr’in elini tutarak ona “Sanırım sen bahsi geçen Bişr el-Merîsî’sin!” demiş. Bişr onun elini bırakmış ve “Evet, sen Nazzâr’sın.” demiş.⁶⁷⁶

Fahri, Bişr ve ashâbının, güneşe secde etmenin küfür değil, küfrün bir işareti olduğunu söylediklerini aktararak bunun gerçeğe ve Müslümanların icmâına aykırı olduğunu belirtmekte ve “Onu, daha önce Allah’tan başka taptığı şeyler saptırmıştı.”⁶⁷⁷ âyet-i kerimesini zikretmektedir. Bu âyetten sonra müellif, Hz. Süleyman hakkında hüdhüd (ibibik) kuşu ile ilgili bir kıssadan bahseden “*Onun ve halkının Allah’ı bırakıp güneşe taptıklarını da gördüm.*”⁶⁷⁸ âyet-i kerimesini zikretmektedir. Fahri’nin deyimiyile o ve fırkası, değinilmesi uzun sürecek birçok meselede ve küfriyyatta kendilerini Mürcie’den ayırmışlardır.⁶⁷⁹ Fahri, daha önce yaptığı üzere burada da durumun icmâyâ aykırılığını belirtmiştir fakat Allah dışında başka bir varlığa secde etmenin şirk olduğunun bizzat Kur’ân’da ifade edildiği göz önüne alındığında bu durumun yalnızca icmâyâ aykırılıkla sınırlı kalmayıp direkt dine aykırı bir ifade olduğu belirtilmelidir.

2.2.4. Küllâbiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, İbn Küllâb’a nispet etmektedir. Fahri’ye göre o ve fırkası, Hz. Mûsâ’nın Allah’ın kelâmını duymadığı konusunda yalnız kalmış ve Allah’ın ona ilham verdiğini söylemişlerdir. Müellif, onların bu sözlerinin bir yanılğı olduğunu ve bazı âyet-i kerimelerle⁶⁸⁰ çeliştiğini ifade etmektedir. Fahri, Ehl-i sünnet mezhebi’nin, Allah’ı cisim, madde, araz, yön, karşıtlık ve bağlantı olmaksızın görmenin câiz olduğunu ileri sürdüklerini belirtmektedir. Aynı zamanda müellif, muhakkik imâmlara göre Allah’ın sözlerini harfsiz ve sessiz olarak duymanın câiz olduğunu beyan etmektedir.⁶⁸¹

⁶⁷⁵ “Münazara ilminde çokça ilerlemiş” anlamında, Arapçada mübalağa kalıbıyla çekimlenmiştir.

⁶⁷⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 258.

⁶⁷⁷ en-Neml, 27/43.

⁶⁷⁸ en-Neml, 27/24.

⁶⁷⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 258-259.

⁶⁸⁰ en-Nisâ, 4/164; el-A'râf, 7/144.

⁶⁸¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 259-260.

2.2.5. Gaylâniyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, firkanın hocasını şeytanlarının başı olarak tavsif ettiği Gaylân'a⁶⁸² nispet etmektedir.⁶⁸³ Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738 civarı), irade hürriyeti konusundaki fikirleriyle ilk Kaderiyye fırkasının doğuşunu hazırlayan tabiin dönemi âlimlerinden biridir.⁶⁸⁴ Fahri'ye göre bu fırka "İlim, hadiseleri meydana getirir. Tevhid ilmi kesbîdir (kazanılır), iman ise sadece dille itiraftır." görüşlerini benimseme noktasında yalnız kalmıştır. Ayrıca müellif, onların da Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerden olduklarını belirtmektedir.⁶⁸⁵

2.2.6. Neccâriyye

Müellifin kendi deyimiyle Neccâriyye fırkası, firkanın hocası Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'ın⁶⁸⁶ (ö. 230/845 civarı) ashâbıdır.⁶⁸⁷ Kurucusunun adına nisbetle Hüseyniyye olarak da anılır. Abbâsî halifelerinden Me'mûn döneminde (h. 813-833) gelişip tanınmış bir firkadır. Mezhepler tarihi müellifleri, Neccâriyye'nin fırka sınıflandırmasındaki yeri konusunda farklı görüşler ileri sürmüş, bazıları onu Mu'tezile'den, bazıları Mürcie'den yahut Cebriyye'den saymıştır. Bu durum, Neccâriyye doktrininin diğer fırkaların düşünce sistemindeki meselelerle önemli ölçüde paralellik,

⁶⁸² Reşid el-Hayyûn, Gaylân hakkında şu ilginç hadiseyi anlatmaktadır:

"Gaylân'ın Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101 h.) sevdiği kişilerden olduğu ve Emevî ailesinin zulümlerini gidermek için Gaylân'ın Hazâin'in valiliğini ondan isteyecek kadar ona yakın olduğu rivayet edilir. Bazı eşyalar satıyor ve şöyle diyordu: "Hainlerin mallarına gelin, zalimlerin mallarına gelin." İbn Abdülaziz'den önce gelen Emevî halifelerini kastediyordu. Hişâm b. Abdülmelik oradan geçti, onu duydu ve tehdit etti. Halife olunca onu yakaladı, ellerini, ayaklarını ve sonra dilini kesti."

Gaylân'ın öldürülmesi, Ca'd b. Dirhem'in katlinden sonra trajik bir sahneydi. Hallâc'ı ve diğerlerini öldürme konusunda onlara ne oldu? İbn Nubâte, "Sarhu'l-Uyûn"da hâkim Abdurrahman el-Evzâi'nin (ö. 157 h.) duruşmasının ayrıntılarından bahsediyor:

Evzâi: Ey Gaylân! Sana istersen yedi, istersen beş, istersen üç soru sorayım!

Gaylân: Üç.

Evzâi: Allah haram kıldığını kuluna yazmadı mı?

Gaylân: Ne dediğini anlamıyorum.

Evzâi: Allah yasakladığı şeyi mi emretti?

Gaylân: Bu ilkinden daha kötü!

Evzâi: Yani Allah bir şeyi haram kılıp sonra onu mubah mı kıldı?

Gaylân: Ne dediğini anlamıyorum.

Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 261.

⁶⁸³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 261-262.

⁶⁸⁴ Tunç, "Gaylân ed-Dımaşkî".

⁶⁸⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 262.

⁶⁸⁶ Kirman'ın Bam bölgesinde doğdu. İbnü'n-Nedîm'e göre Kûm asıllıdır. Kendi memleketinde yetişen Neccâr'ın, Abbas b. Muhammed el-Hâşimî'nin işlemeli resmî elbiseler imal edilen iş yerinde (dârüttirâz) dokumacı (örücü) veya madenî eşya ve terazi imal eden bir imalâthanede işçi olarak çalıştığı rivayet edilir. Öğrenimi hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte Bısr b. Gıyâs el-Merisi'nin talebesi olduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, "Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr", 32/481-482.

⁶⁸⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 263.

hatta bazen aynılık göstermesinden ve belirli bir mezhep bünyesinde yer almayı kendi düşünceleri çerçevesinde münferit bir fırka oluşundan kaynaklanmaktadır.⁶⁸⁸

Fahri'nin aktardığına göre Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr ve fırkası, “Allah’a yürekten iman, amelden ayrılır. Her kim Allah Teâlâ’ya inanır ve hiçbir ibadet yapmazsa onun imanı meleklerin imanı gibidir.” şeklindeki söylemlerinde Cehmiyye’ye benzemektedir. Buna karşılık Fahri, bu kişinin çirkin bir muhalefette ve akıl ile nakle ters düşen çirkin düşüncelerde bulunmuş olduğunu belirtmektedir.⁶⁸⁹

2.2.7. İlhâmiyye

Ali el-Fahri, bu fırkanın hocasının meçhul olduğunu, kim olduğunun bilinmediğini belirtmekle beraber mezheplerinin ise hükümlerin ancak ilham yoluyla bilindiği, Allah Teâlâ’nın bir olaya hükmetmediği, gayretli insanın ilhamla elde ettiği şeyin hak olduğu iddiası üzerine kurulu olduğunu ifade etmektedir. Fahri’nin aktardığı rivâyete göre bir gün bu fırkaya mensup bir adam, Me’mûn’a gitmiştir ve Me’mûn’un yanında Sümâme b. Eşres⁶⁹⁰ de vardır. Me’mûn, Sümâme’ye “onunla konuş” demiş ve Sümâme de ona görüşünün ne olduğunu sormuştur. Adam, her şeyin vehim ve hesaba dayandığını söyleyince Sümâme ona doğru giderek adamın yüzünü morartacak bir darbe indirmiştir. Adam, “Ey Mü’minlerin Emiri! Senin meclisinde ve huzurunda bana bunu yapıyor.” deyince Sümâme ona, “Sana ne yaptım ki?” demiştir. Adamın, “Bana tokat attın.” demesi üzerine Sümâme, “Seni ateş yağıyla meşhettim.” demiştir. Bunun ardından Sümâme bir şiir yazmıştır:

“Belki kuşların yumurtası gibi gördüğün şey, kargadır.

Belki oturman veya gelmen, gitmendir.

Belki menekşe zambaktır, rüzgâr ise serap.

Belki dışkıdan yersin, köpeklerin yiyeceği sanarak.”⁶⁹¹

⁶⁸⁸ Mustafa Öz, “Neccâriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/482-483.

⁶⁸⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 262.

⁶⁹⁰ Reşid el-Hayyûn’un, bu şahıs hakkında verdiği bilgiler için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 264.

⁶⁹¹ Ali el-Fahri’nin *Telhisü'l-Beyan*’da zikrettiği bu şiir, muhakkik Reşid el-Hayyûn’un zikrettiği formuyla kıyaslanınca Hayyûn’un aktardığı şeklinin orijinale daha yakın olduğuna kanaat ettik. Şiirde işlenen ana tema, insanların gerçekliğe ait olduğunu düşündüğü her şeyin aslında bir vehme dayandığı üzerine kuruludur. Örneğin “belki de kuşların yumurtası gibi gördüğün şey kargadır” ifadesinde anlatılmak istenen, yumurtaların esasen beyaz olmasına rağmen karga gibi simsiyah bir şeye benzetilmesi dolayısıyla, gözle görülen yumurtaların bile bir vehimden ibaret sayılmasıdır. “Belki oturman veya gelmen, gitmendir” ifadesinde ise oturmak ve gelmek fiillerini zıddı gibi göstermek suretiyle yine bir vehimden bahsedilmektedir. Hayyûn bu şiiri şu şekilde zikretmiştir:

“Belki Âdem bizim annemiz, Havva ise babamızdır hesapta.

Fahri'nin anlattığına göre Sümâme, zikredilen beyitleri söyleyince Me'mûn kahkaha atmış, adam ise tartışması kesildiği için susmuştur. Müellifin beyanına göre Sümâme, Sünnîlerin mükemmel şahsiyetlerinden biriydi. Me'mûn bir gün ona "Ey Sümâme, benimle aynı fikirde olduğunu iddia ediyorsun!" dedi. Bunun üzerine Sümâme "Vallahi Mü'minlerin Emiri, seni kaybetmekten korkmuyorum, seni gördüğümü hatırlamıyorum ve seni hiç umursamıyorum." dedi. Me'mûn bunun üzerine kahkaha attı ve "Ey Sümâme, meliklerin öfkesi çocukların öfkesi gibidir ve aslanın sıçraması gibi sıçrar. Bu yüzden seni öfkeyle öldürmemden sakın, çünkü benim pişmanlığımın sana faydası olmaz." dedi.⁶⁹²

2.2.8. Mukâtiliyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, Mürcie'nin büyüklerinden ve yüksek mertebelilerinden biri olan Mukâtil b. Süleymân'a⁶⁹³ nispet etmektedir. Müellif, bahsedilen kişinin, meşhur müfessir Mukâtil b. Süleymân olmadığını aktarmaktadır. Müellif, Mukâtil ve ashâbının, "Allah Teâlâ etten ve kemikten insan karakterine sahiptir" görüşünde olma noktasında yalnız kaldığını belirtmektedir. Fahri'nin deyimiyle bunu onların fırkasına ve Kerrâmiyye'ye mensup makâlât sahipleri nakletmiştir. Fahri bu görüşlere karşı "Ona benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür."⁶⁹⁴ âyetini zikretmektedir.⁶⁹⁵

2.2.9. Yûnusiyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve müellifi Yûnus'a nispet etmektedir. Muhakkik Hayyûn, Eş'arî'nin bu ismi Yûnus es-Semirî olarak belirttiğini, Şehristânî'nin ise Yûnus b. 'Avn en-Numeyyerî olarak belirttiğini zikretmektedir.⁶⁹⁶ Yûnus b. Avn en-Nemîrî'ye nisbet edilen bu gruba göre iman Allah'ı bilmek, O'nu sevmek, Allah'a karşı

Belki kuşların yumurtası gibi gördüğün şey, kargadır.

Belki oturman veya gelmen, gitmandır.

Belki menekşe zambaktır, rüzgâr ise serap.

Belki dışkıdan yersin, köpeklerin yiyeceği sanarak."

Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 263-265.

⁶⁹² Muhakkikin, bu kıssanın nasıl aktarıldığını ele aldığı kısım için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 265-266.

⁶⁹³ Muhakkikin Mukâtil hakkında verdiği bilgiler için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 266.

⁶⁹⁴ eş-Şûrâ, 42/11.

⁶⁹⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 266-267.

⁶⁹⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 267.

kibirleşmeyi terk etmekten ibarettir; bunun dışında kalan iyi davranışlar imanın bir parçası değildir.⁶⁹⁷

Fahri'ye göre Yûnus ve fırkası, imanın ma'rifet (Allah'ı bilmek), huşû, muhabbet ve ikrar olduğunu söylemiş ve imanı bundan ibaret görüp hiçbir ibadet yapmayan kişinin mü'min olduğunu düşünmüşlerdir. Müellif, onların bu görüşlerinin apaçık bir inançsızlık ve çirkin bir yanlılığı olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹⁸

2.2.10. Ca'diyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, fırkanın hocası ve lideri olarak belirttiği Ca'd b. Dirhem'e⁶⁹⁹ (ö. 124/742 [?]) nispet etmektedir. Fahri, herhangi özel bir isim zikretmeksizin birtakım âlimin "Sapkın inançları ilk ortaya koyan Ca'd b. Dirhem oldu ve kâfirlere meylettir. Halku'l-Kur'ân görüşünü savundu ve Cehmiyye'nin hocası Cehm b. Safvân ona tâbi oldu. Bişr el-Merîsî ise o ikisine muhalefet etti." dediğini belirtmektedir.⁷⁰⁰

Fahri, daha sonra bu durumun yayıldığını ve Ca'd b. Dirhem'in, el-Ca'dî lakaplı Mervan b. Muhammed'in⁷⁰¹ hocası olduğunu ve Mervân b. Muhammed'in de hocasının ismiyle anılır olduğunu zikretmektedir. Fahri, Hişâm b. Abdümelîk'in (ö. 125/743) hükümdarlığı sırasında (724-743) Mervân b. Hakem'e eğitim verdiğini ancak bazı sapkınlıkları ona açıklanınca Ca'd b. Dirhem'i o dönemde Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin (ö. 126/743) işgal ettiği Basra'ya sürgün ettiğini belirtmektedir. Bu olayın Vâsıt'ta vuku bulduğunu ifade eden Fahri, Ca'd b. Dirhem ile ilgili bu haberin, Kurban Bayramı'nda kendisine ulaştığına da yer vermektedir.⁷⁰²

⁶⁹⁷ Kutlu, "Mürce", 32/41-45. Ali el-Fahri'nin *Telhisü'l-Beyan* adlı eserinde muhakkik Reşid el-Hayyûn tarafından fırkanın kurucusunun ismi Yûnus es-Semîrî diye geçerken TDV İslam Ansiklopedisi maddesinde Yûnus en-Nemîrî şeklinde geçmektedir.

⁶⁹⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 267-268.

⁶⁹⁹ Tâbiîn neslinden olup ilâhî sıfatlar, Halku'l-Kur'ân ve insanların fiilleri gibi itikadî konuları ilk defa tartışmaya açan âlimlerden biridir. İbn Dirhem diye de tanınır. Hayatının ilk dönemleri hakkında bilgi yoktur. Aslen Horasanlı veya Harranlı olduğu ileri sürülmüştür. Akaid konularını akılcı bir yaklaşımla ele aldığına göre eski felsefî kültürlerin merkezlerinden biri sayılan Harran'da doğmuş ve yetişmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Süveyd b. Gafele el-Kûfî veya Benî Mervân'ın mevâlîsindedir. Ashap devrinin son zamanlarında uzun süre Dımaşk'ta yaşadığı dikkate alınarak tâbiîn neslinden kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/542-543.

Reşid el-Hayyûn ise bu şahıs hakkında verdiği bilgiler için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 268.

⁷⁰⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 268-269.

⁷⁰¹ Reşid el-Hayyûn'un bu şahıs hakkında verdiği bilgiler için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 269.

⁷⁰² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 269.

Fahri'nin anlatımına göre Kasrî, hutbesini bitirip hükümlerini söyleyince şöyle dedi:

“Ey insanlar, geri dönün ve kurbanlarınızı verin. Allah sizden kabul etsin. Bana gelince, ben Ca'd b. Dirhem'i kurban edeceğim çünkü o, Allah'ın İbrahim'i dost olarak görmediğini, Musa ile de hiçbir şekilde konuşmadığını⁷⁰³ iddia etti.”⁷⁰⁴

Kasrî hutbe yerinden inince onu minberin altında kesti, halk da bunu onayladı ve “O, İslâm'da düşmanlığı yasakladı.” dedi.⁷⁰⁵

2.2.11. Şibîbiyye

Ali el-Fahri bu firkayı, onların hocalarından biri olan Muhammed b. Şibîb'e⁷⁰⁶ nispet etmektedir. Literatürde genel olarak Şebîbiyye şeklinde ifade olunan bu firkayı Fahri Şibîbiyye” olarak harekelemektedir. Fahri, bu firkanın, imanın, diğer hiçbir itaate gerek kalmaksızın Allah Teâlâ'yı tanımak, onun birliğini bilmek ve sadece teşbihi reddetmek olduğu gibi görüşleri düşünme noktasında yalnız kaldığını belirtmektedir. Müellif, Muhammed b. Şibîb'in ve firkasının aynı zamanda, şeytanın mü'min olduğunu fakat secde edemeyecek kadar kibirli olduğu için küfre düştüğünü iddia ettiklerini belirtmektedir.⁷⁰⁷

2.2.12. Sevbâniyye

Ali el-Fahri bu firkayı, firkanın hocası ve müellifi Ebû Sevbân'a nispet etmektedir. Fahri, Ebû Sevbân'ın ve firkasının, imanın, diğer hiçbir itaate gerek kalmaksızın Allah Teâlâ'nın teklifini bilmek ve kabul etmek olduğunu ileri sürdüklerini belirtmektedir. Aynı zamanda bu firkanın, aklen câiz olmayan şeylerin yapılmayabileceğini, akli ölçü alarak bir şeyin iyi veya kötü olduğu hükmünü geçersiz kılma konusunda icmânın oluştuğunu, daha doğrusu bunların hepsinin şeriata atfedildiğini ve aklın da şeriata tâbi olduğunu düşünme noktasında yalnız kaldığını beyan etmektedir. Onların, “hüküm akla dayalı olsaydı ve şariat da ona uysaydı yabancılarla evlenmek câiz olmazdı” şeklinde görüşler ileri sürdüklerini belirtmektedir. Çünkü aklın,

⁷⁰³ Reşid el-Hayyûn, cümlede geçen تكليما ifadesinin Nisâ Suresi'nin 164. ayetine işaret olduğunu belirtmektedir.

⁷⁰⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 269-270.

⁷⁰⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 270.

⁷⁰⁶ Reşid el-Hayyûn'un bu şahıs hakkında verdiği bilgiler için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 270-271.

⁷⁰⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Firaki Ehli'l-Edyân*, 270-271.

bir erkeğin kızını veya kız kardeşini büyütüp, sonra onu başka bir adamla evlendirmesini, ona istediği şekilde davranmasını hoş karşılamayacağını belirtmektedirler.⁷⁰⁸

Buna karşılık Fahri, bazı âlimlerin konuyla alakalı olarak, şeriatın kibir ve kıskançlığı bastırıldığını; nefse muhalefet etmenin ve onu kırmanın, bu konuda güzel tevazu göstermenin, güzel ahlak ve şeriatın tavsiyelerine uymanın şeriatın faziletleri arasında yer aldığını belirttiklerini beyan etmektedir.⁷⁰⁹

2.2.13. Muhâciriyye

Ali el-Fahri bu fırkayı, Mukâtil b. Süleymân'a (ö. 150/767) nispet etmektedir. Fahri, onların, Allah'ın sıfatlarının, etten ve kandan oluşan insanın sıfatı gibi olduğunu söylediklerini belirtmekte ve bu görüşlerinden dolayı onlara Allah'ın lanetini dilemektedir. Aynı zamanda onların, Allah'ın kudret sıfatı ile sıfatlandırılmayacağı görüşünü aktarmaktadır. Fahri, bunun, inançsız Bâtınî filozofların ve onlarla aynı fikirde olan ve eylemi Allah'ın tercihi olarak değil, ondan başka bir varlığın varlığına sebep olarak görenlerin görüşü olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda yalan dışında peygamberlerin işlediği büyük günahların câiz olduğunu söylediklerini ifade etmektedir.⁷¹⁰

2.2.14. Sûfistâ'iyye

Ali el-Fahri bu fırkanın hocasının isminin meçhul olduğunu ve onların, insan için gerçeklik olmadığı, bu dünyadaki her şeyin bir rüya gibi olduğu konusundaki görüşlerinde yalnız kaldıklarını belirtmektedir. Fahri, bu fırka ile ilgili hikâyesel bir olaydan bahsetmektedir. Aktardığına göre onlardan bir adam bu görüşü kınamış ve bu sözlerinin geçtiği yerin yanından geçerken ayağa kalkıp şeyhe tokat atmıştır. Şeyh bu durum karşısında şaşkınlığa uğrayarak "Bu yaptığın da ne?!" diye sorunca adam, "Bunun bir rüya olduğunu düşünüyorum" demiştir. Bunun üzerine şeyh sessiz kalarak cevap vermemiştir. Müellif, bunun onların en büyük cehaletlerinden ve ahmaklıklarından biri olduğunu beyan etmektedir. Sûfistâ'iyye fırkasının, usulcülerin zikrettiği fırka olduğunu, zira onların, mahlûkat arasında yalnız kaldıklarını ve hakikatleri inkâr ettiklerini ifade etmektedir.⁷¹¹

⁷⁰⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 271-272.

⁷⁰⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 272.

⁷¹⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 272-273.

⁷¹¹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 274.

2.2.15. Lafziyye

Ali el-Fahri, bu fırkanın hocasının isminin bilinmediğini ve makâlât sahiplerinin onları Mürcie'den saydığını belirtmektedir. Fahri'ye göre onların mezhebi, ircâ konusunda mutlak bir düşünce üzeredir. Hz. Mûsâ'nın Allah'ın sözlerini duymadığı, bunun yerine Allah'ın ona ilham ettiği konusunda Mürcie ile aynı fikirde olduklarını düşünmektedir.⁷¹²

2.2.16. Şemmeriyye

Ali el-Fahri bu fırkadan bahsederken öncelikle harekemesini yaparak fırkanın isminin okunuşu noktasında yaşanabilecek zorlukların önüne geçmeyi hedeflemektedir. Buna göre bu fırkanın ismi hakkında “Şîn'in fethalanmasıyla, şeddeli mîm ile ve râ'nın kesralanmasıyla (Şemmeriyye) harekelenmiştir ve bir başka şekilde, şîn'in kesralanması ve mîm'in sükûnuyla (Şimriyye) harekelenmiş olduğu söylenir.” şeklinde bilgiler vermektedir. Fahri'ye göre onların hocalarından ve müelliflerinden biri olan Ebû Şemîr'in⁷¹³ ashabından olan sonraki âlimlerden bazıları, bunu desteklemiştir. O ve fırkasının, Muhâciriyye'nin dediği gibi, peygamberler için büyük günahların câiz olduğuna inandıklarını ve bu konuda Müslümanların icmâına karşı çıktıklarını belirtmektedir.⁷¹⁴

2.2.17. Sâlihiyye

Ali el-Fahri bu fırka mensuplarının, yalnızca kendi şeyhlerini değil, bu alanın âlimlerinden herhangi birinin anılmasına itiraz ettiklerini belirtmektedir. Fahri, onların, bütün görüşleriyle Mürcie fırkalarından biri olduğunu ve cehenneme kâfirlere başkasının giremeyeceği, imanın dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve uzuvlarla amel olduğu gibi söylemlerde bulunmak suretiyle küfürlerini artırdıklarını beyan etmektedir. Bu düşünceleriyle Hâricîlere benzediklerini belirten Fahri, bu düşünceye dayanarak onlara göre amelde noksanlık yapan mü'minin kâfir olacağını ifade etmektedir.⁷¹⁵

2.2.18. Haşviyye

Ali el-Fahri bahse başlarken “Biliniz ki, Müslümanların imâmları bu unvanı, Allah Teâlâ'nın istikametinde olup Allah Teâlâ'nın istikametini harflerle ve seslerle

⁷¹² el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 275.

⁷¹³ Reşid el-Hayyûn bu şahıs hakkında verdiği bilgiler için bkz. el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 276.

⁷¹⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 275-276.

⁷¹⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 276.

savunanlara verirler.” ifadelerini kullanmaktadır.⁷¹⁶ “Haşviyye” kavramı tarihte ilk defa, kaba bir mücessime telakkisi ifade eden hadisleri, hiçbir tenkit ve tetkike tabi tutmaksızın hatta diğer hadislere tercih ederek, sahih hadis addedip, harfiyen tefsir eden bazı hadis ashâbi hakkında kullanılan ve hakaret ifade eden bir tabirdir. Haşviyye, meselenin “nasıl olur” tarafı üzerinde durmadan (bilâ keyf) Allah’a insan sureti izafe eden tabirleri kullanmakta sakınca görmemiştir.⁷¹⁷

Haberî sıfatlar konusunda dini metinlerin lafzına bağlı kalmaya özen gösteren Haşviyye’nin en önemli ravileri arasında yer alan şahsiyetlerden birisi, müfessir Mukâtil b. Süleymân’dır (ö.150/767). O, “Rahman Arş’a istivâ etti”⁷¹⁸ âyetinde ve diğer âyetlerde geçen “istivâ” sözcüğüne kelime türetme işlemine giderek Kur’ân’da geçmeyen “müstevî” manası vermiştir. O, geliştirdiği bir nevi mekân kuramına göre, “Allah’ın gökte oturduğunu” ifade ederek, açıkça Allah’a mekân, dolayısıyla cisim izafe etmiştir.⁷¹⁹

“Yukarıdan aşağıya inmek, intikâl, i’lâm (bildirme), söz, bir şeye yönelmek, hikmetin indirilmesi” gibi anlamlara gelen⁷²⁰ “nüzûl” kelimesi, gerek Kur’ân’da ve gerekse hadislerde geçmektedir. Dil eksenli olarak âyet ve hadislerde geçen “nüzûl” sözcüğü zâhirî olarak ele alındığında altı cihetin varlığını çağrıştırır ve Allah için “yön” tayin etmeye kadar götürür.⁷²¹ Haşviyye’ye göre bu âyetlerde nüzûl, inzal, suûd, ‘urûc ve ref’, nesnelere semada olan Allah’tan geldiklerini ve yine O’na çıkacaklarını gösterir. Dahası Hz. İsa’nın ref’i, Hz. Peygamber’in miracı ve duada ellerin yukarıya kaldırılması Allah’ın semada olduğuna delildir.⁷²²

Fahri, bu alanın âlimlerinden olan makâlât sahiplerinin bu fırka hakkında “Haşviyye, Allah Teâlâ’nın her cuma gecesi mescitlere indiğini iddia eden fırkadır. Öyle ki Allah Teâlâ cuma gecesi mescide indiğinde onlara yaslansın diye mescitlerde en iyi çubuklardan direkler kullanmaya başladılar.” ifadelerini kullandıklarını aktarmaktadır.⁷²³

⁷¹⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 278.

⁷¹⁷ Muhammed b. Numan Müfid, *Evâilu'l-Makâlât* (Tebriz, 1371).

⁷¹⁸ Tâhâ, 20/2.

⁷¹⁹ Ebu'l-Huseyn Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd*, nşr. M. Zâhid el-Kevserî (Beirut, 1968).

⁷²⁰ Ebu'l-Kasım el-Hüseyn ibn Muhammed Ragıb el-İsfehani, *Müfredât: Kur'an kavramları sözlüğü* (İstanbul: Çıra, 2017), 744.

⁷²¹ Ramazan Altıntaş, “Haşviyye’nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999), 38-39.

⁷²² İbn Huzeyme, *Kitâbu't-Tevhid*, ts., 126.

⁷²³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 278.

Telhisü'l-Beyan adlı eserin ilk bölümünde geçen bahisleri bu şekilde zikrettikten sonra Mürcîî fırkaların belli başlı bazı görüşlerini bir başlık altında bir araya getirmenin faydalı olacağına kanaat getirdik.

2.3. Telhisü'l-Beyan'a Göre Mürcîî Fırkaların Görüşleri

Öncelikle şunu belirtmekte fayda vardır ki Mürcîî fırkaların hepsinin her meselede aynı görüşte olmadıkları apaçık bir gerçektir. Bu meseleler, Mürcie mezhebinin isimlendirilmesinden büyük günah meselesine, iman tanımından âhiretteki durumlar meselesine, Allah'ın ilminden Kur'ân'ın yaratılmış olup olmaması meselesine değişebilmektedir. Bu anlamda denebilir ki alt fırkalar her ne kadar tek bir ana mezhebe dayansa da çeşitli görüşlere ayrılarak aralarında çeşitli ihtilaflar görülebilmektedir. Nitekim insanın olduğu her ortamda bu varyasyon normal karşılanmalıdır.

Ali el-Fahri, Cehmiyye'nin iman tanımı yaparken fırkanın kurucusu olan Cehm b. Safvân'ın sözlerini takip ettiklerinden, onlara göre imanın, Allah'a, resûlüne ve ondan gelen her şeye iman etmek olduğundan bahsetmiştir. Bu şekilde iman eden bir kişinin diliyle şahitlik etmesine, cennete nail olmak için herhangi bir faaliyette bulunmasına, peygamberlik müessesesini kabul etmesine, herhangi bir farzı yerine getirmesine gerek olmadığını belirttiklerini ifade eden Fahri, bu şekilde iman eden kişinin imanının Cebrâil ve diğer meleklerin imanı gibi olduğunu iddia ettiklerine de dikkatleri çekmiştir. Fahri, bunlara ek olarak "Eğer bir kimse diliyle Allah Teâlâ'nın bir oğlu, bir arkadaşı veya bir ortağı olduğunu söyleyip de kalben bunun tersine inanırsa o mü'mindir ve diliyle zikir ona zarar vermez." ifadelerini kullanma derecesine dahi ulaştıklarını belirtmiştir. Ancak bu noktada Fahri, bu kişinin Müslümanların icmâna göre mü'min değil, aksine kâfir olduğunu belirtmiş ve bu Mürcie fırkasının, insanları imanda hakikatten uzaklaştırmış ve insanların söylemlerini geçersiz kılmış olduğunu ifade etmiştir.⁷²⁴ Daha önce de belirttiğimiz üzere bu durum Fahri tarafından her ne kadar icmâya aykırı olarak belirtilse de esasen bu durum İslâm'a aykırıdır.

Müellif, iman tanımı noktasında Kerrâmiyye mezhebinin ise kendi kurucuları olan ve teşbih-tecsim düşüncelerini savunan, imanda artma eksilme olmadığı düşüncesine sahip olan Muhammed b. Kerrâm'ı takip ettiklerini, bu anlamda imanı, kalp ile tasdik olmaksızın dil ile ikrar olarak tanımladıklarını, bu beyanlarıyla Cehmiyye'nin imanın kalp ile tasdikten ibaret olduğu düşüncesi ile birebir zıt düşüklerini belirtmiştir. Fahri'nin

⁷²⁴ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 254-255.

aktardığına göre bu fırka, münâfıkların hakikatte mü'min olduklarını iddia etmiş ve böylelikle Allah'ın sözüne muhalefet etmişlerdir. Oysaki onların bu düşüncelerinin "Münâfıklar sana geldiklerinde, 'tanıklık ederiz ki sen gerçekten Allah'ın elçisisin' derler. Senin hiç kuşkusuz kendi elçisi olduğunu Allah elbette biliyor; ama Allah tanıklık eder ki münâfıklar (inandık derken) kesinlikle yalan söylemektedirler."⁷²⁵ âyetiyle yalanlandığını ifade etmektedir. Müellif, bir diğer fırka olan Merîsiyye'yi açıklarken firkanın iman tanımına yer vermemiş, Gaylâniyye'nin ise imanın sadece dilde itiraf olduğunu ileri sürdüğünü belirtmiştir.⁷²⁶

Fahri'nin aktardığına göre cebr görüşünü savunan Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr ve fırkası Neccâriyye, "Allah'a yürekten iman, amelden ayrılır. Her kim Allah Teâlâ'ya inanır ve hiçbir ibadet yapmazsa onun imanı meleklerin imanı gibidir." şeklindeki söylemleriyle Cehmiyye'ye benzemektedir. Müellif, Yûnusiyye fırkasının ise iman tanımı yaparken imanın marifet (Allah'ı bilmek), huşû, muhabbet ve ikrarın bir sentezi olduğunu, imanı bundan ibaret görüp hiçbir ibadet yapmayan kişinin mü'min olduğunu düşündüklerini ifade etmiştir.⁷²⁷

Fahri, Şîbîbiyye fırkasının iman tanımında ise "İman, diğer hiçbir itaate gerek kalmaksızın Allah Teâlâ'yı tanımak, onun birliğini bilmek ve sadece teşbihi reddetmektir." ifadelerinin geçtiğine yer vermiştir. Müellif, Sevbâniyye fırkasının tanımına göre ise imanın, diğer hiçbir itaate gerek kalmaksızın Allah Teâlâ'nın tekliğini bilmek ve kabul etmek olduğunu belirtmiştir.⁷²⁸

Fahri'nin belirttiği üzere Gaylâniyye fırkası Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerdendir.⁷²⁹ Fahri, Bişr el-Merîsî ve ashâbının, güneşe secde etmenin küfür olmadığını söylediklerini aktararak bunun icmâya aykırı olduğunu belirtmiştir.⁷³⁰

Müellif, İbn Küllâb'a nispet edilen Küllâbiyye fırkasının, Hz. Mûsâ'nın Allah'ın kelamını duymadığını, Allah'ın ona ilham verdiğini ileri sürdüğünü belirtmiştir. Oysaki Kur'an'da "Ve Allah Mûsâ ile gerçekten konuştu."⁷³¹ ve "Ben mesajlarımı iletme ve sözüme muhatap kılmak için insanlar arasından seni seçtim."⁷³² buyrulmaktadır. Lafziyye

⁷²⁵ el-Münâfikûn, 63/1.

⁷²⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 256-262.

⁷²⁷ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 263-268.

⁷²⁸ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 270-272.

⁷²⁹ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 257.

⁷³⁰ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fi Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 257.

⁷³¹ en-Nisâ, 4/124.

⁷³² el-A'râf, 4/144.

firkasının da aynı şekilde Hz. Mûsâ'nın Allah'ın sözlerini duymak yerine Allah'ın ona ilham ettiğini düşündüklerini, böylelikle bu iki fırkanın mezkûr görüşlerinin çürütüldüğünü ifade etmiştir.⁷³³

Fahri'nin aktardığı üzere Ehl-i sünnet mezhebi, Allah'ı cisim, madde, araz, yön, karşıtlık ve bağlantı olmaksızın görmenin câiz olduğunu ortaya koymuştur. Muhakkik imâmlara göre Allah'ın sözlerini harfsiz ve sessiz olarak duymanın câiz olduğuna yer veren Fahri, Abdullah b. Muhammed b. Küllâb el-Kattân'ın "Allah'ın kelamı Allah'tır."⁷³⁴ ifadesine yer vermiştir. Fahri, Mukâtiliyye fırkasının, Allah Teâlâ etten ve kemikten insan karakterine sahip olduğu görüşünü savunduğunu belirtmiştir.⁷³⁵

Fahri'nin aktardığı üzere Muhâciriyye ve Şemmeriyye fırkaları, peygamberlerin işlediği büyük günahların câiz olduğunu düşünmüşlerdir. Yine müellife göre Sevbâniyye, aklen câiz olmayan şeylerin yapılamayabileceğini düşünmektedir.⁷³⁶

⁷³³ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 259-275.

⁷³⁴ Bu konuda İbn Küllâb için, "İlâhî kelâmın zattan ayrı olmadığını savunduğundan Hristiyanlarla aynı inancı paylaşmakla itham edildi." şeklinde bir bilgi kaynaklarda yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. "İbn Küllâb", 20/156-157.

⁷³⁵ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 260-267.

⁷³⁶ el-Fahri, *Telhisü'l-Beyan fî Zikri Fıraki Ehli'l-Edyân*, 271-276.

SONUÇ

Telhisü'l-Beyan, hicrî IX./mîlâdî XV. yüzyılda Yemen'de, Resûlî meliki ez-Zâhir döneminde yaşamış kelâm âlimi Ali el-Fahri tarafından, İslâm mezheplerinin ve İslâm dışı oluşumların incelenmesi amacıyla Melik Zâhir'in emriyle kaleme alınmıştır. Fahri, eserinde o güne kadar var olmuş İslâm mezheplerini, İslâm dışı oluşumları ve bunların alt kollarını bahse konu etmiştir. Bunlar arasında, eserini kaleme aldığı dönemde artık varlığını sürdürememiş fırkalar olduğu gibi bugün yeryüzünde hâlâ mevcut olan fırkalar ve diğer dinî oluşumlar da yer almaktadır.

Fahri, Sünnî bir âlim olmasından mütevellit, fırka-i nâciye olarak addettiği Ehl-i sünnet'i eserinin ilk başında zikretmektedir. Eserde, Ehl-i sünnet'e karşı olumlu yaklaşımın yanı sıra fırka-i nâciye dışında kaldığı bilgisi hadis-i şerifle sabit olan diğer tüm mezheplere karşı eleştirilerin yoğun olduğu gözlemlenmektedir. Müellif, Ehl-i sünnet anlatısını büyük bir ihtiram ile aktardıktan sonra diğer mezheplerin bahsine geçmektedir. Sırasıyla Havâric, Mu'tezile, Şîa, Mürcie mezheplerinin bahsini yapmakta, bunları müteakiben Yahudilik, Hristiyanlık, Mecûsîlik, filozoflar, Berâhime gibi diğer dinî oluşumları incelemekte ve eserinin birinci bölümünü böylece bitirmektedir. İkinci bölümde ise meleklerle, gökyüzü cisimlerine, elementlere (su, ateş vs.), putlara ve insanlara yapılan kulluklardan ve bunların ne tür bir dalâlet olduklarından bahsetmektedir. İmâm Eş'arî, Bağdâdî, Şehristânî, Kadı Abdülcabbâr, İmâm Gazzâlî, İbn Hazm gibi âlimlere önemli ölçüde atıflarda bulunmak suretiyle derinlemesine bir analizde bulunmaktadır. Bu bağlamda mezkûr eserin, dönemin mezhep dinamiklerine dair kapsamlı bir bakış sunduğunu ve bu alan için değerli bir kaynak teşkil etmekte olduğunu söylememiz mümkün görünmektedir. Tüm bunlara ilaveten mezheplerin tarihi, sadece dinî bir mesele olmaktan öte, toplumsal yapıyı şekillendiren önemli bir unsurdur. Mezheplerin tarihsel bağlamdaki etkisini anlamak, dinî inançların toplum üzerindeki rolünü daha iyi kavrayabilmek açısından önemlidir. Fahri'nin eseri, bu bağlamda önemli bir örnek teşkil etmekte ve mezheplerin tarihsel gelişimi ile toplumsal etkileri hakkında derinlemesine bir bakış sunmaktadır. Eser, mezhepler tarihini sadece dinî bir perspektiften değil, aynı zamanda toplumsal, politik ve kültürel bir çerçeveden de ele alarak, mezheplerin insan hayatındaki yerini daha geniş bir pencereden incelememize olanak tanımaktadır.

Esere ayrıntılı bir nazarla bakıldığında genel ekseninde birbirinden tamamen farklı, uç seviyelerde fikrî değişimlerin olduğu belirtilmemekle beraber ayrıntılar noktasında fırkaların birbirlerinden ayrıldığı noktaların belirtildiği görülmektedir. Fahri, izlediği bu metodu yalnızca Mürcie mezhebine has kılmamış olup tüm mezheplerin tüm fırkaları için geçerli kılmıştır. Fahri, bazı fırkaların ileri sürdükleri görüşlerden bahsederken, bu görüşleri düşünme noktasında yalnız kaldıkları noktasında bilgi vermektedir. Ancak bu görüşlerin, başka mezhep ve fırkalar tarafından da ileri sürülen ve esasen çok da spesifik görüşler olmadıkları açıktır. Fahri'nin bu tutumu, eser içerisinde bir çelişkiye de mahal vermektedir. Bunlara, Cehmiyye'nin iman tanımı örnek olarak gösterilebilir. Nitekim Fahri, Neccâriyye fırkasının, Allah'a inanıp hiçbir ibadet yapmayan kişinin imanının meleklerin imanı gibi olduğu şeklindeki söylemlerinde Cehmiyye'ye benzediklerini beyan etmektedir. Buna ek olarak müellif, Küllâbiyye fırkasının, Hz. Mûsâ'nın Allah'ın kelâmını duymadığını iddia etmesi noktasında yalnız kaldığını iddia ederken aynı zamanda bir diğer Mürciî fırka olan Lafziyye'nin de Hz. Mûsâ'nın Allah'ın sözlerini duymadığı, bunun yerine Allah'ın ona ilham ettiği konusunda fikir beyan ettiğini ifade etmektedir. Bu durumun örneklerini çoğaltmak mümkündür. Aynı zamanda değinilmesi gereken bir husus daha vardır ki, bu da müellifin bazı mezheplerin ileri sürdüğü dine aykırı görüşleri aktarırken, bu görüşlerin icmâya aykırı olduğunu belirtmesidir. Örneğin güneşe tapmanın küfür değil de küfrün bir işareti olduğu görüşünü aktarırken bunun icmâya aykırı olduğunu belirtmektedir. Oysaki bu durum icmâdan evvel bizzat dinin özüne, Kur'ân'a aykırıdır. Yalnızca icmâya aykırılık ile sınırlamak doğru bir yaklaşım gibi görünmemektedir.

İlk dönemlerde kaleme alınmış sübjektif üsluba sahip eserleri günümüz perspektifiyle değerlendirerek bu tür eserlerin doğru bir üslup ile yazılmadığı minvalinde eleştiriler yapmak pek yerinde olmayacaktır. Zira hiçbir şey, zuhûr ettiği ilk anda kemâl derecesine ulaşmamaktadır. Bundan ötürü denebilir ki bu tür sübjektif üsluba sahip eserler de kendi dönemleri, kendi koşulları ve o dönemlerde yaşanan hadiseler göz önüne alınarak dönem-koşul çerçevesinde incelenmelidir. Bunun yanı sıra *Telhisü'l-Beyan* özelinde de söylemek mümkündür ki bazı eserler, dönemin sosyo-politik durumunun ve siyasî otoritenin nazarının etkisinde kalarak kaleme alınabilmektedir. Burada diyebiliriz ki bu eser, Melik Zâhir'in emriyle yazıldığından mütevellit, müellifin yanlı bir tavır takınmasına ve eserini bu düşünceyle kaleme almış olmasına yol açmış olabilir.

Belirtmesinde fayda vardır ki bu eser, milel-nihal türü eserlerden olup İslam mezhepleri tarihine dair sübjektif bakış açısının örneklerinden birini sunar. Mezheplerin ve alt fırkalarının düşünce yapısını anlatan eser, her ne kadar objektif bir nazar yansıtıyor olmasa da günümüzdeki İslâm mezheplerinin ve farklı dini grupların kökenlerini ve ideolojilerini daha iyi anlamak için bir başvuru kaynağıdır. Aynı zamanda dönemin siyasi koşullarının mezhepler üzerindeki etkisi, mezheplerin sosyo-politik ve itikâdî yapılarının nasıl şekillendiği ve mezhepler arası ilişkilerin topluma yansımaları da eserde değerlendirilmektedir. Bu yönüyle eserin özgün yapısının gözler önüne serildiği aşikârdır. Fahri'nin eseri, kendi mezhebi olan Sünniliği savunarak, diğer mezheplere karşı eleştirilerde bulunmaktadır. Bu durum, eserin yazıldığı dönemdeki mezhepsel gerilimlerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Fahri, özellikle İslâm'ın erken dönem mezhepleri arasında yaşanan tartışmalara ve bölünmelere dair önemli bilgiler sunmaktadır. Eserinde özellikle İslâm dışı oluşumların ya da eleştirel bakış açısıyla değerlendirdiği mezheplerin liderlerini “şeytan, iblis, ahmak, cahil” gibi sert nitelendirmelerle yermekten çekinmemekte ve bu liderlere, “keçi/keçiler” anlamına gelen “teys/tuyûs” gibi sözcükleri de atfederek inatçılıklarını vurgulamak suretiyle kendilerini sert bir üslupla zemmetmektedir.

Ali el-Fahri, yaşadığı dönemde mezheplerin siyasi, toplumsal ve dini alanlarda nasıl bir rol oynadığını mezkûr eserinde analiz etmiştir. Eserdeki bölümler, mezheplerin/fırkaların kurucuları, hangi fikirler üzere oldukları, kimlerden ne ölçüde etkilendikleri, diğer mezhep ve fırkalara olan bakış açıları, diğer mezhep ve fırkalardan ayrıştıkları noktalar ve bu ayrışmaların Müslüman toplum üzerinde bıraktığı etkiler gibi içeriklerle donatılmıştır. Eser, ana başlıklarda mezheplerin, bunların alt başlıklarında ise mezheplerin alt kollarının incelenmesi şeklinde kategorize edilerek kaleme alınmıştır.

Öte yandan Fahri'nin mezkûr eserine baktığımızda yapmış olduğu fırka tasnifinin özellikle Vâ'ız ve Yâfi'î gibi âlimlerin tasnifiyle neredeyse birebir olduğu aşikârdır. Aynı zamanda Şehristânî, Bağdâdi, İbn Hazm gibi âlimlerin tasnifleriyle de oldukça benzerdir. Kimi yerlerde mezheplerin ve alt kollarının isimlendirilmesi, genel anlamda İslâm Mezhepleri Tarihi bilimi literatüründe geçtiği şekliyle değil, farklı harekelendirmelerle karşımıza çıkmaktadır. Kanaatimizce bunların nesih hatası olması muhtemeldir. Nitekim eserin orijinal el yazmasına ve diğer tahkikine ulaşamamakta ve ne yazık ki bu noktada gerekli teyitler sağlanamamaktadır.

Eserin Mürcî firkalarla ilgili olan kısmı çalışmamızın ikinci kısmını teşkil ettiğinden mütevellit bu bahsi daha ayrıntılı bir şekilde ele almaya gayret gösterdik. Mürcie mezhebi ve alt firkaları ile ilgili değerlendirmelerine bakılırsa müellifin, elbette ki fırka-i nâciye kategorisine dâhil etmediğinden ötürü, bu mezhep ve alt firkaları hakkında da ağır ithamlarda ve eleştirilerde bulunduğu fakat bunlar hakkında diğer mezhepler ve alt dallarında olduğu kadar sert bir tavır içerisinde olmadığı görülmektedir. Kanaatimizce bunda, Mürcie'nin diğer mezheplere nazaran daha ılımlı ve toleranslı bir bakış açısına sahip olması etkili olmuş olabilir. Zira diğer mezheplerle kıyaslandığında, Mürcie'nin ileri sürdüğü görüşlerde daha fazla hassasiyet olduğu aşikârdır. Müellif, Mürcie'yi "Hâricî Mürciesi, Kaderiyye Mürciesi, Cebriyye Mürciesi, Hâlis Mürcie" olmak üzere dört sınıfa ayırmakta fakat bunlar arasından yalnızca Kaderiyye Mürcie'si hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Müellif, Mürcie'yi "Cehmiyye, Kerrâmiyye, Merîsiyye, Küllâbiyye, Gaylâniyye, Neccâriyye, İlhâmiyye, Mukâtiliyye, Yûnusiyye, Ca'diyye, Şibîbiyye, Sevbâniyye, Muhâciriyye, Sûfistâ'iyye, Lafziyye, Şemmeriyye, Sâlihiyye, Haşviyye" olmak üzere 18 alt kola ayırmaktadır. Mürcî firkaların tamamı, her konuda bir fikir birliğinde bulunmamıştır. Nitekim 'insan sayısı kadar düşünce vardır' saptaması, yerinde bir saptamadır ve bunun bir neticesi olarak her mezhebin firkalara bölünmesi ve her bir fırkanın kendi yolunu ayrı düşünceler üzerine bina etmesi normal karşılanmalıdır.

Sonuç olarak bu çalışmayla Ali el-Fahri ve eseri tanıtılmaya, yaşadığı dönem anlatılmaya ve mezheplerin hangi firkalara bölünerek nasıl bir üslup ile bahsinin yapıldığı analiz edilmeye gayret edilmiştir. Fahri'nin mezkûr eserinin İslâm mezhepleri ve Mürcie hakkındaki katkıları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Mezheplerin benzer ve karşıt görüşleri bir arada verilmek suretiyle karşılaştırmalı bir çalışma ortaya koymak hedeflenmiştir. İslâm mezheplerinin yanı sıra gayri İslâmî din ve oluşumlara da yer verilerek çalışmamızın kapsamı genişletilmiştir. Son kertede Mürcie mezhebi ele alınarak çeşitli kaynaklardan faydalanılmaya ve mezhebin genel görüşleri ile alt firkalarının görüşleri sunulmaya çalışılmıştır. Böylece kapsamlı bir analiz ve başvuru kaynağı oluşturmak temel amaç olmuş, çalışmamızın hem İslâm Mezhepleri Tarihi hem de genel anlamda Dinler Tarihi çalışmaları için önemli katkılar sunduğu gözler önüne serilmiştir.

KAYNAKÇA

- A. Kinzelbach. "The Coinage of the Rasulid Dynasty of the Yemen", 68.
- Algar, Hamid. "Hasan el-Askerî, Hasan b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/289. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Altıntaş, Ramazan. "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999), 57-100.
- Assirri, Ahmed. "Knowledge and Superstitions in Medieval Yemen". 650-673. Baton Rouge, Louisiana: NAAAS, 2011.
- Ay, Mahmut. "Mu'tezilizm'den Arta Kalan Mu'tezile". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 57-76.
- Bağçeci, Muhiddin. "Ehl-i Salât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/524-525. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bağdâdî, Abdülkâhir İbn Tahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 7. Basım, 2004.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Çelebi, İlyas. "Nazzâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/466-469. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çelik, Ali. "Hadis Kaynaklarının Kullanımını Kolaylaştırmak Amacıyla Yapılan Tecrîd Çalışmalarında Ortaya Çıkan Sorunlar: Tecrîdü's-Sarih Örneği" 4 (2020), 89-115.
- Dalkılıç, Mehmet. "Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 9 (2012), 87-119.
- Dalkılıç, Mehmet. "Haricilerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 12 (2012), 19-49.
- Dalkıran, Sayın. "Yetmişüç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri". *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (1997), 97-115.
- Demirci, Kadir. "Zeydi Hadis Yorumu: İmam El-Mütevekkil Ale'llah Ahmed B. Süleyman (566/1176) Örneği". *Şarkiyat* 10/2 (2018), 524-547.
- Durmuş, Ali. "Ebû Firas Ubeydullah b. Şibl'in er-Red 'ale'r-Râfida ve'l-Yezîdiyye Adlı Eserinde Râfîzî Fırkalar ve Bu Fırkaların Tasnifi" 16/2 (2023), 824-850. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1381912>
- Durmuş, Ali. "Ebû Firas Ubeydullah b. Şibl'in er-Red 'ale'r-Râfida ve'l-Yezîdiyye Adlı Eserinde Râfîzî Fırkalar ve Bu Fırkaların Tasnifi". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 16/2 (2023), 824-850. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1381912>
- Durmuş, Ali. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. ed. Ramazan Tarik. Ankara: İksad Yayınevi, 2022.
- Durmuş, Ali. *İslâm'da Fırkalar*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 1. Basım, 2023.

- Durmuş, Ali. “Kadıızâdelilerin İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Eserleri ve Fırka Tasnif Usulleri”. *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 12 (2020), 129-154.
- Durmuş, Ali. “‘Risâle fi Meşâyidi’ş-Şeytân’ Adlı Eserin İçeriği ve Ahmed Rûmî Akhisârî’ye Aidiyeti Problemi”. ed. Gültekin Gürçay - Amaneh Manafidizaji. 419-430. Diyarbakır: Academy Global Publishing House, 2023.
- Ensârî, Abdülhamîd İsmail el-. “Ehlü’l-Hal ve’l-Akd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/539-541. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Erdemci, Cemalettin - Fadıl Ayğan (ed.). *Uluslararası İmam Eş’arî ve Eş’arîlik Sempozyumu bildirileri Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (21-23 Eylül 2014)*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Eren, Muhammet Emin. “Bir Hadis Beş Yorum: 73 Fırka Hadisine Farklı Bazı Yaklaşımlar” 2/29 (2018), 331-347.
- Eski, Duran. *Ebû Muhammed Osman el-İrakî’nin Fıraku’l-Müfterika Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Bir Değerlendirme*. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Eş’arî, Ebu’l-Hasan vd. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2019.
- Evgin, A. Kadir. “Caferî İnanç Sisteminde Hadis Anlayışı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 117-147.
- Fahrî, Ali b. Muhammed el-. *Telhîsu’l-Beyân fi Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân*. thk. Reşid el-Hayyûn. Kûm: Mektebetu Nil ve Fırat, 2011.
- Fayda, Mustafa. “Abbas er-Resûlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/28. TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Abdullah b. İbâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/109. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlâhiyât Vakfı Yayınları, 2011.
- Fığlalı, Ethem Ruhi vd. “Hâricîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “İbn Sadru’d-din Eş-Şirvânî ve İtikâdî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1-2 (1981), 249-276.
- Gebel, M. Kübra Çiftaslan. “Ebû Mutî Mekhul en-Nesefî’nin er-Red alâ ehli’l bida’i ve’l ehvâi’d-dâlle Adlı Eserinde Mezheplerle İlgili Hadisleri Değerlendirmesi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2016), 221-250.
- Gökalp, Yusuf. “Zeydiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/328-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gölcük, Şerafeddin. “Cehmiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/234-236. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Gömbeyaz, Kadir. “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Gura, İlmi. *Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Zeydiyye ve Fırkaları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Haddad, Yahya. *el-Yemen fi Mevkibi'l-İslam*, ts.
- Hasan, Hasan Mahmud. *er-Resûliyyûn ve'l-Memâlik fi'l-Hicâz h. 626-858/m. 1229-1454*. Ürdün: Yermük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
<https://search.mandumah.com/Record/724150>
- Hayâlî, Halil b. Ahmed. *Miftâhu'l-Felâh ve Râhatu'l-Ervâh*. çev. Halil İbrahim Bulut - Ramazan Tarık. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2024.
- Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”. 24/510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İsfâhânî, Râgıb. *Müfredât: Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. İstanbul: Çıra, 2017.
- Işık, Ayhan. *Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin el-Fark beyne'l-Fırak'ının Metodu ve Muhtevası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Işık, Hidayet. “İslam Bilginlerinin ‘Seneviyye’ Adı Altında Dualist Dinlere ve Mezheplere Yaklaşımları”. *Dini Araştırmalar* 6/18 (2004), 149-172.
- İbn Hazm, Ali İbn Ahmed. *El-Fasl*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İbn Huzeyme. *Kitâbu't-Tevhid*, ts.
- İbn Mace. *Fiten*. <http://www.normalift.com/kitap/files/%C4%B0BN-M/had/030/3991.htm>
- İbn Vâsıl, Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Salim. *Müferricü'l-Kürûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*. Kahire, 1298.
- İlhan, Avni. “Bâtıniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/190-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İlhan, Avni. “Ebû Hâşim el-Cübbâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karakuş, Nadir. “Abbasî Halîfesi ve Frenk Hükümdarı Büyük Karl İlişkisi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (2017), 463-486.
<https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.378969>
- Kaya, Mahmut. “Tehâfütü'l-Felâsife”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/313-314. TDV Yayınları, 2011.
- Keleş, Ahmet. “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2005), 25-46.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Ali el-Hâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/394-395. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bişr b. Gıyâs el-Merisi, Hayatı, Görüşleri ve İslâm Düşünce Tarihindeki Yeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (1987), 99-109.
- Koloğlu, Orhan Şener. "Behşemiyye-İhşidiyye Çekişmesi: Kısa Bir Tarihsel İnceleme". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 285-298.
- Konevî, Nuh b. Mustafa. *Fırka-i Nâciye*. çev. Ali Durmuş - Ramazan Tarık. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2024.
- Kubat, Mehmet. "'73 Fırka Hadisi'ni Yeniden Düşünmek". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2012), 9-45.
- Kutlu, Sönmez. "Kerrâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/294-296. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. ed. Necdet Subaşı vd. İstanbul: DEM, Değerler Eğitimi Merkezi, 3. basım., 2013.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/murcie>
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları" 1/1 (2002).
- Kutlu, Sönmez. "Sâlim b. Zekvân'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürchie ile İlgili Kısımın Tercümesi" 35/1-4 (01 Ağustos 1996), 467-475.
- Madelung, Wilferd. "Zaydiyya" XI (2002), 477-481.
- Malafî, Ebu'l-Huseyn. *et-Tenbih ve'r-Redd*. nşr. M. Zâhid el-Kevserî. Beyrut, 1968.
- Manî' b. Hammad, el-Cühenî. *El-Mevsûa'l-Müeyyessere fi'l-Edyân ve'l-Mezâhib ve'l-Ahzâbi'l-Muâsara*. Riyad: Darü'n-Nedve, 2006.
- Maraz, Hüseyin. *Vâsıl b. Ata ve Mu'tezilî Düşüncenin Doğuşu*. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Muhammed Ebû Zehra. *İslâm'da Siyâsî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener vd. İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.
- Müfid, Muhammed b. Numan. *Evâilu'l-Makalât*. Tebriz, 1371.
- Onat, Hasan. "Hattâbiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/492-493. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Önder, Murat. *Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Öz, Mustafa. "Acârîde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/318-319. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Öz, Mustafa. "Ca'd b. Dirhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Öz, Mustafa. "Dirâr b. Amr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/274-275. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

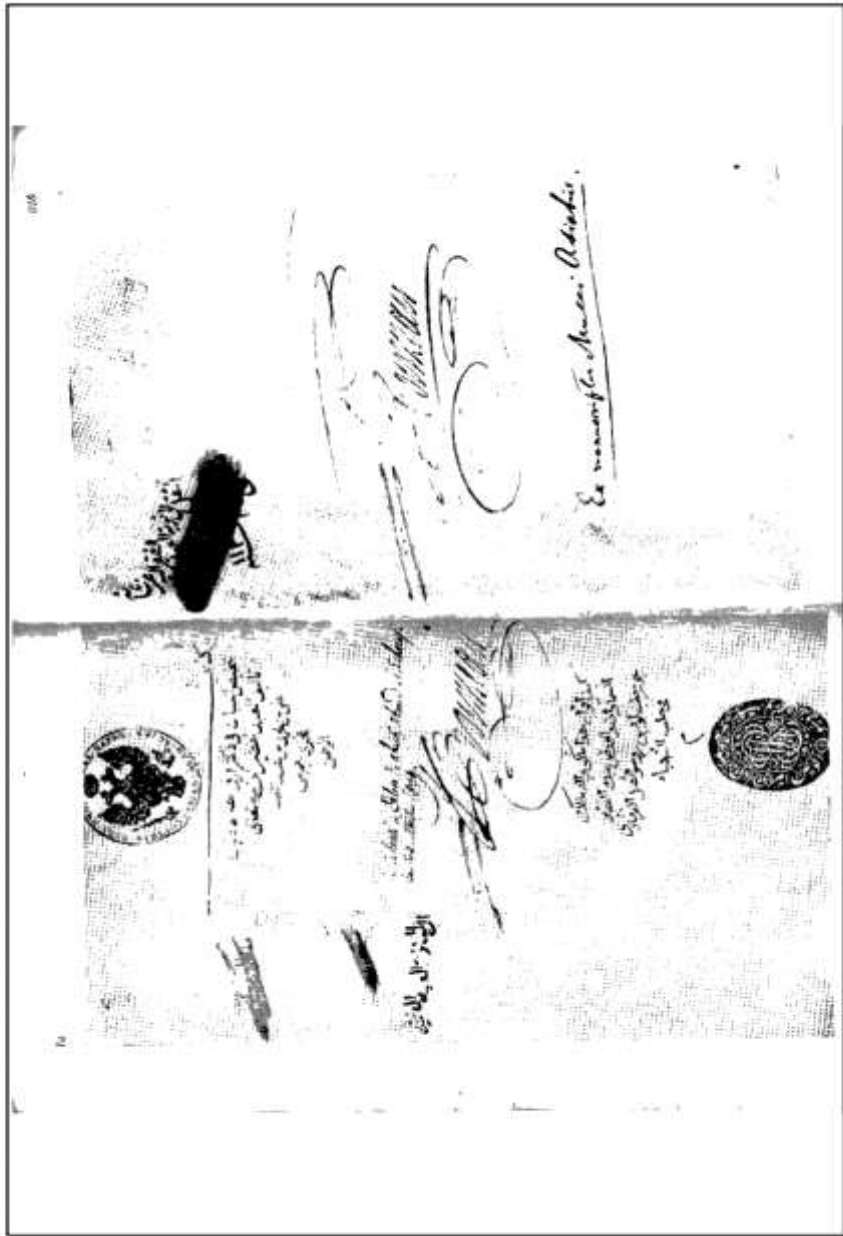
- Öz, Mustafa. “Ezârika”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/45-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Öz, Mustafa. “Gâliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/333-337. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Öz, Mustafa. “Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/481-482. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. “İmâmiyye”. 22/207-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öz, Mustafa. “Keysâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/362-363. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Öz, Mustafa. “Mehdî el-Muntazâr”. 28/376-377. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Öz, Mustafa. “Muhammed el-Cevâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/512-513. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Öz, Mustafa. “Müfevvida”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/499-500. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Öz, Mustafa. “Neccâriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/482-483. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. “Şîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öztürk, İsmail - Göregen, Mustafa. “Lütfi Paşa’nın Mezheplere Bakışı”. *İlahiyat* 12 (2024), 39-52. <https://doi.org/10.62188/ilahiyat.1366073>
- Öztürk, Mustafa. “Mu’tezile ve Tefsir”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 3/3 (2003), 83-107. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3343411>
- Saïd, Mohamed. “Yemen’de Üç Resûlî Yazıtı”. 21/831-853, 2018. <https://doi.org/10.21608/cguua.2019.55712>
- Saleh Muhammedoğlu Aliev. “Hürremiyye”. 18/500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sarı, Yasemin. “Resûlîler’in Yemen’de Bağımsızlığını İlan Etmesi ve Mekke Hâkimiyetleri” 31 (2014).
- Smith, G. Rex. “Yemenite History - Problems and Misconceptions”. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 20 (1990), 131-139.
- Şahin, Hanifi. “Şi’a Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2012), 35-65.
- Şehristânî, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebî Bekr. *el-Milel ve’n-Nihal*. 3 Cilt. el-Halebî Vakfı, 1431.
- Tarik, Ramazan. “Ali El-Fahrî’nin ‘Telhîsü’l-Beyân Fî Zikri Fıraki Ehli’l-Edyân’ Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihindeki Yeri”. 429. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2020.

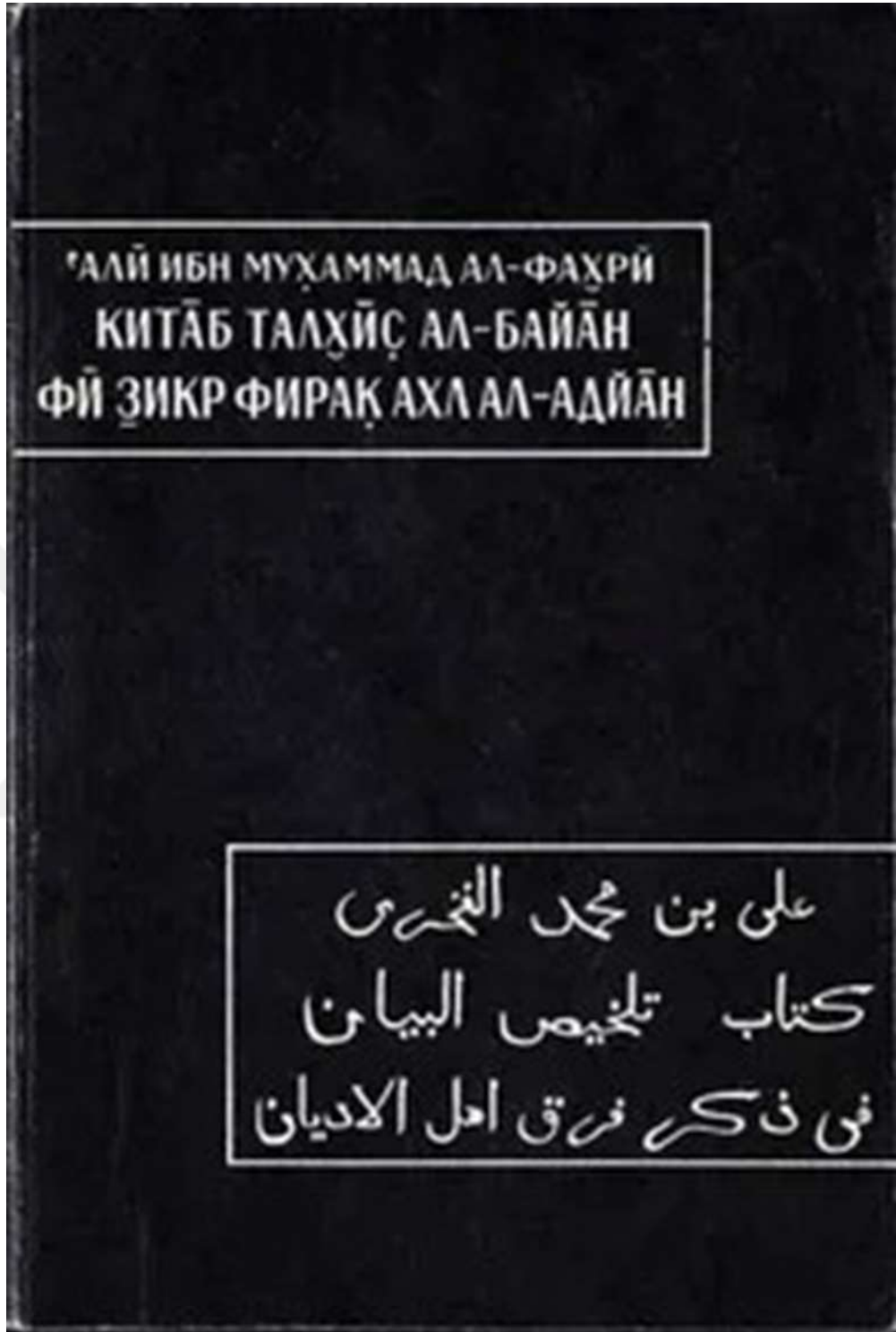
- Tarik, Ramazan - Durmuş, Ali. “Aziz Mahmud Hüdâyî’ye Atfedilen Bir Risâle Hulâsa-i İ’tikâdât ve Fırak Bölümü”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59 (2024), 35-60. <https://doi.org/10.21054/deuifd.1453142>
- Teber, Ömer Faruk - Öz, Ayşe Gül. “Hâricîlerde İdeolojik Farklılaşma Örneği: Acâride Fırkası Doğuşu, Görüşleri ve Yayılışı”. *Social Sciences Research Journal* 6/4 (2017), 310-318.
- Tomar, Cengiz. “Resûliler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/1-2. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Tomar, Cengiz. “Yemen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/414-416. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Tomar, Cengiz. “Yemen’de Bir Türk Devleti: Resuliler ve Âlim Sultanları” 33 (2009), 221-236.
- Toru, Ümüt. *Ebû Muhammed el-Yemenî’nin “Akâidü’s-Selâse ve’s-Sebîn Fırka” Adlı Eseri ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Tunç, Cihat. “Bişr b. Mu’temir”. 6/223-224. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Tunç, Cihat. “Gaylân ed-Dımaşkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Uzundağ, Sait vd. (ed.). *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.
- Ya’kûb bin Abdüllatîf. *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*. ed. Halil İbrahim Bulut vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı., 2019.
- “İbn Küllâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. 20/156-157. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yeşilyurt, Bilal. *İslam İnanç Ekollerinde Çocuklar ile İlgili Tartışmalar ve Görüşlerin Değerlendirilmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yurdagür, Metin. “Ehl-i Kible”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- “Hâricîlik”. 2019. <http://www.ilimvetasavvuf.com/Haric%C3%AElilik.htm>
- “Mahmil - Vikipedi”. Erişim 18 Eylül 2024. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Mahmil>
- “Rasulid Dynasty”. *Wikipedia*, 06 Eylül 2024. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Rasulid_dynasty&oldid=1244408730
- “Tefvîz”. Erişim 04 Ocak 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tefviz--sia>
- “Ulyâiyye”. 1996. Erişim 30 Aralık 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ulyaiyye>

EKLER

EK 1. El-Fahri'nin Fırka Tasnif Tablosu

Ali el-Fahri'nin "Telhisü'l-Beyan fi zikri fıraki ehli'l-edyân"ına Göre Fırka Tasnif Tablosu							
	Hâriciler	Mu'tezile	Şîa			Mürcie	Fırka-i Nâciye
			Zeydiyye	Gâliyye	Bâtıniyye		
1	Ezârika	Cübbâiyye	Cârüdiyye	Hattâbiyye	Keysâniyye	Cehmiyye	Ehl-i sünnet ve'l-cemaat
2	İbâdiyye	Dirârîyye	Muhtari'a	Beyânîyye	Cerîriyye	Kerrâmiyye	
3	Sufriyye	Bişriyye	Mutarrafîyye	Mufavvadiyye (Mufavvıda)	Tarfîyye	Merîsiyye	
4	Beyhesiyye	Huzeyliyye	Sâlihiyye	Mugîriyye	Nasîriyye ve İshakiyye	Küllâbiyye	
5	Acârîde	Nazzâmîyye	Süleymâniyye	Mansûriyye	İmâmîyye	Gaylânîyye	
6	Mufaddaliyye	'Attârîyye	Ya'kübiyye	Sebâiyye	İsmâliyye	Neccârîyye	
7	Necedât	Behşemiyye				İlhâmîyye	
8	Avniyye	Fuvatiyye				Mukâtîliyye	
9	Matbahiyye	Kaddâbiyye				Yûnusîyye	
10	Ahnesiyye	Gıfârîyye				Ca'diyye	
11	Şimrahiyye	Habîtiyye				Şibîbiyye	
12	Bekkâriyye	Raîniyye				Sûbaniyye (Sevbânîyye)	
13	Bekriyye	Meyseriyye				Muhâcîriyye	
14	Ma'lûmiyye	Bey'cûriyye				Sûfistaiyye (Sevfistâiyye)	
15	Yezîdiyye	Abbâdiyye				Lafziyye	
16	'Abdeliyye	Muammeriyye				Şemriyye	
17	Seâlibe	İskâfiyye				Sâlihiyye	
18	Sılatiyye	Mebtûre				Haşviyye	

⁷³⁸ Nüsha hakkında bilgi için bkz.

‘АЛІ ИБН МУХАММАД
ИБН ‘АБДАЛЛАХ АЛ-ФАХРІ

КИТЌБ ТАЛХІЅ АЛ-БАЙЌН
ФІ ЗИКР ФИРАК АХЛ АЛ-АДІЌН

(КРАТКОЕ РАЗЪЯСНЕНИЕ
К ПЕРЕЧНЮ ПОСЛЕДОВАТЕЛЕЙ
РАЗНЫХ ВЕР)

ФАКСИМИЛЕ РУКОПИСИ

ИЗДАНИЕ ТЕКСТА, ПРЕДИСЛОВИЕ,
КРАТКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ
И УКАЗАТЕЛИ
С. М. ПРОЗОРОВА

МОСКВА • 1988